

Виходить 1. і 15. з.
кожного місяця і ко-
штує за рік:

4 гульдени,
в Росію 8 рублів

НАРОД

руско-українська радикальна часопись.

Редація
і Адміністрація
на Замковій ул.

Ще раз „Бесѣда“ О. А. Монча- ловского.

„Бесѣда“ на 1894 робить ліпше вра-
жінє, ніж торішня, — але причина сего
лежить в тому, що більша половина ві
заповнена перекладом роману Б. Зутнер
„Долой оружје!“ (Die Waffen nieder!).
Власне як роман, се річ не сильна, але
по тенденції добра, навіть занадто „ні-
гілістична“ для „Бесѣды“. З другої по-
ловины значна частина іде також на пе-
репечатки: під назвою: „Русская хре-
стоматія. Новѣйшіє русскіє поѣты и пи-
сатели“. На сей раз перепечатки такі
даються під менше претензійною назвою,
ніж торішня: „Історія русской литера-
туры“, — але все таки без усякої си-
стеми, без усякої навіть думки про зв'я-
зок між зростом поезії і історією гро-
мади, — з помилками в примітках (котрі
доходять до того, що не тільки Даль,
але навіть Грибоедов записані в „южно-
россы“) і з вибором не завше харак-
терним. *)

*) „Южнороссъ“ мусить значити мало-
россь=українець. Таким „южнороссомъ“ був
дійсно Гоголь з перечесяємих в „Бесѣдѣ“ сатири-
ків, — але Даль такий же „южнороссъ“, як
всі Німці, або Греки, що живуть на степах
над азовским морем, — бо він родився власне
серед великорусів од батька — остзейского
Шведа; до того ніхто его в Росії не вважає са-
тириком! — В загаль „Бесѣда“ сипле іменами
російських писателів, з котрих мабуть 3/4 тво-
рів у вічі не бачила і біографій не знає. Через
остатнє сотрудники „Бесѣды“ і наробили стіль-
ки „южнорусів“ між рос. писателями.

Свого, оригінального, сотрудники „Бе-
сѣды“ дають не багато і воно по харак-
теру своєму таке ж рутенське, як і те
торішнє, про котре ми вже говорили,
так що тепер, коли ми звертаємось до
„Бесѣды“, то лишень через те, що вона
дає нам пригоди поговорити про деякі
точки важної справи відносин галицького
письменства до українського і російського.

Оригінальна беллетристика предста-
влена в сегорішній „Бесѣдѣ“ новеллою
д. Стебельского „Стефанія“. Над нею
бачимо чудний напис: „Изъ (сѣ) галиц-
ко-русского нарѣчія перевелъ О. А.
М—ій“. — Перевелъ — на яку ж мо-
ву? питаємо. — В усякім разі не на
„русскій литературный языкъ“, бо ми
в першій же колонні налічили на 40
рядків 11 помилок проти того языка,
окрім однієї безсмыслиці. По змісту
„Стефанія“ належить до того ж роду
літератури, що і торішня „Коробка“, і
свідчить також об тім, що сотрудники
„Бесѣды“ дальше стоять од духа нової
російської літератури, ніж беллетристи-
турецькі.

Про оригінальну поезію „Бесѣды“
ми попросимо читателів права більше не
говорити.

Статя д. Мончаловского „Участіє
малороссовъ въ общерусской литературѣ“
могла б бути користою, як противувисіє
теоріям народовецких офіціозів, в роді
д. Барвінского, котрі дуже вже сміливо
одрубують літературу „руську“ або „укра-
їнську“ од „московскої“, зачинаючи часто
і українські пальці, а то й голови. Але
автор мусив би ліпше вивчити історію
„литератури общерусской“, хоч би по

учебникам, напр. Порфир'єва, або Рейнгольда, менше гарячитись, та бути точнішим. А то тепер він каже навіть, що „малороссы болѣе, чѣмъ великороссы трудились надъ основаніемъ нынѣшней (не старої) общерусской литературы“, величає культурну вагу Москви в XVI ст. (не споминаючи зовсім тодішньої Білої Русі з Вильною, де властиво почалась краєва руска печать) і записує в „малороссы“ купу людей, котрі навіть родились не на етнографічній країні малоруській, як напр. Раїч, Никитин і т. и. До того автор досить незручно пускає в крайне московське славянофільство, напр. величаючи книгу Н. Я. Данилевського „Россія и Европа“, як „капитальный трудъ, равнаго которому положительно нѣтъ ни въ одной изъ европейскихъ литературъ“. Тим часом Данилевський, по спеціальности зоолог, трохи одставший і в зоології через чиновницьку службу, в історії просто мало знав, через що тільки і міг видумати досить дику теорію, котрою „восторгается“ д. Мончаловський, — по котрій „существуютъ только частныя цивилизаціи, развитіе отдѣльныхъ культурно-историческихъ типовъ“, а прогресса „общей цивилизаціи“ нема. Невірність сеї теорії показана критиками і в Росії, (напр. Вол. Солов'євим) та й усякому незасліпленому видно ж зразу, що в передній Азії з Єгиптом та Європі оддавна вироблялась спільна цивілізація, в числі плодів котрої стоїть і християнство, котре ніяк не можна примирити з тими „частними культурно-историчними типами“, на які всилюєся Данилевський розрізати навіть нову Європу, аби тільки одірвати частину єї, Росію, од цілого. Нарешті сам Данилевський в останні часи життя понаписував на своїй книзі замітки, з котрих видно, що він сам почував фантастичність многих своїх поглядів. Восточно-славянофільська горячка д. Мончаловського доходить до того, що він, говорячи про школи, котрі пробували закладати на Русі в часи князів, школи, мизерність котрих добре бачуть російські навіть церковні історики, напр. Голубінський, і протиставля в сему ділі духовенство руске западному, — забуваючи і часи Альфреда В. і Карла В. і те що на Западі самі університети

були перше закладами духовенства. „Усердіє не по разуму“ ніколи до добра не доводить.

Нарешті доволі неясно, що власне хотів довести д. Мончаловський своєю працею, навіть коли б вона була ліпше написана, з меншими помилками? Коли те, що галичанам і в загалі малорусинам не слід чуждатись російської літератури, — то з сим можна згодитись, — але ж коли він хотів навчити нас, відповідно загальній філософії „Бесѣды“, що нам не слід писати по малоруському, а лишень по російському, того він не допевнив своїми примірами. А же ж скільки „малорусів“, а надто галичан, писало і пише і по польському, — та, по методу д. Монч—ого і сам Мицкевич був би малорусин, — то чи з того ж виходить, що сам д. Монч—ий мусить писати лишень по польському?

„Письма къ другу“ д. О. А. М—го і в сему року подають основи філософії „Бесѣды“ і на сей раз інтересні, бо поясняють, чому доси всякі поклони галицьких москвофілів перед російською літературою, в усякім випадку сильною і живою, в Галичині не змогли побороти рутенської мертвяківщини. В першому Письмі (N 3) філософ „Бесѣды“ говорить: „наша основная идея — русская народность, наша цѣль — ея развитіе. Народность выражается въ языкѣ, исторіи, литературѣ и обычаѣ, а у насъ русскихъ, не въ примѣръ другимъ народамъ (чому се так??) и въ религіи“. З поводу сих слов можна б було попрохати автора, щоб він пояснив нам, як він розуміє слово розвитіє, а також обычай, исторія, — бо в обычаю нашого народа, як і всякого, єсть багато мертво-архаїчного і зовсім нераціонального і навіть шкідливого, а в исторії було всякого, а також як він примиря ідею розвитія з релігією католицкою, котра сама себе об'явила вже більш як 1000 років назад неподвижною? Та на такі запити д. М—ий напевно не дасть одповіді, як не дають єї і народовці галицькі, котрі стоять на тій же точці „народности“. Ми звернемо увагу на другий бік справи. В 2-му „Письмѣ“ (N 6) д. М—ий говорить: „у насъ происходитъ, вправдѣ медленно, благодат-

ний переворотъ въ воззрѣніяхъ на рускій міръ, его обязанности и задачи. Какъ въ началѣ 60-ти годовъ произведенія Т. Гр. Шевченка вызвали у насъ въ Галичинѣ, сильное умственное движеніе въ направленніи подъема національного духа и расширенія духовного горизонту галичанъ, стѣсненого узкимъ галицкимъ провінціалізмомъ, такъ въ настоящее время происходитъ тоже самое, только въ ширшій размахъ и въ болѣе сильной степеніи подвляніємъ русскіхъ сочиненій, преимущественно русскаго романа, — і далі радіє з powodu появу романа гр. Я. Толстого „Война и миръ“ в перепечатці д. Пелеха.

Ми вже казали, що по самій „Бесѣдѣ“ на ділі ніякого „влянія русскаго романа“ на москвофілів галицких, навіть молодих, не видно. Причина сему те, що рутенці власне не розуміють суті нової російської літератури і почасти романа, так само як і суті Шевченка, підкручують єї все до свого галицкого „провінціалізму“ з єго поглядами на „народність“, котрі виложив д. М—ій в своєму першому листу. З „русскимъ романомъ“ виходить в галицких москвофілів ще гірше, ніж вийшло в псевдонародовців з Шевченком, — бо Шевченко хоч в перші часи був у Галичині прийнятий молодіжю з єго основного, соціально-культурного боку, і тільки потім, під нагнітом рутенців, котрі причепились до народовців, став витовмачуватись з точки формально-націоналістичної і повернувся в якусь австро-рутенську святош, навіть уніяцку. Через те Шевченко все таки викликав у Галичині велику зміну в громадському руху, котрий тепер продовжують власне радикали.

„Русскій романъ“ в 70-ті роки почав було підпирати той рух і прислужився власне радикалам же галицким, з котрих напр. на Франку, ясно видно єго вплив. Певно, що вплив той буде ширшати в Галичині і в тому ж напрямку, — але москвофіли галицкі так і зостануться „узкими галицкими провінціалістами“ на мертвецькій попівско-рутенській основі, то б то зостануться не лишень при провінціалізмі, а й при кастівності, скільки б вони не розширили своє „русское отечество“ в міру

того, як розширяється Російська Імперія. *)

Причина сему, як сказано, лежить у тому, що галицкі москвофіли не розуміють власне характеру нової російської літератури, а беруть єї лишень з формального боку — народності, та ще підшиваючи під ту народність усякі „обычаї“ і інші „історичні“ святощі. В тім і вся сила нової російської літератури, ще з часів Петра І, що вона, в суті своїй завше дивилась на народність лишень як на форму, звертаючи увагу з ознаків національних переважно лишень на мову, — а головною цілю своєю мала поступ громади своєї, спершу державний, потім культурний і соціальний, — а цілі народності самі собою при тому досягались. Спеціальні клопоти про народність, перенесені в Росію од германофілів з часів наполеоновських війн і реставрації і потім од австрійських панславістів, счепившись в Росії з церковно-славянською (власне противународною) реакцією Шишкова і других сторонників „старого слога“, противників Карамзіна і Пушкіна (котрі в літературі були противу Шишковців стільки ж „западниками“, скільки і „народниками“) і підперті реакційним урядом Николая І, (на котрий мали вплив також і чужі, західно-європейські легітимісти, як Де Местр в літературі і Метерніх у політиці) — сі спеціальні клопоти про народність не принесли хосна російській літературі та власне ніколи не були в ній і глибокими. Клопоти про „народність“ мали вартість в літературі російській лишень по стільки, по скільки вони совпали з реакцією проти псевдо-

*) В загалі треба замітити, що справа ширини ідей і моральних інтересів така річ, котру зовсім не можна міряти на етнографічну чи політичну ширину національності, чи держави. Поліцейский в Ташкенті має прешироке „престол-отечество“, котре завтра може вбільшитись цілим обшаром середньої Азії, — але з того не виходить, щоб ідеї і моральні інтереси єго були широкі. Норвежець Біорнсон син нації невеличкої, а ідеї має ширші, ніж у всіх пангерманістів. Женеви говорять тисеюж мовою, що Парижане, — а ні за що не хотять признавати Францію, а не Женеву, за своє „отечество“, — і конечно мають ідеї ширші, ніж французкі буланжисти і навіть, ніж більша частина французких республіканців і т. д.

класицизму, (за котрий стояли між инчим і Шишковці) котра проявилась з к. XVIII ст. по всій Європі, і з наклоном до реалізму, котрий привів до народності (краєвості) змісту літератури; а така народність-реалізм можлива і навіть ліпше досягається без усяких спеціальних націоналістичних тенденцій. На властивих творцях новішого „русского романа“, на Пушкіну і Гоголю, сих тенденцій видно дуже мало (коли не брати таких творів, як „Переписка съ Друзьями“ Гоголя, а брати його оснiвні твори, беллетристичні), на Лермонтову зовсім не видно, на Тургеневу теж. Се все власне космополіти, європеї, а Гоголь, хоч в своїх абстрактних творах почасти і восточник, так все таки не стільки націоналіст, скільки християнин, то б то все таки по своєму космополіт. Пишучи свої оснiвні поетичні твори, всі ці писателі зовсім не думали про те, щоб показувати свою народність, а думали про те, щоб виставити певні людські проблеми психологічно-соціальні в життю своєї громади, — а народність сама собою виявлялась. Достоевський, в своїх перших і ліпших творах ішов по тій же дорозі і навіть коли під кінець життя впав у славянофільський туман, то вигадав осiбну національну ознаку руского народу — „всечеловѣчность“ (промова про Пушкіна) і християнський космополітизм (братья Карамазовы). Л. Толстой, при всіх своїх спеціальних предилекціях до „русского мужичка“, рішучий християнський космополіт і в своїх романах теж не думає показувати своєї народности, а береся просто за людські психолого-соціальні теми на тій ниві, котру він бачить перед собою. *)

Через се власне „русский романт“ і звернув на себе увагу західної Європи. І інтересно, що там сей роман пристав ближче до напрямку поступово-демократичного, навіть соціалістичного, ніж до консервативного, напроти змагань навіть

таких талантовитих своїх приятелів, як Де-Вогюе, котрий впрочім до свого неокатолицизму примішує певну дозу соціалізму, а в остатні часи покинув і легітимізм і перейшов до республіканців. (В своїй книзі *Le roman russe* Де Вогюе не показує доброго знаомства з історією і критикою російською і, видимо, знає лишень головні романи російські, та й то инді тільки по перекладах. Маючи свої католицько-консервативні тенденції і партійні інтереси, Де-Вогюе змагається виставити милостивий реалізм російський відмінний од холодного реалізму Золя і др., за плід християнства, звязуючи його навіть з Остромирим Евангелієм. На ділі евангелізм ніколи не мав сили в російській громаді, де і доси рідко хто і чита евангеліє, котре до остатніх часів і подавалось у Росії лишень в дорогих і недобре розумілих церковно-славянських виданнях. Тим часом біографії новіших реалістів російських, як Герцен, Тургенев, Григорович, Достоевський, Щедрин і др. показують на них явний вплив власне французького соціалізму, — С. Симона, Фуррьє, Ж. Санда і др. (Див. напр. статі Анненкова „Замѣчательное Десятилѣтіе“). *)

Поки сего характеру нової російської літератури не зрозуміють галицькі москвофіли і поки вони будуть приладжувати і російський роман до свого „исторически-народного направления“, доти вони нічого живого з того роману не винесуть і зстануться при тій парамарско-кельнерській рутенщині, котру дають нам сотрудники „Бесѣды“, і будуть давати, навіть коли б вони і вивчили накінець мову Пушкіна і Толстого. Поки що галицькі москвофіли зовсім і не запримітили в „русскомъ романѣ“ власне того, чим любується в нему західня Європа, — гуманного реалізму, — і в самому демократизму його кинулись лишень на його хоробливий бік, на народницько-православну тенденцію Достоевського, на

*) Та й в своїх тенденційних і філософських творах Толстой не тільки досить оригінально розуміє християнство, зовсім без церковних обставин його, а навіть одважується виходити за його границі. Так в його „Суратской кофейнѣ“ первенство в розмові про віротерпимість бере конфуціоніст. В загалі укласти Л. Толстого в рутенські рамки буде важко!

*) Хоч ми і знаходимо хиби в книзі Де-Вогюе, а все таки радили б сотрудникам „Бесѣды“ і в загалі галичанам прочитати її, бо вона все таки в основі вірно показує, в чім власне сила роману російського. Книга та (*Le roman russe*) єсть в рос. перекладі: „Современные русские писатели“. Москва, 1887.

апотеку мудрости „солдатика Каратаєва“ в одному з романів Толстого і т. и. *) Не розуміючи оснiвного духу російського роману — прихильності до пригніченого, до меншого брата (од дрібного чиновника в „Шинелі“ Гоголя до мужика-селянина) рутенці не помітили, що власне і само православ'є і в загалі консерватизм напр. остатніх часів Достоевського, єсть лишень патологічна форма тисі прихильності, виходяча з думки, що треба інтелігенції полюбити меншого брата до того, щоб злитись з ним, навіть усвоївши єго світогляд. Рутенці подумали, що тут власне консерватизм і єсть альфою і омегою, — не зваживши, що тоді власне нічого і читати Достоевського, а досить буде і катехизиса митроп. Филарета! **)

Аналогічний примір бачимо в таборі галицьких українофілів. Сі нарешті всвоїли собі народню галицько-українську мову, але взявши українську літературу, котрої еволюція все таки подібна до еволюції російської, взя-

*) Не можна не одмітити курьоза. Д. М-ій дуже восторгаєся „свѣтлымъ міровоззрѣніємъ и здравымъ смысломъ народа русскаго, изображеннымъ въ лицѣ мужика Каратаєва“, і каже, що „нѣмцы ни вообще иностранцы своимъ доктринерскимъ умомъ“ не можуть зрозуміти єго. Ми питаємо: за що ж побив д. Свистун проф. Огоновського, як соціаліста-анархіста, знайшовши в него думку, „что ученые философы должны учиться у простонародія“?

Ми нагадаємо, що і Достоевський виразно казав, що „народъ (своимъ міровоззрѣніємъ) спасетъ себе и насъ“. Та зрештою гр. Л. Толстой дуже небезпечний для єго галицьких поклонників. Ось напр. тепер він кінча книгу про союз Франції з Росією і в тій книзі проводить, як казав єго син редактору газети „Le Temps“, що „патріотизм і християнство не примиримі“. Як то се переварить „історично-патріотичний“ д. М-ій?

**) Та й у загалі читати поетичні твори, щоб там одшукати для себе в якій небудь поетичної особи (тіпу) провідні тенденції, — значить не розуміти власне ролі поезії в культурі. Виходити з великої епопеї Толстого „Война и миръ“ саме „міровоззрѣніє“ мужичка-солдатика Каратаєва, щоб взяти єго собі за руководство, — також розумно, як читати Гомера, щоб навчатись теології Калхаса, політики Агамемнона, моралі Одисея і т. д. І що власне робитиме д. О. А. М-ій усвоївши „міросозерцаніє мужика Каратаєва“, котре зводиться на повнісінький моральний квіетизм?!

вши єі більше з формально-націоналістичного, ніж з реального боку, і придержуючись своїх рутенсько-реакційних тенденцій, не перестали плодити мертві твори. Та все таки в них не в примір більше живого і через те подібного і до лової російської літератури, ніж у творах галицьких москвофілів.

Навіть такі старомодні драми, як напр. Настя д. Ом. Огоновського, все таки нагадують, хоч рос. драми XVIII ст.; такі повісти, як Скошений цвіт В. Барвінського, або перші проби д. Кобринської, хоть ще не реальна беллетристика, так хоч матеріал, програма єі, — а що таке всі оті „Стефанії“, „Коробки“ і т. и.? Нарешті галицько-народовецька література має все таки і живі твори: Федьковича, Франка і новіші повісти Кобринської, твори єдині, котрі читаються і в Росії, в оригіналі і перекладах, єдині, котрі відомі вже трохи за границями руських народів, — і з поводу котрих сам Тургенєв сказав, що „тутъ только и бьетъ ключъ живой воды, а все остальное (москвофильская рутенщина) либо призракъ, либо трупъ“ (Лист до мене з поводу „Повістів“ Федьковича).

Сама „Бесѣда“ посвятила д. Франку досить довгу статю д. Яворського. Статя та „Верхи и низы современной малорусской поэзии“ єсть єдина в „Бесѣдѣ“, де видно якусь самостоячу думку, деякий ینох на реально-літературні справи. Та тільки безспорні ознаки літературного таланту автора зайідаються невправністю, незнатєм, а при тому претензійністю, а ще більше рутенщиною.

Заголовок статі занадто широкий і претензійний в порівнянню зо змістом. Статя вся нашпигована афоризмами, насіпанними з російських писателів, зовсім без потреби для діла, — так немов автор екзамінуєся з російської літератури,

*) Прощаючись з філософом і істориком літератури в „Бесѣдѣ“ ми мусимо ще єму нагадати, що Гаршин зовсім не малорос, а „Пана Халывекаго“ написав не Котляревський, а Квітка, і що ся повість зовсім не вважаєся „одною изъ лучшихъ юмористическихъ рассказовъ въ общерусской литературѣ“. В Росії всі признають, що Квітка сильніший в українських, ніж в „общерусскихъ“ творах. Се щось та значить.

хоч при тому він все таки історії єї, в звязку з історією громади, зовсім не зна і не розуміє. Инакше він не сказав би: „Послѣ балладъ Жуковскаго и драмъ Княжнина и Озерова является Шевченко съ историческими думами и поемами і т. д.“, бо перш усього Княжнин і Озеров належать до періоду псевдокласичного, власне старішого од романтика Жуковського, а вдруге сам Жуковский історичних баллад не писав і коли мав вплив на Шевченка, то лишень на єго перші твори, як Причинна, Тополя і т. и., а зовсім не на єго історичні поеми. З поводу остатніх д. Яв. мігби скорше говорити про думи і поеми Рилєєва, про Полтаву Пушкіна, — та й то, як би більше знав їх і мав нюх на такі речі, то мусив би признати, що Шевченко вніс в свої твори стілько оригінального, що появ єго ніяк не можна пояснити лишень аналогічними напрямками в письменстві російськім. Не скаже ж ніхто, розуміючи справу, що Пушкин і Лермонтов послідователі Байрона, котрі лишень „популяризували“ єго в Росії!

Ніщо, як незнатє та истинно галицька партійність могли продиктовати д. Яворському увесь єго вступ, в котрому він всилується показати, що після Гоголя, Некрасова і Достоевського „въ особой малорусской духовной пищѣ не оказалось надобности“, що сучасна література українська зовсім пуста і наповняєєся лишень „политическими солдатами, которые получили приказаніе сочинять литературу“ і т. д. — Од кого „получили приказаніє“? — питаємо ми. Чи може од „польского жонду“? — як казали галицькі філософи, в роді Площанского.

На ділі навіть слабі писателі українські „получають приказаніє“ сами од себе, — і те що вони все таки не мовчать, що навіть слаба „Зоря“ мала в Ротії сотки абонентів, показує, що потреба „въ особой малорусской духовной пищѣ“ не вмира на Україні при всіх заборонах урядових. Сих же заборон не можна забувати тому, хто хоче говорити про „верхи и низины малорусской поэзии“, не як „политическій солдатъ“, або ліпше „полицейскій жандармъ“, а як справжній літератор, котрому дорогі інтереси все-світньої „літературної республіки“. На

решті д. Яв. з истинно рутенскою партійністю пропуска в теперішній українській словесности Нечуя, Мирного, Чайченка, котрі зовсім не нижче Короленка, а тим паче Мачтета, Потапенка і т. и. „Дві Московки“, „Джеря“, „Батрачка“, „Хиба ревуть воли?“; повісти Чайченка, хоть напр. єго „Піднал“, напечатаний недавно в „Зорі“, — видержать „добру фігуру“ в якій хочете літературі, — і те що люде пишуть такі речі без надії не тільки на плату, яку получаяють Потапенки і т. и., а иноді і без надії побачити свою працю напечатану в галицькому виданю, котре спинить груба рука почтового цензора на границі Росії, — щось таке та свідчить, таке, котре серце справжнього літератора мусить почути.

Поезія сучасна на Україні вигляда далеко слабше, ніж беллетристика. Але д. Яв. не має рації дивитися на неї дуже з висока, як се робить він, покликуючись і на наш суд над українськими „Тарасиками“. Сі Тарасики дають мало нових образів і думок проти старого батька, — але все таки щось та дають, по крайній мірі розвивають стих і мову. Ми маємо право бути ними недовольними, — а д. Яв. ні, — бо єго всякий питає: а поети вашого гурта що дають? чи може вони хоч розвивають форму і мову російської нації? в якій вони пропорції стоять до батьків поезії російської, навіть не таких, як Пушкин, Лермонтов і т. и., а хоч таких, як Плещеев, Полонский і др? Всяка людина з літературним смаком скаже, що найслабійший поет „Зорі“ — вигляда колосом перед поетами „Бесѣды“. Коли хоче перевірити нас д. Яв., — то нехай зробить пробу і нехай візьме 5—6 творів поетів „Бесѣды“ і пошле їх в який небудь петербурский або московский журнал, навіть катковського напрямку, та тільки не признаючись, що се праця „братів-галичан“, — то й побачить, чи схоче який журнал їх напечатати. А не треба ж забувати, що тепер і в російській поезії дужих молодих талантів не ма, так що тепер там перше місце мають „діди“ Жемчужников і Полонский.

В справі літературної мови, котру вживають писателі, що родились на Україні, властиво характерним для філо-

софа буде не те, що, при всіх теперішніх порядках у Росії, багато тих писателів вживає мови російської, — а власне те, що все таки єсть між ними люде, навіть не з чисто українського роду, котрі пишуть по українському. Се показує, що єсть якась природня сила, котра те витворя, природня потреба, котра те вимага.

Треба ж признати, після показаних примірів, що знищити українську літературу і в Росії не можливо навіть при теперішній поліційній неволі. Всякий же поступ Росії в напряду державної волі, котрого мусить бажати всякий розсудний славянолюбець, буде служити зросту там української літератури. От через те двічі нерозсудна завзятость д. Яв. проти сеї літератури. Ся завзятость навіть противна єго власним словам, в котрих він, вмовляючи Франка писати по російському, — каже, що „ідея великої (всей?) Руси не такая уже всепоглощающая, чтобы нужно было ради ея жертвовать „малой“, червонной и бѣлой Русью... Она совмѣщаетъ и примиряетъ въ себѣ всѣ эти части, давая имъ только общую культурную подкладку и поддерживая ихъ живительными соками своей жизни“.

Д. Яв., очевидно, або сам не розуміє ваги сих слів, або граєся, доволі недостойно і нещиро з словами „великая Русь“, котрі можуть значити і „всі Русі“ (аналогічно Grossdetschthum) и „Великороссія“. Ми б зрозуміли слухність в Галичині ідеї „общерускої“, — але лишень справди широкої, котра б не виключала і краєвих, „малоруских“ елементів і тенденцій, — котра б стала вище галицьких партій етнографічних і примиряла їх. Ідея ж спеціально „великоруска“ в Галичині не має ніякої рації бути і так, як вона проявляється в сотрудників „Бесѣды“, єсть лишень заміна провінціалізму близького, рідного, провінціалізмом далеким, чужим, — то б то вже щось зовсім чудне. Ідея великоруска і навіть общеруска в Галичині, поставлена не над партіями, а оперта на ґрунт одної партії і до того найбільше кастової, найменше поступової і найменше толлерантної, може лишень ще більше ділити сили галицької інтеллігенції, вбільшувати серед неї моральний абсентеїзм і кастівність і

тим всім власне втрудняти національну, культурну і соціальну боротьбу, котру галичане мусять вести з ріжними чужинцями.

Спеціально слова д. Яв. про Франка роблять таке вражіє, що критик скубе писателя і з того і з другого боку, а все таки мусить признати єго вартість і орігінальність, якої не має ні один з писателів москвофільського рутенського напрямку.

Між тими скубками одна з чудніших докір Франку, чому він не пише по великорускому, докір чудний і в суті свій, а також і потому що Франкових великоруских праць (наукових і преінтересних і для „общеруссовъ“!) напечатано більше, ніж всі писання д. Яв. і Тов. І після всіх таких скубок все таки критик мусив скінчити похвалами Франку словами Некрасова:

За каплю крови, общую съ народомъ
Вины (!!?) его, о родина, прости!

Але таких слів ніхто не скаже про сотрудників „Бесѣды“, бо нема в них „капли крови общой“ ні з яким „народом“, ні з якою навіть живою громадою! Для Росії вони все таки чужі, — і ні слова не несуть туди живого, ні навіть матеріалу нового, — чужі вони і для Галичини. Даремно вони покликаються навіть на приміри Короленків, Мачтетів і т. и. ¹⁾ Короленки описують і Сібір, — так вони ж бачили ту Сібір, — а окрім того Короленки ж не забувають і „Волині“ і т. и. А що бачили великоруского писателі „Бесѣды“, як вони описують галицьке житє, чим вони служать галицькому народу? Нехай же вони возьмуться, по слідам хоч Л. Толстого описувати житє галицьке, служити просвіті народу галицько-русского, — то й побачимо, чи обійдуться вони навіть без народньої мови, коли навіть великорус Толстой заставля

¹⁾ Замітимо, що етнографічна належність особисто Короленка і Мачтета до української національності дуже спорна і через те не може служити доказом, що українці мусять залишати свою мову. На скільки нам звіні біографії дд. Кор. і Мачт., вони з таким же правом можуть бути названі українцями по роду, з яким купа богемських і моравських німців можуть бути названі чехами.

в своїй повісті „Два старика“ українців говорити по українському?

Нарешті скажемо ще про одну вскубку д. Яв—ого Франкові, — що мовляв „душевные глаза его часто обманываются миражами западного быта и западной культуры“. І д. Яв. по слідах д. М—го іде в „восточники“! Скільки нам звісно з процесів, про котрі було говорено в печаті, д. Яв. ще дуже молодий чоловік, — то ми б йому порадили, постаратись з усіх сил, щоб скінчити курс в якому небудь западному університеті, — познакомитись паочно з „западным бытомъ и западною культурою“, та тоді вже і рішати, що скорше підніме до людського стану нашу „сфрую жизнь“, чи та культура, чи рутенське восточництво! ¹⁾

Не без інтересу в „Бесѣдѣ“ стаття д. Р. Ю. „Изъ прошлаго и настоящего Угорской Руси“, — хоч інтерес той трохи смішний, помимо волі автора. Автор хвалиться, що в „Угорской Руси никогда никакой сепаратизмъ не обнаружился и что его и теперь нѣтъ“. Під сепаратизмом розумій — народовство. Угрорускі патріоти справді вірні рутенському напрямку, котрий вони беруть за „общерусское направление“, — так же ж сама ред. „Бесѣды“ мусіла замітити, що „угрорусские священники говорятъ дома по мадярски и даже гордятся этимъ“. Ось чим кінчається консеквентна нагонка на „сепаратизм!“

¹⁾ Коли д. Яв. так любується в афоризмах російських писателів, то ми позволимо йому нагадати два афоризми Тургенева, котрий, що б там не говорили тепер про силу таланта Достоевського і Толстого, все таки перевищує їх і багатством свого матеріалу, і ясністю своїх типів, і порядком будови своїх творів, і на решті освіченою свідомістю цілів своїх і в загалі літератури. Тургенев говорить устами Потугина: „Всякій разъ, когда вамъ придется приниматься за дѣло, спросите себя: служите ли вы цивилизации — въ точномъ и строгомъ смыслѣ слова, — проводите ли одну изъ ея идей, имѣете ли трудъ вашъ педагогическій, европейскій характеръ, который единственно полезенъ и плодотворенъ въ наше время, у насъ?“ — А ось другі слова Потугина, котрі треба пам'ятати всяким восточникам, самобутникам, народникам, народовцям, і т. н. поклонникам „народныхъ мѣровозрѣній“: „Не поощряйте, ради Бога, у насъ на Руси мысли, что можно чего нибудь добиться безъ ученія! Нѣтъ; будь ты хоть семи пядей во лбу, а учись, учись съ азбуки! Не то молчи, да сиди, поджавши хвост!“

Вся стаття д. Р. Ю. єсть власне уривок із історії борід на щоках шановних ієреїв Угорської Русі. З неї ми довідуємось, що бороди ті пишались в прясівській еперхії, поки був у силі д. Ад. Добрянський, та поки не приїхав туди мадярський міністр культів і поки був живий єпископ Гаганець, — та що „первый мукачевский епископъ, сбывшій породу былъ Василій Поповичъ, извѣстный угрорусскій патріотъ и дѣятель“, сбыв уже тоді, звісно, коли д. „Ад. Добрянскій, уволенный отъ поста, жилъ въ своемъ имѣнии честнымъ человѣкомъ, безъ вліянія“, — але що, на радість д. Ю. Р., в Мукачевській єпархії „прекрасные русскіе патріоты-священники“ ще носять бороди. Інтересно б було знати, який вплив має борода, чи безбородство священників напр. на добробит і освіту народу в обох єпархіях?....

О, Рутенія! — „вижу тебя изъ моего прекраснаго далека!“.... Скільки Гераклів треба, щоб прочистити певні стайні?.... І хто їх народить, тих Гераклів?....

М. Драгоманов.

Р. S. Се все було написано, коли я получив 7. N. „Бесѣды“, в котрому д. О. А. М—ій говорить чимало про мою першу рецензію на „Бесѣду“. Д. О. А. М—ій сердиться і приписує мені купу цілів і мотивів, котрих не було в мене ні на думці, ні на серці. Споритись з ним з сего powodu нема мені рації. Скажу лишень два слова з powodu д. Свистуна, про котрого д. О. А. М—ій говорить, що він „затронулъ больной „бік“ г. Драгоманова“ тим, що „представилъ галицкорусской публикѣ исторію нигилизма, социализма и радикализма“, — і скажу в інтересі редактора „Бесѣды“, котрий мусить стерегтись таких сотрудиників, (дійсно „невозможныхъ“) як д. Свистун. Сам О. А. М—ій признає: „Одна правда, что г. Свистунъ не имѣлъ подъ рукою новѣйшей социалистической литературы, но онъ, говоря по нѣмецки, arbeitet nicht in Sozialismus, какъ г. Драгомановъ, и то его оправдываетъ“. В чому працює д. Свистун, я не знаю, — спитаю лишень, як можна зважуватись говорити про „новѣйшій“ соціалізм без „новѣйшей социалистической литературы?“ та нагадаю, що і по тим

показам, які я зробив і в своїй рецензії, — д. Свистун не має скільки небудь наукового поняття ні про одну з точок, про котрі він написав: ні про стару Московщину, ні про значінє малорусів у Москві ХVІІ ст., ні про декабристів, ні про історію українського руху в ХVІІ—ХІХ ст., ні про історію і стан жіночої справи в Росії, ні навіть про історію роману російського. Тут коли що може „коробить“ мене, так хіба безцеремонність рутенського „ученого“, недостача в нему поваги і до публіки і до себе самого, — і до „благонамѣренного“ редактора „Бесѣды“, котрий єму довіряєся.

Я поклав собі більше неговорити про мову „Бесѣды“, щоб не докучати ні собі, ні читачам „Народа“ ¹⁾ Тепер мушу лишень сказати два слова з поводу мови в статі д. Щурата в торішній „Бесѣдѣ“. Виходить, що я помилився; — стаття та напечатана в перекладі д. О. А. М—ого, а не в оригіналі, котрий був писаний, як каже тепер д. О. А. М—ій „по малоруски и даже (страх який!) фонетикой“. Коли так, то се може служити в підпору нашої думки, котру ми не раз висказували печатно, — а власне, що, як українська література ближче до російської по характеру, ніж рутенська, як навіть писання галицьких народовців ближче до російських, ніж твори рутенців, так само і мова українців і галицьких дійсних українців ближче по духу до російської, ніж рутенське язичіє. Не диво, що перекладник малорускої статі д. Щурата наробив менше рутенізмів, ніж оригінальні писателі „Бесѣды“.

¹⁾ В попередній статі я сказав, що готов цускатись в дальші поправки мови сотрудників „Бесѣды“ лишень тоді, коли сама редакція єї дасть мені на те місце в себе. Тепер я можу повторити се з поводу того, що д. О. А. М—ій говорить про протестовані мною вирази беззвучныя пѣсни, житейскія дразги (так, як се розумієся в „Бесѣдѣ“), „невозможные сотрудники“. З пояснень д. О. А. М—ого я ще раз бачу, що він не розуміє смисла тих виразів. Коли д. О. А. М—ій хоче, я єму се покажу, — але впять лишень в „Бесѣдѣ“. Згода, — чи ні?? — Я маю право бути „непрощенымъ“ рецензентом „Бесѣды“, (і що б воно було, коли б рецензенти були тільки прохані?) але зовсім не хочу бути „непрощенымъ“ Учителем р. мови для єї сотрудників.

З рештою я не можу ж думати такого абсурду, щоб „малороссы не были въ состояніи постичь въ совершенствѣ русскую рѣчь“. Сего може добитись навіть і рутенець. То й можливо, що до сего дійдуть таки сотрудники „Бесѣды“. Тільки ж буква значить не багато, — „точію духъ животворить“. Ми пригадаємо д. О. А. М—ому прекрасні слова Павла: „коли я буду говорити мовами людскими і ангельскими, але не матиму любви, то я ні що пише, як мідь, що гуде, і цимбал, що бренчить“, і т. д. (І. Кор. 13.) Коли сотрудники „Бесѣды“ дійдуть до того, що будуть писати російскою мовою не гірше Тургенева, Белінського, Некрасова і т. и., — але не будуть мати в собі духу нової російської літератури: єї реалізму, поривів до правди, єї любви до пригніченого, — то з них не буде ніякого проку ні для Галичини, ні тим менше для Росії.

Тільки тоді, коли б сотрудники „Бесѣды“ усвоїли собі дух новіщої російської літератури і пережили самі духовну кризу, котра б вивела їх із рутенства політичного, соціального і культурного, а не тільки з самого язикового, могла б і у гал.-українських радикалів явитись думка, котру тепер приписує мені д. О. А. М—ій, — думка перетягти їх на наш бік, (скажемо, коли б тоді вони самі не стали по нему). Тепер же ми можемо успокоїти д. О. А. М—ого: нам рутенців не треба, навіть коли б вони писали і нашою мовою, як рутенці-новорці. Вони можуть бути потрібні лишень, як слуги ріжним ієрархіям та бюрократіям, а зовсім не тим, хто шука товаришів до праці для просвіти і волі народу!

М. Др.

Де-що в справі жіночих типів.

Я не знаю добре, що становить собою освітна жінчина в Галичині. Тип панночки Ядзі, змальований Наталею Кобринскою, вважається дуже блідним і для нашого часу — забареним. Танцюрки „на добродійні цілі“ не варті серйозної згадки. А такі явища, як підношення золотих чаш високим особам, або оздоба будинків, що поклато собі на меті „товариство

руських дам“, — тхнуть на мене якимсь анахронізмом, чи середньовічною. Подібну „діяльність“ з'являли колись в Росії, завдяки кріпацькій праці, бабусі-поміщиці, що почивають нині серед кладовищ, — пером земля над ними!

Інше вражіння, правда, справляє заснований в лютому цього року „клуб Русинок“, але й йому хибує ще багачко де-чого. Коли пані Франкова зробила внесення про допускання в члени товариства Польок та Жидівок, — „Клуб“ на те не згодився.... Чому? — Дивна річ. Нехай Поляки ворогують проти Русинів; нехай Жиди кривдять селянство руске... що ж витікає? Тим дуж треба прямувати до взаємного порозуміння межі інтелігенцією ворогуючих народностей. Така традиційна нетерпучість — і лиха і невинуватана.... переважно що тичиться Жидівок.

Жидівська народність дуже кебетлива та обдарована і чимало причинилася до піднесення загально-людського. Не маючи власного при тулку, Жиди звичайно робляться патріотами тієї країни, в котрій зросли; то ж не диво, що межі ними є прихильники України, як і Польщі, навіть Москви, чи певніше — люду московського, того самого люду, що не раз побивав їх камінюками в справжньому значінні слова. Інтелігентна жидівська молодіж, наскільки те мені відомо з власного досвіду, не має нічого спільного з поглядами та змаганнями своїх крамарів — батьків, а це річ гідна уваги.

Задачі Русинок взагалі, як вони ставляться в товариствах, здаються мені дуже первістними поки що. Росія перебула той час, — і жіноцтву галицькому є чого повчитись у російського. Якими б ні були там умови державні, а передова частина громади стоїть вельми високо і досить твердо. Тоді як в Русі Австрійській немає навіть ні однієї гімназії дівчачої, а жіноче питання почало прокидатись ось тільки тепер, — в Росії освіта жіноча грає не останню роль, а жінщина з давнього давня, от хоча б з княгині Воронцової-Дашкової (1743—1810 р.) бере живу участь в письменстві та науці. Під кінець шістдесятих, а переважно з сімдесятих років жінщина виступає вже і яко громадянка в різних проявах поступового руху суспільного. У всіх на очах відбувався хрестовий похід в нарід, всі знають і ту сумну долю, ті жертви, які принесла до вівтаря батьківщини жінщина.

„Мужицьке рубя вдягши замість „плаття“, Роззувши геть злочинно „башмаки“,

Я йшла туди, де стогнуть наші браття,
Де вічно труд, а бідняки....“ —

казала перед судом ота подвижниця устами сучасного поета.... На тому шляху вона появила стільки духових скарбів та високої величі, що віки має сяяти перед нами її світлий, обайно прекрасний образ. Починаючи з Пушкинної Тетяни, література змалювала нам чимало чудовних, живих, на диво рідких типів жінщини російської; найбільшим артизмом відрізнявся Тургенев, котрому переважно мусе бути вдячним жіноцтво. Писателі-народовці показали там щирі взірці тих типів у низьких верствах суспільності, не поминувши простого люду. Ті любі, дорогі образи зворощують читача вродю внутрішніх прикмет, загрівають почування діяльної любови до нужденного брата.

Жінщина-українка йшла поруч з московкою, бо історія звязала їх до купи у тому рухові, і з цього погляду ми не добачаємо ніякої різниці між ними, а другою. Інше треба сказати про Польщу, що більш або менш відокремлювалась у своїх змаганнях суспільних; жінщина стоїть там на далеко низшому ступні просвітному, як і громадському; жінщина-полька, здається, не забула ще, що вона насамперед пані чи панночка, а вже потім і одиниця великого гурту людности. На те звичайно мались свої причини, — даремно було б чіпати питання про „вину“; та й як розібратись у тому історичному виру, що поглинув у своїй безодні стільки людських мрій, стільки часом доброго та прекрасного! Що б там коли ні відбувалося, в наслідок минувшини виробилася жінщина трьох типів, трьох вдач, трьох різних ступнів жистности; то суть: росіянка (українка як і московка рівно), русинка (жінщина Русі Австрійської) і полька, місцеві відтінки останнього типу звичайно маютьсся). Найвище треба поставити тип перший, як жінщини найдуж рухливої, освітної та поступової; вона давно покінчила з такими питаннями, як „вільна любов“, про котру цього року здіймала мову Русинка Кобринска в листі до проф. О. Огоновського („Зоря“ ч. 4, ст. 77.); жінщина-росіянка в нашому часі стає до ґрунту насущних потреб житєвих та практичної послуги народові, бере шляхи, які перш над усе кличуть її до себе. Зпосеред того гурту безвісних трудівниць я подам кілька взірців жінщини-українки, користуючись переважно цінною статтею С. Кривенка „Культурные одиночки въ деревнѣ“ (Русское Богатство 1893 р., книжки V та VI.).

Але перше я звернусь до іншого джерела. Ось що писав Микола Михайловський, письменник видатний та шанований громадою, в своїх очерках „Литература и жизнь“ (Русская Мысль 1892 р., книжка VI). „Торішньою весною (1891), бувши по за Петербурхом, відібрав я лист від слухачки Рождественських лікарських курсів Нагірської. Вона писала з поведи одного прикрого випадку, що тоді саме трапився зі мною *), висловлювала своє співчуття, а до того всякі питання та сумніви. Не викликала одже сумніву з боку авторки листу її будуча безпосередня послуга народів тим свідомостями, які вона придбала на курсах; але спеціальними свідомостями вона не обмежувалась, а бажала перш над усе вичити той осередок, в якому доведеться працювати, вичити в найширшому зміслі слова: фактичний стан, можливе будуче, схожі явища життя європейського. Її власно тягло, по скінченні курсів, оснуватись де-небудь на фабриці, але якісь знакомі чи товариші доводили, що їй треба йти не на фабрику, а на село. Від порішення того питання залежав для моєї дописувальки характер попередних занять по-за школою, а крім того навіязувалось ще й друге, не один раз обговорюване теоретичне питання „про долю капитализма в Росії“. Лист зачінав ще чимало іншого, у всьому тому було багацько молоді наївності, багацько хоробливої нервовості, але була і глибока щирість, було палке змагання розплутатись в річах та ідеях, що клопотали молоду дівчину. З різних уваг я ухилився перепиши, але скоро вернувся до Петербурху, покликав до себе Нагірську. Прийшла соромлива, схудла, бліднувата дівчина з надзвичайно слабим голосом, нервовою похіпливістю балачки і вдоваток разячою українською вимовою, — все до купи вимагало з особливою увагою прислухуватись до того, що вона говорить. То була втілена жага свідомої діяльності, робітниця по вдачі, але робітниця, потрібуюча теоретичного освітлення кожного свого ступня. На жаль, та дорогоцінна духовна міць замикалася в дуже хирному, ненадійному тілові. Не диво одже, що лихе почуття промайнуло в мене, коли несподівано Нагірська прийшла прощатись: з великим для себе нарадженням, поминувши де-які перешкоди формального характеру, вона йїхала в Самарську губернію на підмогу голодуючим. Не пройшло мабуть й місяця, як я одержав

звістку, що вона заразилася тифом і бідує серед великих злиднів, а ще через коротший час я був на панахиді по схудлій дівчині з слабим голосом і похіпливою балачкою... Розповів я цю коротеньку історію — каже д. Михайловський, між іншим, щоб помянути бідну безвістну дівчину, котра так напружено мислила, так глибоко відчувала і так рано вмерла, ледве ступивши на той лан послуги народів, до котрого так свідомо і совістно готовилась. Невеличка то була людина, але не гріх згадати і невеличку людину, коли вона вмірає так, як умерла Юлія Васильовна Нагірська. Не гріх і про живих Нагірських подумати. На щастє, вони є, — їх навіть може не мало, дарма, що такі несприятливі умовини. Часто згадую я схудлу дівчину з похіпливою балачкою і слабим голосом... Вона приносила два чи три рукописних покажчики книжок та статей, з котрих один був споружений, тямлю, десь у Сибірі, очевидно при дуже сумних обставинах...“

Небагацько сказано, але якою величею тхне на вас від того світлого чарівничого образу; перед вами жива людина, палаюча любовю до ближніх, віддаюча їм всі думки, все життя.. мимохіть прокидається питання: коли то і наші панночки Ядзі стануть Нагірськими?

Не зменш принадними здаються нам і ті однокі трудівниці-українки, про котрих вістки згромадив у своїй статті д. Кривенко, що користувався для того дописами різних часописів російських. Ось що читаємо ми про дочку знаного Михайла Максимовича, бувшого ректора київського університету, ученого та поета українського, О. М. Максимовичеву. Скінчивши вищі жіночі курси в Києві, вона заняла скромне місце сільської учительки в Переяславському повіті. Діяльність її одразу звернула на себе увагу членів ради шкільної. Глибоко віддана праці, вона вкладавала в неї всю душу. Стоявши вище від усіх інших учителів, з погляду умислового, вона завела нові педагогічні прийоми то що... але не в цьому її головна заслуга, а в тому, що вона зуміла прихилити до себе дітвару... Пробувши півтора роки в коваленській школі, вона була переведена в с. Корніївку. Діти нерозважно ридали на прощання, а потім писали до неї найніжніші листи.... Те ж саме відбулося і при переїзді її з Корніївки до с. Дем'янців, де вона і скінчалась відчаду, як дослідили лікарі. (Після „Київського Слова“ 1893 р. Н. 1180.).

А ось, наприклад, панні О—ка, така-ж прекрасна істота, трохи в іншому роді: ставши

*) Мова ведеться мабуть про висилку М-го з П-ху, що бувало не раз.

учителькою в с. Гучинах, Чернігівської губернії, вона всі думки свої поклала на те, як би піднести добробут сусідських сіл, без зайвих втрат з боку селянства; її заходами заводяться громадводи, висушуються болота, насаджуються нові рослини, сіються трави і роблються деякі інші пожиткові річі. Ось що писали до сьогорічної „Недѣли“ з „найглухшого кутка“ Полтавської губернії: Сім літ назад до земської школи була назначена учителькою сирітка, молода дівчина, скінчивша місцеву прогимназію. Тяжкі обставини судилися їй: брак інтелігентної громади, книжок, журналів та газет, глушина страшна, заробітку 16 карбованців 66³/₄ копійок на місяць. В сих умовинах опинилась сімнадцятилітня дівчина, без власного досвіду, без ніяких проводирів, з одним бажанням: чинить добро темному людові, серед котрого являлась самотнім світлим проміном. Одразу молода учителька набула довіря з боку селянства, ставши кращою порадицею у всяких злигоднях життєвих. Вона мала де-які лікарські свідомости, розгорювала трохи ліків, — і от безліч люду потяглася до неї зі своїми хворобами. Старі пільнували її, як „хімерне створіння, котре треба доглядати“; закутували в свої кожухи, коли було вона йде куди, „щоб не змерзла“. Запопадність тої дівчини дивувала всіх. „І коли ся дитина спить?!“ — балакали селяне. Довгими осінніми вечерами вона збирала до себе дітвару і готувала з нею деякі річі до різдвяної „йолки“, иноді просиджували за роботою до півночі; починались співы та жарти, ставився самоварчик, і всі гуртом попивали чайок. Дітьким радощам не було краю... З перших літ учителька стала межі кращими в повіті, з погляду на успіхи учнів; з більш спосібними вона займалась наукою й середі літку, не беручи за те ніякої надгороди. Дітьми пеклувалася — і не сказати: сиріток надіяла своєю одежею, в морози задягала у свою жіночу шапку, або платок; захворає який учень — зараз кладе у своїй комнаті і не пуште до дому, поки він не одужає. Не лягалася вона ніякої зарази, а хоробро навідувала хворих, лізла на піч, мазала чим треба було, обмивала, запомогала як могла, а до себе вертала зморена та розбита, тяжким почуванням неспромоги запомогти одній всім. За те і селяне її шанували, закликали напереривки в гості, звіряли їй семейні тайни; дівчата вважали за щастя, коли в якої світилкує учителька, котра не відрізняла ні багатирів, ні вбогих. Але от рознеслась чутка, що учителька виходе заміж, —

„школярі заридали, батьки зажурились“. На знак подяки громада піднесла учительці срібну ікону і відспівала гуртом вінчальну службу: „до хору прилучилася, не зважаючи на гарячу робочу добу, вся мужеська частина села“. В церкві було повно, мов би весілля було власною справою кожного; „учительку заміж видаємо“ — доводили чужинцям. На прощання ридали великі і малі. „До кого вони тепер будуть пригортатись?“ — казав один, показуючи на дітей; другий, бувший школяр, а тепер уже жонатий чоловік казав: „Я вас поважав за рідну матір і завжди поважатиму“. Третій сував учительці цілкового: „визьміть собі, будьте ласкаві, на нове хазяйство, як ви мого сина до ума довели...“ а коли вона не взяла, він почав упрощувати і казав: „так я вашому чоловікові дам, — йому на хазяйство згодиться“... Коли школярів заставили на екзамені написати про що-небудь, то трохи не всі забалакали про виїзд учительки.

Не правда, читачу, відрадна картинка? і це не з белетристики уривок, а суха неприкрашена газетна допись. Коли белетристи-народовці почали малювати нам подібні типи, громада вважала їх „побільшуванням дійсности“, а публіцисти „Русского Вѣстника“ з гуртом забили на сполох про „народовницькі химери“, загаласували, що літературу заповнив мужик, що він скоро не дасть їм дихнути, що Островський з послідовцями „провоняв“ сцену „кожухом“. Що вони тепер скажуть? Але їх нічим не діткнеш, як не діткнув, наприклад, Фета народний голод останнього часу, того самого Фета, що бувши талановитим поетом, придбав собі сумної слави яко публіцист і до смерті оставався заклятим ворогом мужика. Хай що знають, вигукують проти „послугачів народа“ д. д. Фети, — прекрасні образи тих послугачів кажуть сами за себе, не трібуючи зайвої оборони. Образи подані нами перейдуть до нащадку в сяючому світлі „справжніх громадян“, вказуючи шлях дальшим поколінням.

У згаданій статті д. Кривенка маються ще кілька подібних чарівних образів жінчини — діячки, як спроміж українок, так і московок; але для нас досить обмежитись і попередніми. Щоб певніше оцінювати просвітну діяльність отих осіб в різних напрямх їх послуги народові, треба, каже д. Кривенко, завважити ту цілокупність умов та обставин, серед котрих доводиться працювати; не кажучи вже про матеріальні злидні та бідування, треба ще виносити підозру шкільних доглядачів (інспекції),

поліції, місцевих ватажків і всій повітової громади, залежати часом від нікчемнішої людини, на зразок волосного писаря і пр. і пр. Не покори́сь тому або іншому тузові, — тебе „виживуть“ як ледащо, оганьбують, „скоротять“ „власними средствами“, — скільки щиріших заступників народа отак „скорочено“!

Гліб Успенський та Щедрин досить просторо та докладно виявили нам в літературному зображенні ті „власні средства“, якими орудує наше жмукрцтво по селах. Недалеко ходить: в тій таки ж статті д. Кривенка, а також у „хроніці внутрішнього життя“ на сторонах „Русского Богатства“ за сей 1893-й рік, книжка VI-а, находимо таку звістку: в одно українське село приїздить скромна, трудяща учителька панні Симонова і небагом стає любимицею всього селянства. Живе вона самотою, до глитаїв на ралець не ходє, а знається тільки з ріднею двох батюшок та бідарями. П. Симонова — дівчина гарної вроди, — то до неї починає залицятись писарь. А коли вона випукала сільського лева, він прибірає усяких способів пімєти і хвалиться, що „виживє“ з села. „Способи“ оказались „звичайними“: писарь з урядником послали до жандармерії донос на Симонову про „політичну непевність“. Почалися труси, доштити. Виявилася нахабна клевета донощиків писаря Халаптура та урядника Емельченка, ^{до} котрі були за те надані до суду в гор. Новомосковському, — суд вирік обом по 8 місяців арештанських рот. Це ще щасливий випадок; донощики здебільша остаються не покараними, а беззахистні Симонови втрачують місце і поки життя роблються „політично ненадійними“, а це річ не малої ваги в долі таких „ненадійників“. Халаптур та Емельченко — ну то нехай люде темні, грубі, зашкєлі, хоча про себе і розумні занадто. А що сказати про ворожі, або глузливі відносини до сільських трудівників та трудівниць так званої „освіченої громади“ повітової? Такі відносини справді існують по всьому обширі держави російської. Донька одного почесного смоленського поміщика, панні К—ва, читаємо ми у д. Кривенка, одержала хорошу освіту і мала повну спроможність забезпечити собі безжурне життя, вийти заміж то що; одже вона розсудила інак: поскидала з себе дорогі шати і пішла в село учити дітей грамоти... Живє вона в „чорній“ хаті (се б то — без верха), годується звичайною селянською їжою, не раз доводилось їй учадити, не мало витерпіла вона усяких пригід, а все через те, щоб внести світло знання та правди

між темний сільський люд. Дітей вона учє за „один шматок хліба“. Чи мало „освічених осіб“ по околиці вважають діяльність ті панночки „моральним юродством“, а мужицтво навпаки каже: „Пошли їй Боже здоровья!“ — Серед таких то тяжких обставин життя, усяких перешкід та неприхильности, або й ворожости, доводиться скромним сільським трудівникам прокладувати шлях до кращої будущини рідного краю.

Хистке лицарство на годину — викликує з нашого боку загальний хор похвал; чому ж ми не добачаємо ті тихой, скромної, безвісної праці? Чи не пора лиш і на неї звернути увагу? Не виблискує на очі та діяльність, але вона є найпершим ієним подвигом, героїзмом не на мить, годину, день, навіть рік, а ціле життя. Ми показали поодинокі образи безвістних героїнь, не звязаних ні в яке „товариство“ чи „клуб“, а розкиданих по всіх закутках селянства, а про те: не правда — якою живою, дивною цілокупністю вражіння тхне на вас від отих порізаних образів? Одні думки, одна мета, одні змагання, одні навіть риси духовної величч та обайности! Мов би вони діти однієї духової неньки... ба, і справді так... Тією ненькою являються наслідки загально-людського руху просвітнього, яких тільки ветигло поки що набути сучасне чоловіцтво. Прекрасні істоти, чудовні типи! Чи є вони в Галичині — повторяю — не знаю добре; коли є — тим краще. Все ж жіноцтву галицькому чимало чого знайдеться повчитись у російського, — от хочаб ті щирої прихильности до простого люду, того розуміння насущних потреб його, того боління народним горем, ті героїчної мужности в прямуванні до повзятої мети, всього того словом, що виявили так ярко вище меновані трудівниці. Відмогони подібних змагань дочуваємо ми і між галицьких Русинок; дай же Боже, щоб ті відмогони вилились в одні широкий, а живий рух на користь Русі-України, на поліпшення тяжкого горя, в якому перебуває наш темний, нужденний люд, — дай Боже!

Падолист 1893 року. **Павло Граб.**
Вільюський округ, Якуцької області.

Лист до „Зорі“.

Дякуючи „нечистій силі“, я ще не бачив останніх чисел „Народа“, то й не знаю, чи вже писав хтось про тую справу, про яку писати му я.

Стоїмо перед невимовно сумною подією: 16 фебр. с. р. російська цензура, розглянувши добре в відомім наказі 1876-го року, позаборонювала всеньку галицько-малоруську літературу, в тім числі спеціально-українську часопис: „Зоря“. Факт, кажу, невимовно сумний, але подивимось на його з другого боку. Як здається, цензурний наказ окошиться на ній самій. Треба бути дуже наївному, щоб вірити, буцім усі ті люде, які читали досі „Зорю“ і другі дозволені в Росії галицькі видання, одкаснутья од галицької літератури через цензурну заборону. Звісно, дехто справді злякається тай одкинеться од усякої галицької книжки: це зроблять ті, кого не дуже торкають загально-українські справи; але більшіна не зробить того і, хоч недержавними шляхами, таматиме зносити з Галичиною, бо мусить мати. А що одтепер факт читання будь-якої галицької часописи або книжки становитиме „політичне злочинство“, то багато людей як стій поробляться „політичними злочинцями“ і позвикають легковажити всякі політичні злочинства взагалі. І що ж буде с того? Досі бувало так, що люде, котрі полохливі, не хтіли передплачувати таких часописів, як антіросійська „Правда“, радикальні „Народ“, „Хлібороб“, „Житє і Слово“. — „Цур ім!“ — думали вони собі: щоб іще халепи з іми не набратися! Адже ж і так маємо багацько часописів дозволених — „Зорю“, „Буковину“, „Дзвінок“ і т. п., — вже якось перебудемося і з самими ціми“. Тепер, знов, всі українці бачуть, що однаковісінська небезпека — чи „Зорю“ читати, чи „Народ“ і „Правду“. Теперички вже, як хто зважиться неодмінно передплачувати малоруські часописи, то вже не стане обмежатися на таких часописах, як неполітична „Зоря“ а вдається або до „Правди“, або до „Народа“, як кому чля. Чи того хтіла цензура, забороняючи „Зорю“?!

А що ж буде з „Зорею“? питає хто-небудь. От саме ж про цю справу я й хтів побалакати в своїм листі. Перед нею теперечки стоїть question: to be or not to be. Всім відомо, що „Зоря“ досі вважалася за орган цілої Руси-України, і кожен з українських патріотів вважав своїм обовязком росповсюднювати її яко мога. Таку вагу привязували українці до „Зорі“ не через що инче, як тільки через те, що рос. цензура „Зорю“ пускала, а інтересніших часописів — ні. Зміст „Зорі“ навряд чи міг кого задовольнити, та „хоч щербатий ківш, а без його ще гірш“. Я не прихильник „Правди“, а вже ж мусю признатися, остання завсїгди

була незмірно ліберальніша і поступовіша од „Зорі“. Не можна споритися, що й „Зоря“ таки добре була піднялася за В. Лукича, тільки ж як піднялася? через що піднялася? Піднялася по-над поровень того ємїття, яким вона була перед Лукичем, — не білш! Воно правда, що енергїчний В. Лукич поліпшив і зміст „Зорі“, але на підмогу йому прийшли також зовсім формальні обставини: „Зоря“ стала друкуватися фонетичною правописю, зробилася журналом ілюстрованим, заходилась видавати „Російсько-український словар (якого не можна передплачувати окремо од часописи). Одразу контраст із давнїщою „Зорею“ всім був кинувсь у вічі. Через те Василя Лукича аж засипали з усіх боків вихваланнями, писали до його вдячні листи (тай то цілою громадою) і т. п. Потроху, однак, почало виявлятися невдоволення і проти новітнього редактора. Особисто я Вас. Лукича мало знаю, та наскільки його особа виясувалася міні з чисто літературного листування, яке бува в редактора із співробітниками, В. Лукич видається міні дуже симпатичною людиною, що справді робить честь „Зорі“, та йому звязано руки од тих людей, що орудують у Т-ві ім. Шевченка (їхже імена Ти, Господи, віси). Ще торік я мав нагоду сказати в „Народі“, що, з огляду на львівську егіду, В. Лукич мусів страшенно обтинати критичні статті, а иноді навіть беллетристичні твори, які присилялися з України. Я маю звістку, що одкинута або обтято ось які критики: про Івана Франка, про „Кістяки Гольбайна“ Залуквича, про „Шевченкові ідеали і укр. дійсність“ Е. С., про дві повістки Кримського, які торкаються питання про націоналізм і космополітизм („Вобіймах старшого брата“ і „В народ!“). Таке цензурування почалося од першої таки хвилини Лукичевої ери. Далі він, не знаю вже через що (мабуть, щоб не образити галицьких письменників) став поміщати в „Зорі“ явно реакційні штучки, як от, приміром, вірші К. Устїановича. Проти Устїановичевого „Послання“ заслано було до „Зорі“ декільки протестів од її українських співробітників, та протести тії позоставались ненадрукованими. Взагалі протести такого роду „Зоря“ друкувала неохочо. „Заяву“ Чайченкову, де він каже, що лайку проти галицьких радикалів, яку вимовляє один персонаж його повісти, не можна вважати за авторову гадку, — тую заяву „Зоря“ довго одтягалась друкувати; напевне вона була б і зовсім її не помістила, якбищо автором заяви був не Чайченко, а якийсь другий письменник, без

кого „Зоря“ могла б перебути. Звісно, таким поступуванням „Зоря“ мусіла одпихати од себе своїх співробітників: хоч її на Україні піддержували, бо не можна ж було не піддержувати єдиний дозволений літературний орган України, та вже не полюбили. Був навіть зложився план: громадно заслати протест до „Зорі“ проти народовського реакційного деспотизму, а як „Зоря“ не послухає, то заснувати в Галичині новітній український орган („Житє і Слово“ ще не почало тоді виходити). Дак от цензурна заборона як стій порозбивала всякі плани і міркування.

Тепер, і іменно тепер, перед „Зорею“ рішучо стоїть дилемма. Одно — вона може зостатись собі „письмом для родин“, себто щоб його могли читати навіть „безневинні дівчатка“ 13—15 років (NB. цей іронічний вираз не мій, а д. Гладилевича, покійного голови Т-ва ім Шевченка). На Україні такий орган неодмінно впаде, бо кому охота ризикувати за письмо для інституток?! Якийсь один рік „Зоря“ ще матиме підпору з України, бо передплату звідти поприписано передше од заборони. Ну, а на другий рік українські передплатники одкинуть ся од неї через те, що „Зоря“ як на часопись нелегальну, буде дуже нецікава, а українські автори одкинуться через те, що після заборони од російської цензури, їм нема рації бути рабами цензури галицької. Натомість вони повдаються — котрі до „Правди“, котрі до „Житя і Слова“ та до „Народу“. А „Зоря“ тоді зробиться рутенською часописею, де беллетристика екладатиметься с перекладів, а критики зовсім не буде.

Отож, коли „Зоря“ не хоче такої долі, то нехай ступне зараз таки на инчу стежку. Кажу: „зараз таки“, бо зараз вона ще має коло себе великий гурт українських письменників і передплатників: треба в цей критичний момент докладати всіх заходів, щоб їх не порозгубляти, а міцно вдержати при собі. А для цього треба „Зорі“ забути про „наші обставини“ тай переродитися в часопись — не кажу радікальну, а попросту — в часопись з вільною критикою, з вільними гадками і без цензури. Якщо вона тепер не схаменеться, то опісля вже пізно буде: „буде каяття, та вороття не буде“, вдруге центром уже вона не зробиться.

Вдаюся й до вас, українські співробітники „Зорі“, котрим лежить на серці поступ української літератури. Піддержуймо „Зорю“ цей рік яко мога! Забудьмо на цей рік, що в нас бували з нею непорозуміння, і присилаймо

до неї як найбільше матеріялів. Силуймося зробити „Зорю“ як найцікавішою, не гіршою од російських часописів, щоб дотеперішні Зорині передплатники не одсахнулись од неї після заборони, а навпаки — щоб сильніш пригорнулись, та ще й щоб новітні прилучались. Працюймо, дбаймо, щоб вона після заборони не впала, а піднеслася, на злість цензури. Зробімо останню спробу! Коли ж „Зоря“ од нашої помочі одцурається, то й Святий з нею! Ми собі знайдемо инчий притулок.

А. Хв.

Лист до молоді української.

Не на підставі історичних прав „славетного“ прошлого, а в ім'я насущних потреб сучасности та ліпшого будучого повертаюся до вас: працюймо! Націоналізм, чи космополітизм? — Залишімо слова, що доси паморочили нам голови! Європейство на ґрунті українському, — то нехай буде написане на нашому стягові. Кожна народність має дорости до загально-просвітнього рівня, або загинути безслідно. Вибіраймо одно! Хочете жити, то не згнівайте самохіть! Перейміть ся вищими ідеалами часу і несіть їх до люду, освітіть його розум, підніміть його добробут, прямуйте до вироблення волі. Яко українці, ви повинні працювати коло народу українського, — то перша умова поступу; але пам'ятайте: зміст вашої праці мусе бути загально-людським, бо інак — смерть вам, яко нації. Державна відрубність (т. зв. сепаратизм) — то мрія, для здійснення котрої у нас не має ні сил, ні навіть далекої надії... Крайова незалежність у всіх пооявах життя — то наші реальні вимоги. Ми віруємо в можливість, чи краще сказати — konieczність тії незалежности, аби вона стала свідомим приводом громади і... народу, в його принаймні передовому осередку. Виробити такий осередок — то первісна задача наша! Освіта, вільна від туману релігійного й шовіністичного, то наш шлях. Хай питома народність осягне ступня інших народностей, остачись тим часом народністю українською. Як усяка друга, вона не зречеться самої себе, а значить — і мови рідної, — то річ безперечна. Але поліпшення нашої долі можливе лишень яко послідок зміни тяжких обставин світових, чи зокрема державних, — то ж треба працювати в напрямку знищення стих загальних обставин; в тому напрямку закликаємо до участа всіх і кожного.

В своїй праці ми виходимо з думок радікалізму європейського, яко здоровіших нині засадів громадянських. Чимало людців не поділяє тих думок ні в Галичині, ні на Україні; другі, признаючи їх прекрасними в істоті, вважають утопічними з погляду здійснення; треті — просто пустими чи шкідливими; четверті — навіть безбожними і т. д. Заприміти-

мо одно: що це думки легально-поступової частини громади російської і можуть залякати тільки ретроградне подіння. Закони еволюційного розвитку тіл соціальних породили ці думки і дали їм вагу.

З поля теорії та розумінь абстрактних ступимо до ґрунту дійсності: які ж мають бути конкретні прояви нашої діяльності? А то, кажучи коротко:

1) ширення всіма можливими способами ідей радикалізму межи українцями (звичайно, ця точка не виключає конечности відповідного працювання і межи іншими народностями);

2) завязання гуртів та товариств, що постановилиб на меті оте ширення, — як прилюдних, в межах дозволу, так і приватних;

3) заснування яко мога більш бібліотек, постійних і рухомих, для розповсюдження вартих книжок українських, — рухомих найпаче: ми знаємо чимало прикладів, що в Росії арештували людей за книжкові склади з 200, 500 примірників по наукам історичним та соціальним, за твори, додамо, найлегальніші, котрі відбірано і не вертано назад жандарами, — гинули і книжки і люде; рухомі бібліотеки, окрім того, пособляють живіщій обміні думок, особливо поміж селянами;

4) можливо ширша літературна праця на рідній мові в напрямі пропаганди радикалізму європейського, а також виробу самосвідомости народно-української — легальна і вільна; як рівно популяризація руху українського в мовах інших;

5) заснування фондів грошових для видавництва українських в Росії і Цесарщині, а також ширення тих видавництв межи робітництвом та селянами;

6) літературні збори, бесіди та вечерниці як в цілях агітаційних, так і інших: взаїмного ознайомлення, відшуку матеріяльних засобів то що.

Такими, на нашу думку, будуть конкретні прояви діяльності; значна частина їх — літературного характеру; мусять бути і другі, — характеру суспільного... Але мова наша стоєть головно до України російської, де громада не грає майже ніякої ролі, а вдруге: нам, далекому фактично від лану активної діяльності, трудно балакати про її можливі прояви. Що-ж до праці словесної, то ми додамо ще деякі уваги. Насамперед нам бракує популярних, але науково та критично оброблених, дешево виданих, таких книжок, як „Історія Русі-України“, „Історія письменства русько-українського“, „Стан селянства русько-українського“, „Стан робітників русько-українських“, „Загальні умови життя російського“, „Справжні причини бідкування людського і як йому зарадити“. „Про сектянство українське, його причини й послідки, його певні і хибні боки“, „Земельні відносини на Русі-Україні і якими

вони повинні бути“ (земля = громадська власність) і пр. *)

Добре, коли б конкретна діяльність українолюбців виявилася на перший раз хоть в такій праці. Другим виявом хай буде широка запомога часописів галицьких — радикальних та народовських, переважно „Зорі“ та „Народа“; ні як одже ми не можемо згодитися з думкою шановного нашого публіциста, д. Драгоманова, котрий, як начитали, закликав українців не писати до часописів народовських. Не цуратись, а поліпшати власною участю, — отака наша думка. „Зоря“ у нас одинок в-ключно літературна часопись; спільними силами не шкодило б поставити її хоч трошки вище, коли вже трудно напр. підняти разом до російської „Русской Мысли“, або „Вѣстника Европы“.

От з москвофілами у нас не може і не мусе бути ніяких звязків в межах літературних, хоч і може траплятись часом солідарність в справах суспільно-політичних, от як у справі загального голосовання, коли де-які москвофіли простягли руку помочі народові; але притому не треба забувати, що в основі — то вороги нашого народу (свідомі чи несвідомі), а значить — і наші.

Тепер що тичеться до літератури „народної“; на неї треба звернути пильнішу увагу, але коли вона буде такою, як була досі, то може й сміло не появлятися на світ божий. У нас чимало перекладавали народні видання Льва Толстого, — на мою думку, то марнування і сил, і часу, і коштів; нехай ті видання будуть шедеврами, — голодному та холодному байдуже про ті шедеври. Люд наш мучиться питаннями віри, змагається жити по правді, „по божому“, серед неправих та безбожних сучасних обставин соціальних, змагається виробити собі розумний світогляд на появи життя, — а ми подаємо йому художницькі іграшки, де все пояснюється безпричинною боротьбою чортівни з противними силами, де людина відривається від землі з її соціальними, політичними, економічними і всякими другими умовами, а живе в якійсь не існуючій області добрих та злих початків духових, в котрих так любується пересичений життям граф. Такі книжки тільки більш затумають голови люду, і без того затуманені, — ба, й не самому люду: частина інтеллігенції російської отарою посунулася за тими книжками та думками;

*) Нагадаємо ш. дописувачеві, що сій недостаті вже по часті зарадили отсі популярні книжочки руско-українських радикалів: „Про багацтво та бідність“ (С. Подолінського), „Про те, як де земля поділена і якіи слід їй держати“ (єго-ж), „Про те, як земля наша стала не наша“ (М. Драгоманова), „Про баптистів“ (єго-ж). Сюди-ж належать і більші твори С. Подолінського: „Ремесла й хвабрики на Україні“, „Життя й здоров'я людеї на Україні“, і т. п. — Ред.

такий вплив ми вважаємо шкідливим з боку громадського і добачаємо в ньому знаменник патологічного руху на деякий час; рух той зникне, як усе безжизненне, — „погибе пам'ять його з шумом“.

Народна література мусе виробитись на ґрунті насущних потреб народних та живої дійсності сучасної, як і вся остання література українська взагалі, тоді її будуть читати не тільки українолюбці, а й інші гурти: українці-неукраїнолюбці (таких чимало), москалі, поляки і другі з тих, кому не чужі питання громадські.

На самих „українолюбців“ плоха надія. От є у мене два товариші: один москаль, ідейний „общерус“, другий — „кацапофоб“, „українолюбець“, — і що ж? тоді як „общерус“ з цікавістю та задоволенням читає одну з відбіраних мною часописів українських і переглядає другі, — „українолюбець“ навіть не приторкнеться! Не вадило б мати на увазі подібні річі!...

Ще кілька слів про літературу перекладану; тій літературі, по моїй думці, бракує у нас певної системності та провідного напрямку, — це перше. Друге: які річі найбільше бажані до перекладу? Такими річами, на мою думку, мусять бути переважно: а) класичні твори поезії та красномисні іноземні; б) писання про справи громадські. Такі твори, як напр. поезії Байронови, являються і надовго ще являтимуться живим джерелом ідей та завзятого свободолюбного незмірно дужче, ніж усі наші оригінальні галаси про Запоріжжя та козацтво. Повчила б нас дечого, от хоча б прихильності до рідного краю, і поезія славянська. Що до вислідів про справи громадські, то немає звичайно ні спромоги, ні необхідності перекладати усякі твори цілком; потрібні, на мою думку, література біжуча, публіцистична, відповідаюча пекучим злостям години; тому то краще б подавати завчасу стислі, але докладні огляди та реферати з поля науки громадської, перекладаючи повно тільки капітальні річі. Не зайвим було б звернути більшу увагу і на критику літературну, котра все ще не вийшла у нас якось за межі бібліографії...

Чудним може здатись де-кому, що я, радикал, ставлю між іншим точку про вироб народно-української самосвідомості. Але в тому я пересвідчений, і не зречусь цієї точки. Ні конституція, на котру рожево споглядають многи, але до котрої я трохи скептичний, ні навіть революція, коли б така сталась, не покінчать цілком питання українського: революціонери російські в значній частині являються „общерусами“ — „поєдначами“, як що не по програмі, то по духу; між тими „общерусами“ подибуються й наші братчики-українці, та ще й „завзятіші“ (так опроче завжди буває). Тому то, поділяючи програму вимог радикалізму європейського, я закликаю і буду закликати земляків в тому напрямку до праці на ґрунті

українському, коло народу українського, в мові українській.

Від нашої власної рухливості, або байдужесті залежить успіх рідної справи, — то ж працюймо, поменше скидаючи вину на обставини побічні! Гіркі вони, та ще гірш наша громадська безжурність, — то-ж до боротьби, згідніше, розумніше!

Лютий 1894 р.

П. Г.

Про рай і поступ.

(Далі).

3. Думки старих жидів про їхнє майбутнє райське царство.

Жи́ди були невеличким народом, котрий жив в Азії, в стороні, котру звуть Палестиною. На вкрузи їх жили теж невеличкі народи майже одні з ними мови. Років за 1000 до Христа жидам пощастило, за приводом царів Саула і Давида, повоювати сусідів і скласти чимале царство. Давид поклав столицю того царства в Іерусалимі, де вивів кріпость на горі Сіонській, а потім син його Соломон збудовав там храм для бога жидівського Яве, або, як його звуть теперішні жи́ди, Ёгова. Царюване розкішного Соломона було тяжке для жидівського народу і після його смерті більша частина жидів повстала проти його сина і заклала собі осібне царство зо старим іменем — Ізраїльське. Менша частина зосталась при сині Соломона і звалась царством Іудейським. За 720 років до Христа Ізраїльське царство покорили могучі царі Ассирійців і вивели велику частину народу в полон, а за 588 років до Христа цар Вавилону покоров і Іудейське царство, зруйнував Іерусалим і його храм, котрий жи́ди називали домом божим, і забрав у полон багато жидів у свою землю. В 538 році до Христа, частина понів Вавилонських покликкала до себе царювати сусіднього персидського царя Кира, а сей дозволив жидам вернутись з полону у їхню землю і збудувати знову храм у Іерусалимі. Хоч чимало жидів зосталось таки в землі вавилонській, та чимало їх і вернулось до Іерусалиму і одбудували там знову храм своєму богу.

Будучи підданими царям персидсь-

ким, жиди не мали вже свого вояцького, свіцького царства, а вправлялись архиєреями храму ієрусалимського. Так само було і потім, коли персидську державу повоювали греки під проводом царя македонського Александра (за 330 років до Христа), і далі, коли, після смерти Александра державу його поділили його генерали і заклали нові царства, з погреченими урядами, Єгипецьке і Сирійське, до котрого належав і Вавилон. Жиди були підданими сим погреченим царствам, спершу єгипецькому, потім сирійсько-вавилонському. Єгипетські царі сприяли жидам, так що багато їх переселилось у Єгипет, розбагатіли торгом і збудовали там навіть особний храм. Для єгипетських жидів були перекладені святі книги жидівські на грецьку мову, бо вони вже мало розуміли стару жидівську мову. (З того часу жидівське святе письмо стали звати погречені жиди словом біблія, то б то по грецькому книги). Та й у Палестині багато жидів погречились, навіть архиєреї Ієрусалимські. В 167 р. до Христа царь сирійський захотів зовсім погречити жидів, так щоб і віру жидівську знищити, і звелів правити в храмі Ієрусалимському службу найстаршому грецькому богу Зевсу. Проти сего повстала частина жидів під начальством однієї попівської родини, котру прозвали Маккавеями. Дякуючи незгоді в родині сирійських царів, а також суперечкам між царями Єгипту і Сирії, Маккавеям пощастило одбити в сирійців Ієрусалим і храм і закласти царство, в котрому царь був у купі і архиєреєм.

Але незабаром те царство мусило піддатись римлянам. Остатні царі з роду Маккавеїв були не мудрі і недобрі, жиди стали їх не любити. В 40 р. до Христа царство жидівське захопив у свої руки генерал остатнього царя Маккавея Ирод, з роду навіть не жид, — котрий дуже підлещувався до римлян, будував храми грецьким і римським богам, хоч вибудував в Ієрусалимі храм жидівському богу, більший, ніж старий. Жиди не любили Ирода, як тяжкого для них царя і чужинця, а після него почали вправляти в жидівській землі просто римські урядники, — і жидам стало ще тяжче.

Вони почали бунтоватись проти римлян, — і римляне за те в 70 році після Христа зруйнували Ієрусалим, багато жидів забрали в полон, розпродали як рабів, багато других самі розбіглись по великому римському царству. З того часу жиди не мають свої землі, — а живуть все по чужих.

Се все треба пам'ятати, щоб зрозуміти те, що написано в святих книгах жидівських, котрі і в християн вважаються за слово бже Старого Закону, а також в книгах апостолів християнських, котрі були з жидів, або в Новому Законі.

Коли жидівські попи одбудовали в Ієрусалимі другий храм, за дозволом персидського уряду, і правила з того храму новою жидівською громадою, — то вони і другі, спільні з ними письменні люде помалу списали старі і нові звичаї жидівські в книги закону, додавши до них і свої думки про бога, людей і громаду. Закон той написаний був, як слова Яве, переказані давно через пророка Мойсея, — і жидівські письменники навчали, що через те і втратили жиди старе велике царство Давидово, що царі його і народ не слухали закону Мойсєвого та кланялись чужим богам. За те б то бог Яве покарав жидів, але нарешті він змилювався і привів знову в Ієрусалим тих жидів, що покаялись, пішли за попами і зробить їх ще щасливіщими, коли вони будуть слухатись закону божого, котрий їм передають попи та пророки.

Треба сказати, що таке були в жидів люде, котрих у нас звуть пророками.

Спершу то були такі люде, котрих жиди звали видящими, то б то подібні до наших ворожбитів, що мов би то можуть знати, де ділось щось пропаще, лічити хвороби чудодійним способом і т. и. Такі люде в жидів иноді збирались до купи, молились богу, співали і при тому грали на музичних струментах, танцювали, і так розгарячались, що вигукували і иноді падали на землю, як хорі. (Про се можна найліпше довідатись, прочитавши в I біблійній книзі Самуїла голову 9, стихи 1—14, гол. 10, ст. 5—6, 9—16, гол. 19, ст. 20—24). Отсе вигукування

жиди на своїй мові прозвали словом, котре перекладено на грецьку мову словом, котре далі перекладено на нашу мову не дуже точно словом пророкувати, — бо власне слово пророк по жидівському значило: той, хто вигукує. Жиди думали, що ті вигуки скорше доходять до бога, ніж звичайна мова, а також, що в тих вигуках бог через пророків передає свою волю. З годом виробились у жидів таки пророки, що складали свої вигуки в довші вірші, а нарешті почали писати їх в книжки. Деякі з сих книг зібрано до купи в жидівську біблію і тепер ми зємо їх книгами пророчими.

В таких книгах пророки говорили од лиця божого, навчали закону, страхали карами божими тих, хто не слухатиме їх науки, обіцяли од бога надгори слухнявим, при тому згадували щасливі і нещасні пригоди, які були з жидами і сусідами їх в минуле, натякали на сучасні пригоди, обіщали будуще, — перемішуючи при всему тому дійсне з вигаданим. Старі такі писання переписувались новими пророками, котрі додавали до старого нове, або писали зовсім нові книги од імені старих пророків. Через се все тепер дуже важко зрозуміти точно ті книги, котрі вписані в біблію, як книги пророків, — напр. розібрати те, що тичиться до дійсних пригод в старих жидівських царствах, а що говорить про пізніші пригоди, а впять що пригадано, як байка, щоб нею навчити людей закону, котрий проповідали пророки, як закон божий.

Ми тепер скажемо лишень про те, що говориться в жидівських книгах пророчих про будуще царство жидівське.

Хоч під персами і під погреченими царями єгипетськими жидам жити було не зле і в усякім разі жили вони спокійно, та все таки гірко їм було споминати про старе, своє царство часів Давида, незалежне од чужих, і царство те почало їм уявлятися навіть більшим і славнішим, ніж було дійсно. Жиди все таки не тратили надії, що те царство повернеться, з волі божої. В часи ж боротьби з сирійськими царями та підданства римлянам подібні спомини і надії мусили ставати гарячішими. Далі навіть те, що жиди жили під персидськими та

погреченими єгипетськими царями спокійно, як і другі народи навкруги їх, розвивало в них думку про те, що мир і ліпше, ніж війна. То вони тим з більшою ненавистю споминали про старих ворогів своїх, войовницьких царів асирійських та вавилонських, що вбивали стільки народу. З годом жидівські писателі почали думати, що як повернеться знову царство Давидове, то воно вже буде не хиже, як царство асирійське та вавилонське, а мирне. Бачучи неправду в громадському життю, писателі жидівські покладали надію, що в будуще царстві Давидовому того не буде, а уряд буде зовсім праведний.

Так сподівались складачі книг пророцьких, що запанує на всій землі мир та правда, коли в новому царстві запанує закон їхнього бога Яве. А сего бога жиди вже почали вважати за всесвітнього од того часу, як царь персидський Кир уступив у Вавилон і дав жидам волю вернутись з вавилонського полону в свою стару землю, — в чому жиди побачили, що їхній бог керує і чужими народами: вавилонянами, персами, всім світом. Такі думки про єдиного, або хоч найстаршого, всесвітнього бога появлялись вже і в других народів навіть раніше, ніж у жидів, — напр. у єгиптян, вавилонян, персів, греків. Звісно, що кожний давав тому всесвітньому богу ім'я свого бога. Тепер, після того, як жиди вернулись з Вавилону в свою стару землю, освічені люде між ними почали сподіватись, що колись усі народи пристануть до їхнього закону, котрий так виправдивсь щасливою для жидів руїною царства вавилонського. Така надія підпиралась тим, що дійсно і в тих чужих сторонах, де жили жиди, і в Палестині, де серед жидів почали жити, з часів грецьких царів, і чужинці, чимало чужих пристали до закону жидівського.

От з такими новими думками складачі книг пророцьких написали чимало дійсно прекрасних, людяних річей про будуще царство жидівське, хоч не мало понаписували також і злющих слов ненависти до ворогів народу жидівського і до таких жидів, що однадають од батьківських звичаїв та попівських законів.

В книзі пророка Іоїла розповідається

про те, як чужинці нападають на жидів під видом того, як сарана наліта на поле. То попустив бог Яве, щоб жиди покалялись і вернулись до закону Яве, — а як вони покаються, то наступить день Яве: сонце потемніє, місяць стане кривавий, — і Яве почне судити народи, котрі притісняли жидів, продасть хлопців і дівчат їх в неволю жидам, щоб ті продали тих другим, і спустошить землі тих народів.

Найцікавіші картини про суд Яве над народами і про майбутнє царство жидівське знаходимо в книзі, котра зветься книгою пророка Ісаї і котра властиво єсть збіркою пророцьких віршів, писаних в різні часи і різними людьми. В однім з тих віршів Яве змальований вояком. Пророк пита єго: „чого твоя одежа червона, так мов би то ти ходив коло машини, що видавлює вино? — Еге, відповідає бог, я давив машину сам. Я топтав народи в гніву моєму, я їх давив в моїй ярости, я випустив кров їх на землю“. (Ісаї, голова 63, стихи 1—6).

Далі в тій же книзі розказується, як Яве летить, як буря, в огні, з мечем, судити народи (Гол. 66, ст. 15—16), а ще далі про те, як возвеличить Яве над усіма народами жидів, що покаються, і як покара непокірних закону єго: Яве каже: „наступить хвиля, коли зберу я всі народи, нехай побачуть мою славу... я пошлю посланців до всіх народів, котрі перед тим і не чули про мене, — і ті виголосять мою славу між народами і приведуть зо всіх чужих сторін ваших братів (жидів), як дарунок для мене Яве: на конях, в возах, в носилках, на мулах, на верблюдах, — до моєї святої гори, до Єрусалиму. З них (з тих жидів) я виберу собі попів. Так само, як стоятимуть передо мною нове небо і нова земля, котрі я створю, так і рід ваш буде жити од місяця до місяця, од суботи до суботи (то б то вічно). Всі люди придуть, щоб упасти ниць перед вами, — а вийшовши (з Єрусалиму) побачать трупи непокірних мені і черв'як в них не вмере і огонь їх не потухне і вони будуть на страх всім“. (Гол. 66, ст. 18—24).

Остатні слова значать, що трупи непокірних закону Яве зостануться коло Єрусалима навіки не похованими: черви

їх їстимуть і огонь, котрим в старовину деякі народи палили трупи, палитиме їх та не спалить. Потім християнські вчителі витовмачували ці слова так, що буцім то тут говориться про пекло, де тіла грішних буде припікати огонь, а про червяка казали, що се совість, спомини про гріхи, що будуть гризти душі грішних. З жидівського слова ге-Гінном, що значить долина Гінномська, та долина, що простягається з краю Єрусалима і де мусили лежати, в уяві пророчої книги, непоховані трупи ворогів народу жидівського, християне зробили грецьке слово геенна, до которого додали слово огненна, — і та геенна стала в них означати пекло, в котрому будуть мучитись грішні після суду божого. Так се слово геенна, котре власне нічого не значить, бо перевернуто з жидівських двох слів, тепер вживається в мовах усіх християнських народів для ознаки пекла.

Подібним способом пізніші вчителі (рабини), а потім і християнські витовмачували своє святе письмо і таким способом витовмачують єго у нас попи і доси, — не так, як се роблять тепер свіцькі вчені.

Сі вчені беруть слова всякої книги в звязку з цілою книгою і доходять до того, при яких обставинах, в який час писана була книга, які погляди мав той, хто писав її. А попівське витовмачення виходить з того, що біблійні книги — слово бже, сказане на всі часи і віки, та при тому вирива з тих книг особні кусники, без звязку з цілою книгою, і прилагоджує їх до своїх поглядів. По такому способу можна в усякій книзі знайти все, що кому захочеться.

В другім місці книги пр. Ісаї докладніше говориться про те, як возвеличить Яве жидів над другими народами. Яве говорить до Єрусалиму, столиці царства жидівського:

„Чужинці знову одбудують твої стіни і царі їх підуть тобі служити, бо в гніві моєму я тебе вдарив, а в милости моїй я зжалився над тобою. Ворота твої будуть завше одчинені, день і ніч не будуть вони замикатись, — щоб дати прохід скарбам чужих народів і їх царям, що будуть приводитись полоненими.

Бо вони згинуть, ті народи і царства, котрі не схотять тобі служити! Красота Ливана (ліси на горах Ливанських, коло жидівської землі) прийде до тебе, кипариси, явори, сосни, все в купі, щоб покрасити те місце, що мені посвячене (храм Єрусалимський), щоб я дав славу тому місцю, де одпочивають ноги мої. Сини твоїх гнобителів придуть перед тебе з поклонами і ті, хто тебе проклинав, поклоняться перед пятами твоїх ног.... Ти будеш ссати молоко всіх народів і груди царів годуватимуть тебе, — і ти признаєш, що я, Яве, я твій спаситель, твій увільнитель. Замість міді я покладу (в тебе) золото, замість заліза покладу срібло, а мідь на місто дерева, залізо на місто каміню. Начальством над тобою поставлю я мир, а урядником — правду. Не буде в твоїй стороні мови про провинність, ні про руїну. Твої стіни ти будеш звати Спасінєм, а твої ворота — Славою. Не сонце світитиме тобі в день, не місяць сяятиме тобі в ночі: Яве буде тобі світити вічно, твій бог буде тобі світлом!“ (Гол. 60, ст. 10—21). Трохи далі в тій же книзі Яве говорить жидам: „Чужинці будуть пасти ваші стада, сторонні люди будуть вашими хліборобами і виноробами, а ви будете попами Яве, вас будуть звати слугами нашого бога, ви будете вживати багатство (чужих) народів, ви будете вбиратись в їх оздобу, — за ваш сором ви будете мати подвійну надгороду“. (Гол. 61, ст. 6—7).

Далі ось як чудово малюється будуще житє жидів: Яве говорить:

„Бачите, я створю нове небо і нову землю; про минуле не буде й спомину... Бачите, я створю Єрусалим, повний веселости, і народ єго, народ радісний, — і сам я хочу радіти з Єрусалиму і мати приємність, дивлячись на народ мій.

„Там не буде чути більше плачу, ні викликів печалі. Там не вмиратиме дитина новорождена, ні старий перед віком. Наймолодший вмиратиме в 100 літ, і лишень в сто літ буде проклятий грішник. Хто там збудує дім, то й житиме в нім, хто посадить садок, той буде їсти плід єго.. Вік народу мого буде довгий, як вік дерева, і вибрані мої будуть вживати плоду од своєї праці. (За-

вважмо, що в часи написання сих слів, жиди ще не знали думки про безсмертність душі, ні про надгороду чи кару після смерті: за найвище щастє людське тут виставляється — довгий вік на землі і вживанє плоду од власної праці). Вовк і ягня будуть пастиєсь вкупі, лев буде їсти соломку, як віл, змія буде годуватись порохом, не буде ніщо робити лихого, не буде робити кривди на всій моїй святій горі“ (Сіоні, де був збудований Єрусалим). (Гол. 65, ст. 17—25).

Думки подібні до тих, що знаходимо в кінці сих слів, ще докладніше розказані в першій половині теперішньої книги пр. Ісаїї, з тою лишень одміною, що тут райське житя обіщається не самим жидам, а всім народам, котрі пристануть до закону жидівського:

„Під кінець днів (під кінець сего світу) настане таке, що гора дому Яве підніметься як голова всім горам і возвиситься вище всіх горбів, — і всі народи побіжать туди, і многочисленні народи придуть і скажуть: ходімо, зійдемо на гору Яве, до дому бога Якова, хай він навчить нас своїм дорогам, щоб ми ходили по єго стежкам!“ (Завважмо, що вірші жидівські були в тому, що одна думка висказувалась на два способи. Найліпше се видно в псалмах). Бо з Сіону прийде наука і слово Яве з Єрусалиму, — і він буде суддею над народами, і многочисленным народам накаже свої присуди. І вони покують з своїх мечів чересла до плугів, а з своїх списів садкові ножі. Один народ не буде піднімати меч против другого і вони не знатимуть більше війни“ (Ісаїї, глава 11, ст. 1—4. Таке ж саме написано і в пр. Михея, гол. 4, ст. 1—4). Трохи далі подібне райське житя обіщається тоді, коли поновиться царство Давидово:

„Вийде гілка од ния Єсея (батька Давидового), парось побіжить од корню єго; на ній ляже дух Яве, дух мудрости і розуму, дух поради і сили, дух знатя і страху перед Яве; єму буде в радість боятись Яве; він не буде судити по поверховним ознакам, не буде робити вироків по чуткам, але буде судити слабших по правді і буде давати вирок по справедливости для простіших людей.

Він битиме країну дозою свого рота (словом) і духом губів своїх вбиватиме злочинця, і правда буде поясом для його стегон, а вірність поясом для його боків. Тоді вовк житиме поряд з вівцею, пантера ляже коло козеняти, молодий віл, молодий лев і жирний баран житимуть в купі, корова пастиметься коло ведмідя, і їх дітки лягатимуть вкупі, і лев їстиме солому, як і віл. Дитинка гратиме коло нори гадюки-віщери, і немовлятко стромлятиме руку в нору вазиліска (ящірка, котру вважали за ядовиту). (Гол. 11, ст. 3—9).

Пророчі книги не в одно говорять про те, під чим приводом наступить таке райське царство: одні говорять, як видно із зараз приведеного уступу, про царство потомка Давидового, — другі про царство самого Давида, котрого поверне бог до життя, треті кажуть, що царютави буде сам бог. Варто особної уваги те, як виставляється майбутнє царство жидівське в книзі пр. Данила, писаній коло 160 р. до Р. Хр., в часи повстання жидів проти погребеного сирійського царства. Тут розповідається між инчим, що Данилу провидилось чотири страшних звіри, котрі виходили з моря, а потім перед богом, що сидів в постаті старого віком, появилсь син чоловічий, що на біблійній мові значить чоловік; старий віком дав тому сину чоловічому „панованє, славу і царство і всі народи“. Народи, каже далі та книга, і люде всіх мов будуть ему служити і царство його не буде ніколи зруйновано. (Данило, голова 7, ст. 1—14).

Як видно з довшого подібного ж оповідання тиві ж книги, (гол. 8) чотири звірі значать чотири царства, котрі панували в Азії і почасти над жидами, з котрих остатнє — грецьке, — а „син чоловічий“ — то народ жидівський, котрого царство настане після него і буде вічне. Потім християне повернули се місце книги пр. Данила на Ісуса Христа.

Ще треба завважити, що коли скінчилось і те царство жидівське, котре поновили було Маккавеї, то жиди почали ждати майбутнього царства за приводом особи, котру почали звати Царь Мессія, або по грецькому Христос, то б то по нашому — Помазаний.

Се слово вживається і в біблій жидівській, — та там воно прикладався до всякого жидівського царя, або первосвященника (I кн. Самуїла, гол. 2, ст. 10, Псалом 2, ст. 2) і раз навіть до чужого, персидського царя Кира (Ісаї, гол. 45, ст. 1), бо в жидів був звичай виливати на голову трохи олію тому, кого поставляли найстаршим. Як скінчилось жидівське царство під римською державою, то жиди почали звати майбутнє райське царство, котрого вони ждали, царством Мессії, Христа. Так се слово в новому смислу перейшло в пізніші, після біблійні, книги жидівські і в книги християнські, і в звичайній мові жидів в часи римського над ними пановання слова: царство боже, царство сина Давидового, і царство Мессії, або Христа, перемішувались, як одназначні.

Нарешті треба тут згадати ще одно місце з книг пророчих, котре перше не мало нічого спільного з вірою в майбутнє райське царство Мессії, але котре потім жиди і християне витовмачували так, що воно тичиться до того царства. Се місце знаходиться в книзі пророка Езекіїла.

Пророк говорить про головну річ для всіх біблійних книг, про те, як асирійці та вавилоняне зруйновали царства жидівські і як потім Яве, змилостившись, поновив царство в Іерусалимі, — тільки, як звичайно в пророчих книгах, говорить про се, як про майбутнє, зарані предсказане. Між инчим в згаданій книзі пророк говорить таке:

„Рука Яве торкнула мене і повела мене в вітрі (у жидів було одно слово, котре значило і вітер і дух) і поставила мене посеред площини, котра була вся вкрита кістками.... і вони були всі сухі. І він мені сказав: „сине чоловічий (то б то: чоловіче!) чи можуть ожити ці кістки?“ — І я одповів: „пане, Яве, се ти знаєш!“ — Потім він мені сказав: гукай (пророкуй) над сими кістками і скажи їм: ой ви, кістки сухі, слухайте слово Яве! Ось що каже пан, Яве сим кісткам: „дивіться, я введу в вас дух, щоб ви жили, я накладу на вас перви і я вкрию вас мясом, я обгорну вас

шкурою, я вкладу в вас дух, щоб ви жили і признали, що я — Яве“.

„І я гукав, як було звелено мені, і став великий шум, поки я гукав, і з тріскотом кістки приклались одна до одної. І коли я глянув на них, то побачив на них нерви; — потім вони покрились мясом, а з гори огорнула їх шкура, — але не було в них духа. Тоді він (Яве) мені сказав: „гукай на дух, гукай, сине чоловічий, і скажи духові: ось що говорить пан, Яве: ходи сюди, душе, од чотирьох вітрів і дми в сі труни побитих людей, щоб вони ожили“. (Старі жиди думали, що те, що тепер звуть душею в людях, єсть або кров, або диханє, воздух, — од того тут і викликається дух од чотирьох вітрів. Думку про душу, як про щось зовсім безтілесне, непомачне, як і про такогож бога, взяли жиди вже пізніше од греків). І я гукав, як він мені звелів, і дух увійшов у них, і вони ожили, стали на ноги, — велика, велика купа

„Тоді він мені сказав: сину людський! сі кістки — рід Ізраїльський (жиди). Вони кажуть: „наші кістки висохли, наша надія підрізана, ми пропали!“ Так ти гукай і кажи їм: ось що говорить пан, Яве: дивіться, я одчиню ваші труни і виведу вас з них, народе мій, я вас знову приведу в землю Ізраїльську, щоб ви пізнали, що я Яве, коли я одчиню ваші труни і виведу вас з них, народе мій! І я вкладу в вас мій дух, щоб ви ожили, і я вас верну в вашу батьківщину, щоб ви пізнали, що я, Яве, як казав вам, так і зробив!“ (Езек., гол. 37). *)

Очевидно, що тут говориться картинно про поновління жидівської громади після полону. Тільки ж з годом у жидів появилася думка, певно взята в персів, що колись, як наступить їх райське царство, то і мертві жиди встануть, праведні на вічну славу, а неправедні на вічний сором (перше ся думка висказана була в книзі пр. Данила, гол. 12, ст. 1) Помалу і виписане місце з книги пр. Езекіїла почали товмачити також само, — і чимало жидів почали ждати, що

коли прийде Мессія, то буде й воскресіння мертвих. Так вірували ті з письменних жидів, котрих звали фарисеями (то б то осібними, бо вони хотіли виділятися з усіх людей строго виконуючи обряди і приписи церковні), тоді як другі, котрих звали садукееями (од імені Садоків, поважної попівської родини) і котрих багато було власне серед попів, вважали віру в воскресіння мертвих, а потім у безсмертну душу, за новину, котрої не знали ні старий закон, ні старші пророки (книга пр. Данила не ставилась жидами між другими пророчими книгами). Такі незгоди піднялись між садукееями і фарисеями власне перед появом Ісуса і християнської віри, котра в справі воскресіння мертвих узяла думку фарисеїв.

Коли порівняти виложені вище думки пророків жидівських про будуще райське царство жидівське з персидськими думками про будущий рай, то видно в них подobenства і одміни. Про перші нема чого багато говорити, бо вони ясно видні. А з одмін ми вкажемо на головну: в персидських оповіданнях налягається більше на житє всего миру, людського і нелюдського, в них і ворог, котрий буде зломлений на остатнє, єсть противний світлому і доброму богу — темний бог. В жидівських же надіях говориться більше про людей, а переважно про жидів; тут вороги, котрі будуть побиті на останку, се вороги народу і закону жидівського. От через се жидівські надії вузчі од персидських, хоч за те більше звертають уваги на громадське житє і через те для простіших, бідніших людей придатніші.

З годом жиди почали більше підпадати впливу чужих, більше освічених народів: так вони взяли од персів думку про супротивника божого діавола, од котрого пішла смерть і зло по всему світу, взяли од греків думку про безсмертну душу людську, як головну частину людини, важнішу од смертного тіла, а також, що бог не истота подібна до людини, хоч і дужча, а світовий дух, чи розум, котрий не має ні кінця, ні форми. До того по крайній мірі частина жидів, перемішавшись з чужинцями, переста-

*) Се місце мав на думці Шевченко, пишучи своє „Послання“ до Шафарика.

вала вірити в можливість жидівського царювання над другими народами.

З сего всего вийшли помалу значні одміни в думках жидівських про будуще райське царство. Сі одміни виявились рішуче вже в книгах християнських, писаних саме перед другою руїною Іерусалиму в 70 р. і не дуже забаром після неї.

(Далі буде). М. Драгоманов.

В справі згоди між рускими партіями.

Під таким заголовком появилася в 16 і 17 нрх „Буковини“ статейка д. М. Драгоманова, котра добре пояснює суть справи і котру ми через те подаємо і в „Народі“, тим більше, що зовсім годимося з нею. В виду того, що тепер, після відступу радикалів від згоди в душі Романчука, мабуть неможливий зйїзд усіх партій, заініційований з того боку, — нам приходить ся побажати, щоби сею справою Русини занялися хоть приватно, без зйїздів. Тоді результат може вийде й ліпший. Адже-ж усе діло не в ухвалях, а в поступованню після певних точок. Отже добре було б, якби ся справа була обширніше обговорена і в народовеских та москвофільських органах. Ред.

З великим інтересом прочитав я Ваші статі „Згода“ в 10. і 11. чч. Сподіваюсь, що ради важности справи Ви дасте місце і мій замітці. Вона не буде розводитись про загальний бік справи, бо Ви рішучо з нею покінчили, сказавши в суті, що згода між партіями Русинів можлива лишень тоді, коли всі пристають до одної партії — народовецької, то-б то коли буде не згода, а злив у одну партію. Остає ся лишень спитати, до якої власне з народовецьких фракцій Ви радите приставати, чи до д. Барвінського, котрий репрезентує згodu народовецько-панско-клерикальну (польську), чи до д. Романчука, котрий, як видно з пунктів, предложених на зйїзді 19. марта, хоче тепер згоди народовецько-рутенско-клерикальної.

Я спинюсь головню на тому, що Ви говорите про радикалів і поясню, якої згоди добиваються власне вони, — і позаяк найліпше характеризуються цілі всякої партії єї-ж власними словами, то почну з того, що выпишу пункти згоди, предложені радикалами зйїздови 2. фебр. Ось вони:

І. Зйїзд признає потребу добивати ся розширення автономії і економічного добробиту руского народу в Австро-Угорщині через розширене політичних прав і свобод в загалі і прав демосу спеціально.

ІІ. Зйїзд признає, що ті цілі можуть бути осягнені лишень свідомою політичною акцією самого народу руского на ґрунті конституцій-

нім, спільно з другими народами Австро-Угорщини.

ІІІ. Через се зйїзд виключає з гори всякі союзи з політичними елементами олігархічними і абсолютичними.

ІV. Ідучи до поєднання акції Русинів Австро-Угорщини на полі політичнім, зйїзд признає кожній рускій партії повну волю думок релігійних, етнографічних і літературних і бажає, щоби незбіжна конкуренція партійна велася способами чесними: отвертого літературно-наукового обсеуду і такої-ж пропаганди серед громади.“

Як бачите, радикали ідуть не до зливу партій, а до згоди між ними і окрім того до згоди на практичному полі політичному. Сям одним опреділяються цілі їх як до старої партії, чи по Вашій термінології до москвофілів, так і до народовців. Перша ціль була б: обернути акцію москвофілів, котрих не можна-ж легковажити з практичного погляду, бо вони в усякім разі творять половину на пр. галицько-руської інтелігенції, більшість буковинско-руської і всю інтелігенцію угро-руську, — на політично-економічне поле, до таких справ як на пр. розширене виборчих прав австро-руського демосу, заклад між ним економічних спілок і т. д. Не вже-ж подібні цілі не користні і для руско-української національности, котрої самостоячість і спільність радикали признають не менше коли не більше народовців, хоч не признають ні за собою, ні за ким другим права фанатично проклинати тих, хто має про се інші думки, називати їх „перекинчиками“ (словом не XIX. віку), а тим паче накликати на них поліційне переслідуване?

Що до відносин радикалів до народовців — то і тут радикали держаться лишень принципу толеранції в справах, в котрих між ними незгода, напр. в справах релігійних і в загалі культурних. Дося незгоди між обома фракціями, котрі в національних справах держаться однакових думок, заострювались власне нетолерантною народовців, котрі отверто говорили про потребу „виелімінувати радикалів із суспільности“ всякими способами, включно до поліційних, а також тим, що народовецькі печатні органи одрікали в радикалів навіть почуте національне.

Слід подібного одрікання видно і в Ваших статях. Ви не довольні тим, що „радикали стоять на интернаціональному становищі“, хочете од них, щоб вони „обмежали ся лише на працю виключно для руского народу“ і лишень на сій умові признаєте можливість згоди між ними і народовцями. (Третю Вашу умову, — щоб „радикали схотіли пристати на загальні засади народовців“, — я спімнув вище). Тільки-ж чи єсть в Європі яка небудь партія од часів християнських, котра-б не стояла більше, чи менше на интернаціональному становищі? Радикали наші з сего боку нічого нового не показують з себе. Вони не одрікаються од своєї національности, а лишень не признають ніяких

обовязкових, ні політичних ні культурних ідей, ні інституцій, котрі другим партіям, як московітам, так і народовцям, видаються за примусові, „історичні ідеї і святощі“, — та ставлять національні інтереси і інстинкти під контроль вселюдської науки і інтересів, — та окрім того шукають помочи для свого народу в відповідних їм елементах других народів, переважно в державах, до котрих самі належать. Та чи ж остатнє не роблять всі партії в Європі?

Про другий Ваш пункт, щоб „радикали схотіли обмежати ся лише на працю виключно для руского народу“, треба сказати, що нашим радикалам не важко вдовільнити Вас, коли не зовсім, то хоч на $\frac{9}{10}$, бо наші радикали не так то багаті силами, щоб працювати для всего світу, і доси працювали, звісно, як уміли, майже виключно для руского народу. Коли-ж який наш радикал напише иноді статейку на чужій мові і то переважно про справи свого-ж народу, або возьме участь в якому між-народному науковому, чи соціально-політичному конгресі, — то, сподіваюсь, Ви сего єму за великий гріх не поставите.

Мені застаєся сказати про пункт незгоди між радикалами і тими з старих партій, котрі всилують ся поставити релігію, і почасти уніяцку, в обовязкову точку національної програми, як се видно і в програмі, предложеній зїїзду 19 марта, і про Ваші закиди радикалам за їх виступи проти духовенства. І тут принцип толеранції на боці радикалів, і навіть принцип національності. Не признаючи слушности постанови вірности уніяцкій церкві в програму національно-політичну, радикали лишень нагадують той факт, що в нашій нації єсть люде різних церков, а також і безконфесійники, — і тим власне стоять на ґрунті спільно-національнім, — окрім того, що радикали, признаючи вільність совісти, стоять на ґрунті новішої культури і навіть австрійської конституції. Коли хто докоряє за те радикалам, то власне показує себе фанатиком і деспотом.

Спеціально про боротьбу радикалів з духовенством треба сказати, що се справа надто складна, щоб її рішати одним зачерком. Перш усього радикали винні в очах духовенства, — по крайній мірі в очах єпископів і клерикальних органів, — у тому, що дають в своїх газетах місце скаргам самих селян наших на надужиття різних духовних. Далі вони винні в тому, що, придержуючись консеквентно принципу свободи совісти, стоять за поділ церкви і держави, за вільність конфесійних і безконфесійних осіб, товариств, громад, церков. Чи може яка небудь чесна демократична газета не погрішити в першому пункті?? А про другий треба сказати: що-ж робити, коли таке політичне сґедо радикалів, котре в других цивілізованих сторонах поділяють многі паписти, як і вільнодумці, — і чи не слід би розважити навіть духовенству рускому над тим, чи не вийшло-б і єму на чесну користь, коли-б і в нас церков була одділена од держави?

На решті застає ся ще третій пункт: те, що радикали стоять за вільність наукового досліду і мають наукові думки, незгідні з ріжними конфесійними катехізісами, і ширять ті думки. Тільки-ж хіба вільність наукового досліду не єсть основа всего новішого поступу? Хіба оборонці катехізісів в свій час не засуджували і Коперника з Галілеєм? Хіба ліпше-б було, коли-б ніхто не ширив думок тих учених дослідців природи? І в сему пункті вина радикалів лежить лишень в тому, що вони консеквентно стоять на принципі толерантности і ним користують ся. Зректись же своїх думок, поки вони не перекинуті вільним же дослідом, радикали не можуть, а ще більше не можуть лицемірствовать перед народом. В многих цивілізованих країнах саме духовенство стало на ґрунті толеранції і бере ся з противними єму думками не анахтемами, а аргументами теж науковими. Нехай же і наше духовенство послідує сему примірови, — і тоді, коли конкуренція між ними і вільнодумцями не перестане (се не можливо, — і навіть освічений деїст мусить сказати, що се противно самим замірам бога, котрий дав людям розум), то перестане між тим фанатична боротьба і виробить ся можливість спільної праці коло політичних і соціальних справ людей різних релігійних і наукових думок, яку ми бачимо тепер по другим країнам, напр. і в Ірляндії, стан котрої так подібний до нашого. Наші радикальні органи не раз предлагали духовенству такий власне *modus vivendi*.

Ваш закид, що радикали неслухно піднімають класову боротьбу, коли у нас мусить бути класова згода для боротьби за національність, цілком абстрактний по крайній мірі в Австрійській Русі, власне з погляду реально-національних обставин. Ніяких руских клас там нема, окрім плебейского. „Дідичів“ руских Ви не налічите там і 10, а десяток же не класа. Не класи і ті урядники, професори, священники рускі, про котрих Ви говорите, — бо чиновники державні не класа. Демос — (*Volksstaat*) — певно, також не обійдеся без свого роду урядників, по крайній мірі, довго. В усякім разі ми не знаємо приміру, щоб який радикал виступав проти професора, судії, урядника залізниці і т. п., коли той чесно виконує свою службу. Про боротьбу радикалів з духовенством, котре в нас теж бюрократія, а не класа, ми вже сказали. Значить про сей, класовий, пункт нема що говорити.

На конець треба сказати, що радикали, піднімаючи раніше других справу партійної згоди між Русинами, хоть знали, що власне їх ініціатива буде зустрічена з нехиттю старшими партіями, — мали на цілі зіпхнути з мертвої точки справу, котру само жите, по кр. мірі в Галичині, поставило на чергу. При тому радикали всего менше мають на оці користи для їх партії навіть з толеранції од других. Радикали зробили своє при гарячому фанатизмі проти них старших партій, котрі явно накликали на них поліцію, і в сій точці гірші часи радикали

вже пережили. Радикали ширять свої думки між масами народу, котрі помалу прихилиються до них. Радикали можуть показати в програмах старих партій точки, котрі явно взяті у них, точки, проти котрих ще перед 1892 р. виступали старі партії, що взагалі не бачили потреби політичного - соціальних програм. Коли тепер радикали підняли справу згоди, то власне для того, щоб прискорилась реалізація тих політично-соціальних точок, котрі вже стали спільними всім трьом партіям — окрім четвертої, партії угоди з польськими магнатами. Отверто кажучи, ми мало віруємо в те, що-б тепер згода навіть між тими трьома партіями могла влагодитись, — бо багато з тих старих партій одвернуться од пунктів згоди, предложених радикалами зйїзду 2. фебр., вже через одно те, щоб не видержати свою амбіцію перед „молодшою партією“, хоч все реальне в пунктах, предложених зйїзду 19 марта, єсть не що инше як менше ясний виклад пунктів радикальських. А тим часом і §. 1. пунктів 19. марта грозить розбити згоду, бо ні москвофіли, ні радикали, — кожні по своїм раціям, — на негө пристати не можуть, а багато з народовців побоються его усунути.

Але в усякім разі раніше чи пізніше політичне житє, по крайній мірі в Галичині, примусить розважніших і практичніших людей між старими партіями, згодитись на щось подібне до пунктів предложених радикалами зйїзду 2. фебр.

М. Драгоманов.

Споминки Агапія Гончаренка.

(Далі).

В Лондоні я давав уроки російського языка грекам, котрі мають коммерцію в Одесі; працював, класифікуючи нумізматику, в Британському Музеумі і ще працював зецером в друкарні Л. Чернецкого.

З поляками в Лондоні мало мав стосунків: я не любив їх посєдзенів і гвалту; вони дуже кричали, гасалували, а я наровлю покійне житє. Самий щирий мій друг і товариш був Мартин Холод, галичанин, втікач з 1831 року. Я з ним жив, і він був моєю господиною. Я отримав скільки листів од його, на нашій українській мові, і всі їх дуже шаную.

Апріля 5, 1861, на бенкеті в Герцена, в велике наше свято „освобожденія крестьянъ“ я був в козацці, а Огареву позичив мою священническую рясу і клобук. До мене з Озаревим підступив Мацціні і зобачив Огарева в рясі. Що це таке? Огарев вияснив йому, що я козак і священник, і Мацціні відповідав: „як Рим буде вільним од папської управи, ліберали зроблять мене папою і дадуть міні папську тіару“. Ця розмова була оглашена в італьянських часописах, і я завше, як спіткався з другими італьянцями, питаю їх: „де мій старий капелюх?“

Як я втік в Лондон, застав там из Росії тільки: Герцена, Огарева і Кельсієва. Після мене прийїхали: Юрій Голицин, Трубецький, Долгоруков, Вас. Дубровин і другі. Рух піднявся в Росії, втікати на волю в Лондон, і Герцен став голосити в „Колоколъ“: куди ви йдете, тут нема чого вам робити!... Між втікачами були ще: Иван Иванов, жінка Вас. Кельсієва — Варвара Тимотеевна, Теодор Левестан, Василь Данич, Михайло Михайловский.

В мене було скільки грошей од видання „Стоглава“ і од других праць, я наняв квартиру, щоб наші втікачі мали де спати, а не в поліції, де Дубровин по волі і по неволі ходив спати, і щоб мали що певне їсти. Я все таки жив з Холодом, і тільки бував з ними в неділю. Бо неділя є великий день для втікача. Він воркує, він не знає, що це і як спіткалось з ним: як дівчина, після першої ночі малженства, не знає що робити з собою. В будень він вбитий працею, а в неділю оживає в нього все: жаль, злість, надія і віра. І щоб забутись, він без розуму весь свій тижньовий заробіток тратить, або на горівку, або на що зліще, і застаєця без грошей вмирати з голоду, і тут весь характер втікача гине.

У нас в неділю були: поученія, театри — в наші хаті, до самої ночі, і утомлені весіллям, ми йшли чесно спати, щоб бути міцними для праці на другий тиждень. В таким товаристві, ошелешений од гоньби втікач, приходить до пантелику, що з ним зробилось: як воля Божа випхнула його на цю дорогу, zostавити всі святощі — батька-матку на віки, щоб на волі, на чужині працювати для волі свого народу дома. Він смиренно повинен слухати вітрів на ці святі дорозі, що воля Господня привела його. І ту виродеця і в нас Мацціні і Гарібальді.

В нашім общежитті князь Николай Платонович Трубецький був кухарем, другі працювали, де роботу знаходили і два-три из цього товариства працювали в друкарні Л. Чернецкого. Всього було потрібно для життя пять злотих в тиждень, або 75 копійок. Страва була проста, ба здорова: борщ, каша, куліш. Герцен був напротив цього, він не хотів, щоб ми були в Лондоні. Ба, ми були задовольнені, бо мали добре вихованне, чого і треба для втікача: добре вихованне, і тоді буде міцність на всі невзгоди.

Грошей не стало — і вівці розбрелись на йїду вілкам.

В августі 1861 року, вихір знимався в Греції, протів короля Оттона, і як я любив греків і більше часу мого в Лондоні мав діло з греками, — в моім серці закипіла крив. Я був жвавий, молодий хлопчак, і поїхав назад в Грецію, на свято Маккавеїв.

Де моя доля спіткала мене мати знаєство з греками, вони завше поважали мене і давали міні повне страннолюбіє.

Вийїхавши из Лондона сєнтября 1, 1861 року, на караблі грецьким св. Миколи, де ка-

питаном був Микола Креїзіс, я прийїхав на випуск Сіру (місто Гермуполіс) сентября 20.

Для гонимого дуже добре мати гроші в кишені, на всякий час. Як я прийїхав на Сіру, мій щирий приятель, профессор Перідіс просив мене читати проби в його виданні латино-грецького лексікона, і я працював з ним до декабріа 9. Як я був на Сірі, в тий час в Росії оглашали, що злодій Гончаренко розбиває церкви на Україні. В 1872 року, Е. Караулов в Сан-Франціско одібрав лист од свого брата из Одеси: як це приходитьсь, що Гончаренко опинився в Сан-Франціско? В Росії оглашали, що Гончаренка за злодійство і розбої в спілці з Дубровиним, посадили в Петербурзі, в кріпості!... Ноябріа 18, 1857 року, як я сів в Одессі на пароход „Херсонець“ йїхати в Аteni, моя нога ніколи не була більше в російській державі...

Декабріа 9, 1861 року, я вийїхав из Сіри до Смирни. В Смирні поляки зібрались і задали обід для мене.

Генваря 1, 1862 року, я прийїхав на Аѳонську гору, зобачитися з моім дядьком Димитрієм (отцем Доремидонтом) Богуном, поселившись на келії святия Трійці, при Ставроникиті, недалеко од Іверського монастиря. Мій дядько Д. Богу, из київських старожилів, був народовцем в 1848 року, втік од арешту в Італію, жив у Венеції і, під старість літ, перебрався на Аѳонську гору і купив маленький хутір (келію св. Трійці). Ще в Лондоні я порішив, поїхати на Аѳонську гору і прийняти рукоположеніє во священника — я мав певне право на це, бо скінчив курсе совершенного богослова. Генваря 25, 1862 року, єпископ Мелетій Ловцу на Корей, рукоположив мене во священника і дав мині грамоту. Моє рукоположеніє во священника записано в протаті Корейськїм і в Ставроникитеськїм монастирі на Аѳоні. Незабаром була Паска, і мині хотїлось йїхати в Іерусалим, що б почути що небудь про Київ і моїх рідних. Я вийїхав од дядька Богуна из Аѳонської гори, марта 18, до Іерусалима.

Апрїля 26 прийїхав в Іерусалим. При російській місії був ієромонах Евкарпій, Українець, из Києво-Печерської Лаври, мій щирий товариш. Він огласив мій приїзд, і зібрали поважний обід для мене. Це зробилось звісно російському єпископу Кипріяну, і російський консул задумав зхватати мене, щоб одправити в Росію. Що мені робити? Арештантом йїхати в Росію! В Європі всю вагу і протекцію мають рекомендації; і ще в Лондоні я мав переписку з князем Іваном Гагариним, ієзуїтом в Парижі, він написав мені лист рекомендуєчий в Сіру, як що зле Росіяне захочуть робити зо мною на Вєході, то йти з його рекомендаціями туди і туди. В моїй кешені був лист до католицького патріарха в Іерусалимі, святийшого Валерги. Я втік в його будинок і він дав мені всю протекцію.

В тий час було 15 булгарських дітей на

Ливанських горах в школі ієзуїтів, в Газирі. І князь о. Гагарин, поки зібрався из Парижа йїхати на Ливанські гори, учити ціх дітей, просив мене учити йїх, поки він не прийїде. І я прийняв цю увагу.

Мая 8 прийїхав в Газир, на Ливанські гори, де були 15 ціх булгарських дітей. Тут я був дуже спокійний. Ієзуїти не турбували мене прозелітизмом. Я все мав для доброго життя, поки не прийїхав о. Гагарин из Парижа. Я держався моєї православної віри, в котрій я родився і взріс.

О. Гагарин прийїхав из Парижа, і октябріа 16 я оставив Ливанські гори, путешествовав по Палестині, і ноябріа 5 прийїхав в Александрію, Египет. Я знав, що тут було чимало втікачів из царства Російського, щоб організувати товариство для спілки виходцям. Я мав рекомендацію до Sir Samuel Baker в Александрії, і через його ласку я одібрав мешканє в Scotch School yard, і через його знаємость, з поряднічими англіками в Александрії.

Sir Samuel Baker збудував для мене на станції залізної дороги в Каїро невеликий склепик, де я продавав для англіків, перейїзжаєчих во Вєхідну Індію: книжки, газети, парасолі, медицину і проч. Англіське біблійське товариство в Александрії дало мені скільки сотень євангелій російського друку в Лондоні. Я йїх продавав прутко, богомольцям росіянам, ідучим на Синайську гору. Це не осталось тайною, що якийсь росіянин продає франкмасонські євангелія росіянам богомольцям. Російський консул, поляк Лаговеський дав гроші ієнському греку настрашити мене, щоб я покинув склеп на станції. Феврала 22, 1863 року, в 3 годині після обїда, чоловік прийшов до мене, купив євангеліє, вирвав листа, вдарив панятурками мене в тварь і всунув ніж в мою грудь. Я вмлїв і впаав на землю, поліціант арештовав розбійника; в мої груді він трошки зачепив тіло моє. В суді грек признавсь, що російський консул дав йому гроші настрашити мене, щоб я покинув склеп і втік из Александрії. Ба я все таки торгував в моім склепу, я ніколи в моім віку не жив жебраннем.

Англікам я давав карти готеля, триманого в Александрії моім земляком из Таганрога Стефаном Тифиновим зо старою матірью. Готель був вищого класу, в нїм в кожду суботу в вечері наші виходці Українці зібрались і розмовляли про спілку і кохання між собою. В тий час в Александрії був шановний наш втікач доктор медицини Онуфрій Зениш, из Поділья, високо-знаний доктор на Вєході; за тим Іван Матвієв из Києва, що втік из Николаєвського острога на Печерські; зробивши дірку в стїні, спустився в іюні 1857 року, і я ще в Києві дивився на ту дірку. Він був чиновником в губернаторськїй канцелярії в Києві і зарізав ієромонаха Михайловського монастиря, пиймавши його на гарячїм учинку з своєю дівчиною. І ще других чимало из України в тий час мешкало в Александрії. Ми зробили міцне

братерство. В міністерстві внутрішніх діл і в святійшій Синоді лежить папір, написаний консулом Лаговським, що я тримав в Александрії „корчму з дівчатами“. З першої ночі до остатньої я жив у дворі Sir Samuel Baker.

Перезимував я в Александрії, — бо моє здоров'я було дуже слабе, — і укріпився, а весною одібрав лист од моїх друзів із Атен, що добрий час для мене йїхати туди: росіяне не зачеплять мене, бо греки мене зроблять громадянином Атенським.

Апріля 23 я вїїхав із Александрії до Атен. Архієпископ грецький Амфілохій дав мені лист, що все життє моє в Александрії було перед його очима, і він свідком мого поведення там. Я шаную той лист. По дорозі я вступив на виспу Патмос, помолитися в киновії св. Івана Богослова, і прийїхав до Атен мая 1, 1863 року. На моє щастє, в Атенах, на місто посланника А. П. Озерова, котрого князь Горчаков перевів в Швейцарію, був посланником граф Блудов, котрий в мій час в Лондоні був першим секретарем при посольстві. Він знав моє поведіннє в Лондоні.

Други мої греки офірували мені шановне місце в Пенделікосі — гостеприймщика туристів. Іюня 6 вшанували мене Атенянином. Скит в Атенах!

В Пенделікосі часто бували обіди дияломатичних людей, і граф Блудов завше розмовляв зо мною по російськи: як мені живецця в Пенделікосі і про моє лондонське життє. Мая 15, 1864 року прийїхали із Росії до Атен два учених: Ламанський і Перцов. Йїх потріба була шукати остатки славянського елементу в Морей, і посланник Блудов просив мене путешествовати з ними по Греції, бо вони не знали грецької мови, для вивченнє йїх цілей, що я і зробив.

В Лондоні я розмовляв з Огаревим і описував ся з Бакунїним і Огаревим, що потрібно заложить російську друкарню і міцне товариство в Сан-Франціско. Ба! я зачепився, бо бачив на виспах грецьких і в ріжних містах Вехода слободу нашого люду, втікшого од царської держави, щоб мати знаннє, чи можуть бути на чужині наші вільні слободи.

* * *

Октябрю 18, 1864 року я вїїхав із Атен до Смирни, спїткати бостонський барк Yarrington, пливучий до Америки. І прийїхав в Бостон генваря 1, 1865 року (н. ст.) Я мав з собою 35 рекомендацій до порядних людей в Америці.

Елладський консул в Нью-Йорці, кір. Дмитрій Ботассі прийняв мене щиро, бо греки странно любивий народ. Генваря 6 н. ст., по православному декабрю 25, в свято Родни Христа, в хаті кір. Ботассі одправлена мною перша православна служба на новій землі. Мої

парафіяне були греки, всі — добрі мої приятелі.

З моїми рекомендаціями до священства єпископальної церкви, міні дали учити грецькому язику богословських студентів в St. Johns school. Я знаю працю гравірувати на металах і різьбу на дереві. Думав: трошки зі школи і трошки з мого рукоділля, і буду мати чим жити, а службу для моїх парафіян греків правити кожду неділю без налога.

Як зробилось звїсно в New York Herald, що я даю уроки по грецьки, прийшов на мою станцію російський консул барон Остен-Сакен і згодився зо мною учити його по грецьки. Я його вчив як Father Agapius, а не як Гончаренко. Він подумав, що я із молодіжки грецької, що учаться в Росії і знаю російську мову. Після, як дізнались в Росії, що я той самий, що втік в Лондон, приказали д. Остен-Сакену гонити мене. Він подав в одиуск в Европу, щоб не робити гидке діло против мене. Я читав в часописах, що в 1891 року, благодородний чоловік Остен-Сакен покінчив життє — застрілився, од духоти російського повітря.

(Конець буде).

Житє і Слово. Книжка III. За май і юнь. Зміст: Едіп царь. Трагедія Софокля, пер. Ів. Франка (початок); Основы суспільности. Ч. перша III. Ів. Франка; Літературні стремління галицьких Русинів П. Ів. Заневича; Пісня про Роланда CXXXI-CXL; Шевченко героєм польської революційної легенди Ів. Франка; Про Румянцевський музей у Москві А. Кримського; Новик. Оповіданє О. Маковєя (конець); Споминок про конфедератів зап. Мих. Зубрицкий; Матеріали для історії віршів українських М. Драгоманова (Далі); Із уст народа (Купала на Волині і Кошуті кошутська війна) Лесі Українки і Ів. Франка; Критика і бібліографія. VII. Непорозуміння між проф. Ом. Огоновським і его наукою. М. Драгоманова; Нові книжки.

Сею книжкою скінчився I. том „Житя і Слова“.

Переписка редакції.

Д. Н. Е. Посилки получили: перше взнали, другого ніяк не можемо добути.

Д. Деркач. Просимо прислати гроші за товари, взяті в Гуц. Спільці.

Просимо довжників наших конче вирівнати довг, бо слід. ну. не пішлемо вже нікому, хто не заплатить.

Виходить 1. і 15. л.
кожного місяця і ко-
штує за рік:

4 гульдени,
в Росію 8 рублів

НАРОД

Редакція
і Адміністрація
на Замковій ул.

руско-українська радикальна часопись.

Віимки з народної літератури українсько-рускої XIX віку.

Для висших клас середніх шкіл уложив Олександр Барвінський. Часть II. Друге виданє доповнене і перероблене. 1893.

Нова книга д. Ол. Барвінського „Віимки з народної літератури українсько-рускої XIX віку“ робить ліпше вражінє, ніж єго Хрестоматія з народної словесности, розібрана нами в „Народі“ ж. Головний зміст книги, — хрестоматія з творів українських і галицьких писателів, — досить відповідає своїй цілі, окрім части, присвяченої Шевченку, в котрій викінучено все, що доторка козацько-польського конфлікту. (Новоєрека наука!) Тільки ж исторично-літературна частина книги: „Огляд народної літератури українсько-рускої“, а також замітки при кожному авторі оброблені слабо, поверховно-тенденційно і часто зовсім омильно. Автор, видимо, мало робив студій по джерелам, а брав матеріал з других, або з третіх рук, а при тому з малою критикою і з пристрастною тенденційністю, — так що трохи не на кожному ступню паде в помилки.

Так він напр. в самому початку своєї уступної праці на одній стор. IX помиляється тричі під ряд: він говорить про умову Переяславську 1654 р., котрої дійсно не було, про те, що на Україні від 1/2 XVII до 1/2 XVIII в. просвіта упала через те, що українці стали трудитись для просвіти Московщини, — тоді як причини того упадку, (або ліпше сказати: малого поступу) просвіти на Україні були далеко складніші і лежали, як в політичних обставинах, головню в війнах, так і в виключно клерикальному православному та уніяцькому характеру просвіти української в XVII ст., ко-

трий сам був свого роду упадком проти XVI ст., коли на Україну проходили і впливи протестантські. (Чому упала просвіта в Галичині, котра в підданство Москві не дісталась? Чому вона не впала в Німеччині, звідки чимало в XVIII ст. перейшло вчених у Росію?) Далі д. Б. запевня, що Україну допіро в 1722 р. переіменовано на Малоросію, — тоді як подібні термини вживались і в актах XVII ст., а термин Україна тоді не вживався офіційально ні своїми, ні чужими.

Властиво не точно буде говорити і те, що Катерина II завела на Україні крєпачтво, — бо труди українських учених (Лазаревського і др.) показали, що Катерина лишень в кінець ствердила соціально-економічний стан річей, котрий вироблявся в Гетьманщині старшиною ще з самих часів Б. Хмельницького і про завершенє котрого прохала царицю сама та старшина.

Д. Барвінський справедливо недовольний російською цензурою і в загалі урядом, — та ставить на рахунок їх і такі речі, в котрих вони власне невинні, напр. зостанову „Украинскаго Вѣстника“ (другі приміри подамо далі, коли будемо розбирати біографічні приміри). Так само, вєдлюючись показати самостоячість українського письменства, д. Б. часто пересолює і говорить навіть про єго вплив на московське і польське, без уваги навіть до хронології, напр. про вплив харьковського українського славянофільства не тільки на москалів, таких, як Хомяков, але й на поляків, таких, як Вороніч, Бродзіньський, Ходаковський і др. Поляки ті виступили з своїми думками раніше харьковців, та й у москалів було славянофільство ще з XVIII ст., а в першій половині XIX проявилось рішуче в т. зв. Шишківщині, з поводу котрої було й видумано

слово славянофіли і до котрої напр. Хомяков прив'язується безпосередно.

Зрештою д. Б. слабо ознакочений з літературною історією російською. Він напр. в числі важніших праць Н. Гоголя не називає найважливішої — „Мертвѣя Души“, — говорить, що „одна з важніших прикмет поезії Державина є змаганє до народности“, тоді як Державин єсть взірцем у Росії „псевдокласенизму“, ставить в голову моск. славянофілства в 30–40 рр., поперед Хомякова, не тільки К. Аксакова, але й брата єго Івана, котрий (як се тепер видно докладно з напечатаних єго листів, з яких ми дали витяги і в Народі) ще в 50-ті рр. дуже гостро критикував навіть брата свого Константина і склонявся до западників, вихвалюючи Белінського і др. Ів. Аксаков, лишень по смерті Хомякова і брата (в 1860 р.) можна сказати, дістав у спадок славянофілство, майже раптом, без попередніх студій і з 1863 р. помалу вскочив в узьку доктрину обрусительного славяно-благодетельства, котре треба власне одрізнати од моск. славянофілства 40-х років, далеко ширшого і ліберальнішого. В Галичині так часто говорять про російських „панславистів“, що пора б уже галичанам обох партій хоч елементарно познакомитись з сею справою, — прочитавши уважно, хоч напр. книгу Пипина: „Характеристики литер. мнѣній“ і пр., — а не плутати таке, яке плута д. Барв.

Та д. Б.-ому темненька часом не лишень Московщина, а й Україна. Так він аж тричі говорить про „курні хати і стріхи“ на Україні, а тимчасом вони там єсть лишень на Полісся, і спеціально Шевченко вийшов зовсім не „з під курної стріхи“, як се міг би д. Б. побачити і з напечатаних рисунків Шевченкової хати і в загальні хат Києвщини. „Кирило-Методієвське товариство“, котрому д. Б. придає таку велику вагу (і справедливо) виставлено в него не досить ясно і точно, як через те, що д. Б. не розібрався критично між тим, що розказує д. Куліш, котрий власне до К. М. бр. не належав і в часи єго формального закладу в Кїві не був, і тим, що розказує Костомаров в своїх автобіографічних записках, і тим, що видно з напечатаних недавно документів діла, — так і через те, що дещо в думках братчиків не підходило під тенденцію д. Барв., напр. те, що і вони згоджувались на гегемонію в славянщині Росії, навіть імператорської, по крайній мірі в переходній час, признавали рос. мову за спількову і др.

Щоб скінчити про українську частину ввідної статі д. Б. ми скажемо також, що автор занадто вбільшує вплив польський на укр. письменство. Дійсно на лівім боці Дніпра, де майже виключно скуплявся укр. літер. рух до 40-х рр., польських книг ніхто не читав, окрім спеціалістів, і навіть пізніше польська література, в тім числі і українська єї школа, з самим Падурою, мало кому була звісна. Сам Гулак переклав „П. Твардовського“, — але в оригінальних єго творах ніякого польського впливу не видно, і навіть у Шевченка можна знаходити польські впливи лишень з натяжками, в роді тих, які робить д. Третьак.

Галицька половина вступної статі д. Б. потерпіла чимало од партійної тенденційности автора. Так в самому початку, говорючи про погляди, які існували на мову руских галичан в часи прилучення їх до Австрії, д. Б. каже: „і русини і правительство вважали церковницю книжною мовою рускою, а про народню мову думали деякі учені, що се повітовщина польської мови, інші що се мішанина церковщини, московщини і польщини, і т. и.“, — і видимо не хоче сказати, що напр. само правительство вважало Галичину за частину старої Росії (Roth-Russland) а мову галицьку за російську (russische Sprache). Докази тому приведені і в книжці д. Коцовського „Житє і значенє Маркіяна Шашкевича“, (стор. 24 і др.) в загальні обробленні так совісно, як се не в звичаї у галицьких учених. (Д. Коц. приводить між инчим цитату з офіційного рапорту галицької адміністрації аж з 1816 р.: *die ruthenische Sprache... nur eine Abartung der russischen ist.*) Що ж тут дивного, що галицькі літератори, навіть більше ознакочені з лінгвістикою, як Іос. Левицький, дивились на оду „Богъ“ Державина, як на зразок своєї національної мови? Далі всі „общерускі“ думки в Галичині д. Б. виставля лишень, як заслідок впливу московської пропаганди, „погодинської колонії“ і т. д. Такий погляд, звісно, дуже простий і придатний для партійної боротьби, котра рахує на поліційну поміч. Тільки ж науково вірним єго признати неможна, — бо навіть у самого д. Б. проскакують факти, котрі свідчать про те, що т. зв. „москалефілство“ в Галичині проявлялось здавна, коли ще ні про яку московську пропаганду і речі не може бути, що в самого Зубрицького воно було раніше, ніж він познакомився з Погодиним. Про самого Погодина в кругах народовецьких складалась свого роду мітологія, котру треба б уже

проверити критично, хоч би напр. з пригоди появу обширної праці Барсукова про життя Погодина, котра дає силу матеріалів для характеристики як самого Погодина, так і всіх людей, з котрими він хоч трохи мав діло, і його часу в Росії і в усій славянщині. *)

Ми мусимо спинитись на сій мітології, бо вона введена через книгу д. Барв. навіть і в школу галицько-руську.

Погодин, звісно, любив свою Великорусь і був спосібний вбільшувати їй вагу в Славянщині і в загалі на світі (який патріот таким не грішний?) Тільки ж „обрусителем“ в новішому смислу сего слова він не був, по крайній мірі до остатніх часів свого життя. Що до етнографічних поглядів його на Україну з Галичиною, то він завжди признавав великі і давні їх особистості, — так що навіть його знаменита теорія про великоруськість старого, до-татарського Києва, проти котрої спорились українські учені (Максимович, Котляревський і др.) виходила власне з такого признаня: Погодин казав, що різниці племен руских в мові і звичаях — мусять бути раніші татар, і що малоруси, як дуже особне од великорусів племя, мусили жити до татар дальше на захід, коло Карпат, і прийшли до Дніпра вже пізніше, як той край спустошили татаре. **) В Росії, по крайній мірі в 30—40-ві рр. Погодин завжди відносився симпатично не тільки до „Малоросії“, а й до проб малоруської літератури, дружив з Квіткою, Гулаком, Бецким, Срезневським, Кухаренком, Кулішем, не кажучи вже про Максимовича, помагав їм, хвалив їх твори в своєму „Москвитянину“. В сему журналі Погодина напр. з поводу дисертації Костомарова про укр. пісні, — напечатана була рецензія Срезневського, де знаходимо між инчим такі слова: „отъ всего сердца можно пожелать, чтобы г. Костомаровъ, не оставилъ заниматься народностями Русскими“, — тоб то признає думки Костомарова про „Дві народности русскія“. Чого ж ще більше хотіти од москаля?

Прийшовши в Галичину в 1842 р. Погодин писав про тамтошній принижений стан русинів, називаючи їх „малоросіанами“, і коли приво-

див, що вони сами себе звуть „русскими“, то прибавляв: „Да, они настоящие русские, какъ въ Черниговѣ, Полтавѣ, Харьковѣ, говорятъ тѣмъ же языкомъ“, — а не казав про Калугу, Ярослав і т. п. (Барсуковъ, VII, 17). Проїхавши далі в Прагу, Погодин розмовляв з Шафариком і записав таку програму сих розмов: „Нынѣшній духъ національности, который вдругъ пробудился въ всѣхъ Словенахъ, послѣ долго-временнаго усыпленія и съ удивительной силой... разлился въ Русинахъ Австрійскихъ и Лужичанахъ Саксонскихъ, Малороссіянахъ Русскихъ и Силезцахъ Прусскихъ, Турецкихъ Болгарахъ и Венгерскихъ Словакахъ, не говоря уже о Кроатахъ или Чехахъ, былъ также предметомъ продолжительной бесѣды“. З сего і дальшого уступу записки Погодина (Барсуковъ, VII, 25—26) видно, що він вважав також природним автономізм галицьких русинів перед поляками, як і українців перед москалями: „Духъ и дѣже хочетъ, дышетъ“, — виписував з сего поводу Погодин з апостола Іоанна.

В знаменитому „отчетѣ“, котрий подав Погодин міністру нар. освіти гр. Уварову, вернувшись з заграниці в 1840 р. і про котрий Николай I сказав, що він „очень любопытенъ“, Погодин виложив програму свого тодішнього „панславизма“. Там він говорив про антагонізм між німцями і слов'янами, між русинами і поляками в Австрії і, звісно, радив своєму уряду мати те на оці, — але там не видно і сліду теперішнього „обрусительства“. Протинно, говорячи напр. про Польщу, Погодин радить своєму уряду звертати увагу, щоб в школах в Конгресівці добре учили польської мови, при чому виголошує таку думку: „мысль уничтожить какой нибудь языкъ есть мысль физически невозможная“, радить навіть вбільшити виклади польської історії, зробити для них особну катедру, радить „покровительствовать польскимъ литераторамъ, оставшимся въ Варшавѣ“, поновити університет польський і т. д. *) Про галицьких русинів Погодин каже там: „Русины, которые до сихъ поръ какъ будто не существовали, которыхъ имени не было слышно (особенно у насъ) Русины, угне-

*) Жизнь и труды М. П. Погодина. Мы маємо VII томів, до к. 1844 р. — VIII-го тому, котрий тільки що явився, ми ще не бачили.

**) Та й сю теорію Погодин став проповідати лишень пізніше, а раніше він виразно казав, що вярязькі князі в Києві стали „малоросіанами“.

*) В другім „Донесені“, поданному в 1842 р., Погодин говорить ті ж думки ще більше різко: „Национальности никакой уничтожить нельзя (курс. оригін.) напротивъ сила сія увеличивается по мѣрѣ покушеній противъ оной, и они кромѣ вреда, ничего принести не могутъ“ (Барсуковъ, VII, 71).

тенные болѣе всѣхъ, подъ тройнымъ игомъ австрійцевъ, поляковъ, католицизма, (далі Погодин додає і жидів) провозглашають теперъ своє имя, займаються своєю Історією, т. е. Русекою історією, записывають свои преданія, печатають памятники, собирають пѣсни, изслѣдуютъ нарѣчія, словомъ начинаютъ свою собственную литературу“. Погодин радить „поддерживать литературу“ сю, „доставлять пособія авторамъ, печатають книги, назначаютъ преміи на заданныя темы объ Історіи, языкѣ, посылають въ бібліотеки Русскія книги, содѣйствовать сочиненію лексикона, грамматики, собранію преданій, пѣсень“. Перечисляючи в кінці записки свої наукові ради міністерству по славянській справі, Погодин між инчим каже: „Для сравнительной грамматики славянскихъ нарѣчій нужны частныя, — должно назначить преміи за сочиненіе грамматикъ тѣхъ нарѣчій, кои не имѣють еще оныхъ, какъ-то нашего Малороссійскаго, Галицкаго... Нѣкоторые нарѣчія еще не имѣють словарей; должно задать оныя съ преміями и также наше Малороссійское, Галицкое, Болгарское“... (Барсуковъ, V, 332—342). Впять питаємо: — чого ж більшого хотіти од московского панслависта?

Ні з власних записок Погодина, ні з листів до него, писаних галичанами в 40—50-ті рр. і перепечатаних і в львівській „Зорі“ 1880 р., не видно, щоб Погодин вступався в незгоди галицких писателів з powodu літературної мови: він однаково водився і з народовцем свого часу Вагилевичем, і з москвофілом Зубрицьким, однаково приймав од них листи, писані всякими мовами, правописами, язичіями, однаково помагав їм книгами, (між инчим Вагилевич просить його прислати йому Гулака і Шевченка) і платою за їх матеріали і наукові праці, — при чому іноді зносився напр. з Вагилевичем через посередство польского вченого Мацієвського. Коли Погодин притягав галицких учених власне до московского ученого кругу і московских видань, то се було без усякої спеціальної „московскої інтриги“, а цілком натурально, бо в Москві Погодин був дома і там працював і українофіл Бодянский, з котрим Погодин зводив своїх знайомих галичан. Ми не вагаючись скажемо, що вплив Погодина на Галичину в 40-ві і навіть 50-ті роки був зовсім не шкодливий для збудження там національної свідомости, а користний.

Діло в тім, що в 40-ві рр., та й пізніше, все руске в Галичині було в зневазі, а Погодин підпірав в галичанах інтерес до русини,

помагав галицким писателям книгами, давав для їх праць місце, котрого вони не знаходили дома. З тих праць найважніші дві. Одна з них, Зубрицького історія Галицкої Русі була первісно писана по польському. Через те, що вона була напечатана в Москві по російському (в перекладі, коли не помиляємось, Бодянского) малорущина нічого не втратила, а наука про Галичину все таки виграла, бо навряд би цінна в усякім разі праця Зубрицького инакше побачила світ. Друга праця, — Головацького пісні, зібрані в австрійській Русі теж навряд побачила б світ в Галичині, (бо й тепер там Товар. ім. Шевченка і Просвіта не дуже то дбають про виданє творів народніх) а явившись у Москві, вона все таки робить своє діло, не гляючи ні на які вагання Головацького між народовством і москвофільством.

Хто знає, може навіть те, що Зубрицький і др. передали Погодину багато документів галицких, котрі потім поступили в Петербурзьку Публичну Бібліотеку, — чим так недовольний д. Барв., — послужили тому, що ті документи стали звінені науковому світу і навіть просто вбереглись од пропажі? Грецькі патріоти тепер недовольні, що зостатки скульптури Партенону знаходяться в Лондоні, а не в Атенах, але хіба ж ліпше б було, як би їх в кінець побили турки або і самі необразовані греки?

З усього сказаного в сій справі виходить, що вся мітологія про вплив Погодина в Галичині, зовсім оправдана в якому небудь поліційному рапорті часів Метерніха, мало личить науковій історії літератури.

Д. же Барв. доходить до того, що винить „москвофільство“ Зубрицького навіть у тому, що святоюрська цензура заборонила „Русалку“ Пашкевича, — бо, мовляв, цензор єї, Вен. Левицький, був приятелем Зубрицького! Тим часом заборона „Русалки“ виходила із усього духу св. Юра, котрий в свій час боровся проти Пашкевича, потім проти народовців, а тепер, ставши сам формально-народовецьким, проклина радикалізм. Москва і Погодин тут ні при чому!

Ні при чому вони і в появу таких творів, як „Конюший“ д. Дідицького, котрі д. Барв. даремно вважаються писаними „московщиною“. Сі твори прямі потомки таких, як „Воззр'їніє страшилища“, — і коли появлялись в Галичині десятки років після того, як у Москві появились поеми Пушкіна і Лермонтова, з котрими вони не мають нічого спільного, то тут ніхто не винен, як власне галицке рутенство і семинащина. Ми думаємо, що справді нау-

ковий погляд на різні прояви літературної еволюції в Австрійській Русі мусив би досліджувати там краєвих, органічних причин тих проявів, а не вганятись за побічними впливами, котрі лишень знаходили в Галичині для себе звисний ґрунт.

Т. зв. „москвофільство“ в Галичині вийшло з причин складних: тут грала певну роль натуральна аттракція спорідненої держави і її літературної мови тоді, як своя мова була ще не вироблена, і кастівність, котра тягла певних галичан власне до панського і офіційного світу, і недостача демократичного духу, симпатій до свого хлопства... Москалі довго не мали на се ніякого прямого впливу. Напроти того самі галицькі москвофіли навязувались їм з своєю общерускостю і навіть підбивали їх проти українства. Так Зубрицький, Головацький і Шехович самі пишуть Погодину проти „хохлачини“, Зубрицький навіть пише йому виходку проти Куліша, котрий тоді (1858 р.) був в дуже добрих відносинах з московськими славянофілами. Помалу, вже в 60-ті рр., галицькі рутенці і москвофіли таки добились того, що москалі почали вмішуватись в галицькі літературно-національні справи. Першим ступнем до того була замітка катковського „Русскаго Вѣстника“ в 1861 р. про те, що галицькі писателі (Дідицький і др.) не ідуть по приміру українських, котрі „передразнивають малѣйшіе оттѣнки народнаго говора, а стараются сблизать свой языкъ съ русскимъ“. Так тоді вже „Дідичина“ була готовим фактом. Та навіть і тоді галичане випережали москалів в зневазі малорущини. Інтересно, що коли еп. Куземський представляв цареві Александру II, то прохав вибачити йому, що він говорить „малорусским виговором, бо ще не навик до русскаго“, — то царь йому одповів: „говорите со мной по малороссійски; я понимаю этотъ языкъ и люблю его“ (Царь мав часто пригоду чути його од чорноморців, лейб-козаків). В Росії ні один скільки небудь сурйозний писатель не сказав би, як Дідицький, в брошурі „Въ одинъ часъ малорусину научиться по великорусски“, що між двома рускими мовами тільки і різниці, що какъ і як і т. д.

Дійсний вплив москалів на Галичину починався дуже пізно, — власне од часів переходу Куземського і понів галицьких та учителів в Холмщину, при чому галичане, котрі переходили в Росію, — рутенці, а то й народовці, почали видавати з себе „общеруссів“ навіть

більше, ніж од них требовалось,*) — а потім ще більше, після, згаданої брошури Дідицького (1867 р.) після котрої галичане почали випрошувати субсидії од слав. благ. комитетів та писати доноси на українофілів. Звісно, вступ слав. комитетів (в тім числі і київського, заложенного Погодиным тільки в 1869 р.) в галицькі справи був шкодливий і для Галичини і для Росії, — та ми хотіли б знати, чи не знайшлись би подібні благодотворителі напр. в Германії, коли б серед голландців, або датчан виробилась партія, подібна до галицьких рутено-москвофілів?

В усякім разі, стоячи на науковому, а не поліційному ґрунті, треба признати, що навіть і тепер, — а надто в початку, галицьке москвофільство єсть переважно продукт краєвого соціально-літературного процесу, а зовсім не самих сторонніх впливів, а всего менше Погодинського, як се хоче довести д. Барвінський. А тим часом ми бачимо, що дякуючи офіційальному становиску д. Барв., міт про вплив Погодина через Зубрицького на вироб макаронізму і москвофільства в Галичині перенесений і в офіційальну програму „науки мови рускої в гал. гімназіях“. **)

Почастіні примітки д. Б. про поодиноких писателів повні також помилок і тенденційних перекутів, свідомих і несвідомих. Ми спинемось лишень на примітках про Костомарова і Шевченка.

Костомаров не дістав професури в Харькові в 1844 р. зовсім не потому, що він „був підозрінний за любов України“ (інакше він не дістав би її і в Києві, — а окрім того українські писання не шкодили ж у Харькові професурі Гулака) а через те, що в Харькові вий-

*) Я сам знав у Києві одного народовця, котрий в 1863 р. приїздив на Україну як делегат львівських народовців до київських хлопманів і фотографувавсь у свиті, а потім раптом явивсь обрусителем, гіршим усяких Андріяшевих, і спляв брехні на тих самих, з ким фотографувався.

**) К слову про сю програму! Там ми м. и. знаходимо прекумедний поділ годин на читанє українських і галицьких авторів: на писання д. Коніського, безталантовні і фальшиві, назначено 10 годин, — більше, ніж на Квітку (8 год.), на мертву „Гальшку“ д. Ом. Огоновського — 4 год., на Волод. Барвінського — 2 год., тоді як на Мирного, в купі з Кропивницьким і К. Карим всего 4 год., на Чайченка, в купі з Ніщинським і Самійленком 5 годин. Свідницького і Франка зовсім обійдено! Видно, що роспологу сю писали куми, а не учені і педагоги!

шов у него конфлікт з єпископом, котрий зоставсь недоволений першою дисертацією Костомарова про початок Унії (про сей характерний епізод д. Б. не спомина). Окрім того Костомаров сам хотів близько побачити право-бережну Україну. В Саратові Костомарову зовсім не було заборонено писати, — напрооти: він офіційно приставлений був до губернських відомостей. Коли ж царь Николай, по доносу з Саратова, звелів заборонити дальше печатане Костомаровим, збірки великоруських народних пісень, то сталось се по „естетичним“ поглядам (дуже характерним, переданим в Автобіографії Костомарова) котрі досить розширені і в певних кругах галицьких. Ніяк не можна сказати, що Костомаров після висилки в Саратов через те не одруживсь з своєю коханкою, що йому того „не дозволено“ урядом. Уряд царський грішний багато, але не в сему і в загалі не в таких річах. Він дозволя вичатись і каторжникам, з ким угодно їм. Також не можна сказати, що Костомаров у Саратові „перервав“ свої історичні досліді, — бо там він написав чимало праць, в тім числі капитальні про Б. Хмельницького і Ст. Разина, зібрав матеріал, з котрого велику частину передав Мордовцеву, (з чого вийшла праця Самозванцы и понизовая вольница). Невірно і те, що Костомаров після 1862 р. „жив без служби“, — бо він зостававсь членом археограф. комісії (що говорять і д. Б.) і получав за те 1600 р., а після 1874 р., коли міністер освіти гр. Дм. Толстой спротивився думці вибрати К-ова профессором у Київ і коли К-ов замітив йому, що се одніме ему заробок, міністер назначив ему в археогр. комісії 3000 р., жалованне ординарного профессора.

Те, що Костомаров, при его незвичайному профессорському таланту, зостававсь майже увесь свій вік без профессури, можна вважати за безмірне варварство з боку рос. уряду, — та не треба видумувати на той уряд того, чого не було. Окрім показаних видумок д. Б., неправдою єсть і те, буцім то Костомаров „писав свої історичні твори московскою мовою, позаяк цензура не пускала ніяких наукових праць українскою мовою“. Подібна заборона настала лишень в 1875 р., а раніше навіть заборона 1863 р. падала лишень на твори релігійного і педагогічного змісту. Але Костомаров сам не пробував печатати, ні писати, своїх історичних праць українскою мовою, що напр. робив Куліш, котрому цензура дозволила видати по українському книжки „Хмельничина“ і „Виговщина“.

Щоб скінчити з замітками д. Б. про Костомарова, ми питаємо его, що він хотів сказати словами, що К-в „зображав минуше життя с справдешнім артизмом, хоч иноді без тяжко-ученої точности в подробицях?“ Що се таке за тяжко-учена точність? Костомаров не раз мусив помилятись, як усякий, хто написав з двадцятко томів праці, часто зовсім на новому полі, — але конечно мав на оці не тільки артизм, а й учену точність, котра ему доставалась тим тяжче, що він вишукував для своїх праць і невідомі доси архивні документи, котрих видав з десятко томів. Чого ще тяжчого? На віщо д. Б. подає гімназістам невірну звістку і в купі лиху науку?

Невірно виставля д. Б. при Костомарову і обставини его праці. Так недільні школи заведено в Росії ще в 1859 р., раніше знесення крѣпачства: заклад той виходив зовсім не з українського патріотизму. Рівно ж і закрито ті школи (не 1863 р., а в 1862 р.) зовсім не через „газетні напади на „сепаратизм“ і „українофільство“, а через те, що поліція знайшла, чи видумала революційну пропаганду в двох школах в Петербурзі, де, певно ж, ніякого сепаратизму і українофільства не могло бути. Про недільні школи на Україні ми самі розказали чимало в II. кн. Громади, — так д. Ом. Огоновський, певно через загальне незнанє життя російського, виставив всю ту справу з помилками, при тому покликуючись на нашу працю, як на головне джерело. Тепер д. Б. виставля єї зовсім фантастично. *) Невірно і те, що „місце недільних шкіл заступили офіціальні народні школи з наукою в московській мові“. Властиво на місце недільних шкіл (по містам) ніяких не було заведено, — а народні школи з московскою мовою (по містам і селам) як були раніше, так були і пізніше.

В примітках про Шевченка окрім помилок і неточних виразів, у д. Б. багато пропусків і навмисних перекрутів. Між неточностями, чи пропусками ми одмітимо звістку, що Шевченко в спів довести викуп рідні свої з крѣпачства перед оповіщенєм маніфесту 1861 р. Дійсно се діло вело „Общество пособия русскимъ литераторамъ“, після того як був напе-

*) Треба одмітити, що д. Огоновський не сховав од своїх публіки, що перші доноси рос. урядові на „українську хлопоманію“, котра себе проявляла між инчим і в школах, як недільні, ішли од польських панів. Д. Барвінський же се сховав.

чатаний звітний автобіографічний лист Шевченка до ред. „Народного Чтенія“. Коли д. Б. згадав, що в 40-ві рр. московські критики (в тім числі на першому місці поляк Сенковський) глумили з української мови і „Кобзаря“, то можна було привести і сей загально звітний факт симпатії до Шевченка корпорації московських літераторів.

При сій нагоді замітимо, що пора б уже критично перевірити і другий міт, котрий розширяється тенденційно в народовецьких кругах, то б то про глум московських критиків над українською літературою. Міт сей держиться власне на примірах Сенковського і Белінського. Белінський справди один час, коли він до того загнався гегеліанскою державністю, що ставив навіть Турцію, як „державу“, вище сербів і болгар, як „племя“, виступав проти української літератури, — а до того був недовольний напр. „Гайдамаками“ Шевченка з естетичного погляду, — в чому був почасти і правий. Але той же Белінський говорив гаряче про українські народні пісні, вихваляючи їх перед великорускими, вважав Слово о Полку Игоревім за твор український, хвалив повісти Квітки і єго замір писати утілітарні книжки для народу по українському.

Тим часом Сенковський систематично проводив в російській літературі погорду польських панів над українцями, котрих навіть племя він виводив з утіканців з Литви і Польщі. Сенковський дійсно глумивсь над усім українським і напр. Квіткині гіркі слова проти російських критиків єго, на скільки в них було правди (а була в них і авторека амбіція) відносяться власне до Сенковського. Ми вже мали пригоду, при розборі книжки д. Чайченка про Квітку, нагадати, що більшість чільних російських літераторів, в тім числі і Погодин, дивились на Квітку найприхильніше. *)

В 50—60-ті ж роки українські твори Куліша, Шевченка, М. Вовчка привитали російські літератори і славянофіли, як Аксаков, і ліберальні западниці, як Катков, і радикали, як Добролюбов, так прихильно, як тільки можна бажати. „Помраченіє умов“ в сій точці починається вже з часів польського повстання 1863 рр., при чому перші виклики проти „ук-

раїнської хлопоманії“ впають ідуть спершу з польсько-панських кругів.

Ми думаємо, ще сего всего не слід ховати од галицько-руської молодіжкі, — як через те, що правда мусить іти перш усього, так і через те, що виставляючи всю російську критику противною українській літературі, народовці власне підпирають погорду проти неї своїх москвофілів, для котрих Росія — авторитет і котрі самі не знають власне російської літератури і критики.

Значною помилкою з боку д. Б. в замітках про Шевченка треба признати приписуване Шевченкові думи „Полуботок“, противної всім поглядам поета на Гетьманщину.

Все що говорить д. Б. про релігію Шевченка єсть один перекут, в котрому навіть окремі точки не згоджуються проміж себе. — Так написане Шевченком поеми „Іван Гус“ поясня д. Б. „православієм“ автора, (тоді, як Ш. просто зве Гуса „еретиком“, бо і який же Гус православний?!) а далі виходить, що буцім то в своїх радикально-противуцерковних творах Шевченко виступав би то лишень проти византийства (немилого і д. Б.—ому, як римському католику) і т. н. і навіть би то і в „Марії“ не порвав зовсім з догматами церкви, а бажав лише святу родину повити прикметами сільської сімі української“.

Воно справди, релігія Шевченка річ досить сложна, в котрій зразу не легко розібратись, а надто коли товмачити Шевченка семинарським способом, то б то наслідуючи з него текети, без уваги на цілість творів і еволюцію думок поета. Та в усякім разі заміри вогати думки Шевченка в рамки якої католицької церкви також само противуисторичні, як і заходи виставити Шевченка консеквентним атеїстом, або навіть раціоналістом. З православія Шевченко виривався давно, римський же католицизм з унією ненавидів завше, — але систематичного релігійного світогляду він собі не виробив. Тимчасом єго виходки проти бога дуже характерні: се виходки чоловіка, котрий виріє з вірою в бога, а потім начитався біблійних месіаністичних фантазій про будуще царство божє на землі, що буде і царством правди, чоловіка, котрому жива натура і все таки XIX вік не давав успокоїтись християнскою думкою, що царство те наступить колись, по смерті нашої і навіть на небі, — котрий таким робом стояв ближче до жидівських поглядів, ніж до християнських, не бачучи ознак приходу сего царства божого тут, на землі,

*) А з поводу амбіції Квітки треба згадати, що він навіть ображавсь, коли Афанасьєв-Чужбинський напечатав, що єго твори українські були вищі од російських. Тим часом се топер стало догматом і українофільським.

Шевченко обертався з лайкою до самого бога, або сближався до безбожництва. Се настрій, подібний до того, який проскакував і в жидівських творах, напр. в Іові, а надто в апокрифах римських часів, після руїни Іерусалима, напр. в Псевдо-Ездрі, в Псевдо Варуху і т. и.

Тільки в жидів під кінець все таки брав перевагу деїзм, — а Шевченко підходив до атеїзму. З таким настроєм не можна людині вдержатись вірним догматам якої небудь церкви, окрім хіба якої еволюційно-протестантської, в котрій власне нема обов'язкових догматів, як напр. англо-американських унітаріїв, деїстів і т. и. І Шевченко витворював собі особливий безобрядовий, безцерковний, навіть революційний деїзм (Світе Тихий і др.) В остатні часи, обертаючись в Петербурзі серед людей, котрим відомий був європейський раціоналістичний рух, Шевченко дещо всвоїв собі з него і почав прилагоджувати навіть християнську легенду не до „прикметів сільської сім'ї української“, — а власне до нових раціоналістичних думок і до своїх основних демократичних тенденцій. (Марія“).

Подібною мусить признати безсторонна критика еволюцію релігійну Шевченка. Звісно, певним галицьким кругам се не на руку і через те д. Барвінський препарує Шевченкову релігію по своєму, *ad usum delphini*, ідучи зрештою по слідах д. Ом. Огоновського. Інтересно, що ся презентація восхитила критика „Зорі“, д. Кокорудза, котрий возликовав тому, що д. Б. сокрушив „лжепророків“, що „виясняють Шевченкові твори пересадно, фалшиво і на некористь поетові“.

Виходка д. Кокорудза стільки ж характерна, як і презентація д. Б.; через те ми єї тут і згадали. Треба дійсно вважати себе, або свої авторитети божими пророками, щоб так говорити про тих, хто не згоджується з ними, хто хоче внести в нашу громаду трохи елементу вільної критики. Тільки ж в наші часи єї всі претензії на пророцтво ні до чого не доведуть, окрім того, що виставлять претендентів на сміх навіть школярів. Як там не крутись, а тепер напр. твори Шевченка доступні всякому, і всякий може обєудити, на скільки правдиві ті презентації їх, котрі роблять дд. Огоновський, Барвінський і т. п. *)

*) В III кн. „Правди“ напечатано про Шевченка статтю д. Любенького, писану, очевидно, як реферат на роковини поета, — і тут ми знаходимо, при незнанні укр. історії, ще й презентацію ідей Шевченка в духу дд. Огонов-

В кінці скажемо, що в загалі всі такі презентації і всі неточности таких книг, як д. Барвінського, назначених для шкіл, тим більше не на місці, що одна з головних завдач школи лежить власне в тому, щоб не тільки давати молодіжці точні факти, а й учити єї думати точно, аргументовати совісно. Книги, котрі одступають од такої завдачі, тричі шкодливі, бо несуть в школу неправду, привчають учеників до поверховности і крутіїства, а нарешті, коли молодіж сама розбере правду, підрізують педагогічний авторитет. Власне консерваторам не слід би писати таких книг!

Але де в нас консерватори?!... Ми, хвалити бога, не англичане!... Замість консерваторів, та, власне і замість лібералів, ми маємо „угодовців“, котрі поступають по закону: „скажи, враже, як пан каже“, хоч би їм прийшлося стати явними ренегатами. Се в нас звеся: „мудро числитись з практичними обставинами, робити позитивну роботу“ і т. и.

Найсумніше в усій справі книги д. Барв. те, що вона вийшла з під пера члена шкільної ради. Можна боятись цілого ряду підручників шкільних такого ж характеру. Вони будуть шкодливі стількож з боку наукового і педагогічного, як і з національного. Звісно, що половина, коли не більша інтелігентних родин в Галичині не прихильна народовсько-українофільському напрямку. Такий противунауковий, непедагогічний і грубо партійний провід українофільської тенденції, як в книзі д. Барв-ого, мусить тим більше поставити ті родини проти науки рускої літератури і історії в галицьких школах, змусить їх посилати дітей своїх в німецькі, або й у польські школи, або поставити учеників в антагонізм до учителів, котрі придержуються таких підручників. З сего мусить в Галичині вбільшитись в молодіжці реакція проти всего народовсько-українського. Такі книги, як д. Барвінського просто плодять таку молодіж, як та, що горнєся до „Бесѣды“ д. Мончаловського!

М. Драгоманов.

Споминки Агапія Гончаренка.

(Кінець).

В февралі місяці, на вечері в єпископа Поттера, єпископальної церкви, було чимало

ского, Барвінського і т. д. — Очевидно, рутенська наука і рутенський дух перейшов за границі Галичини! Добрий поступ!

священства цієї церкви. Вони розказали мені, що як російський фліт був у Нью-Йорці 1864 р. священство єпископальної церкви схотіло мати з ними приязнь, але ці остатні згідись ними, кажучи: „з еретиками ми не можемо знатись“. То питались мене: „На якій підставі ви, православні, називаєте нас еретиками? по яким канонам?“ Я їм одповідав, що ніяких вселенських соборів не було з часу будовання вашої церкви, що б ми мали рацію називати вас еретиками. В вашій церкві можна нам молитися, і вам можна з нами. Так я їм одновів.

Єпископ Поттер, своїм листом до мене, офірвав мені його церкві для служби по православному обходу. І я не одмовив, бо бачив в ці службі міжнародне братство.

Марта 2. н. ст. 1865 року, в день шестствія на престол царя Александра II, я одслужив в Нью-Йорці, в Trinity Church, 26 Street, нашу православну литургію, про що було писано в часописах по світу. За мою службу я не взяв ні якої плати, бо дивився, що це зопсеє мою репутацію в Америці. На другий день учив в мої школі і працював гравіруванням на моє життє.

Православні християне в Нью-Орлеансі покликали мене, навідати їх і апріля 1 я вийшов из Нью-Йорка до їх. Там охрестив 50 дітей, сповідав і причащав. Благословив місце на православну церкві, котра була збудована і залежить од патріарха константинопольського. Мая 1 я вернувся до Нью-Йорка. Мої парафіяне раді були zobачити мене, і заєдне мої школярі.

Мая 13, в ранці, в десяти годині, я сижу в канцелярії консула кір. Ботассі, і читаєм з ним Венеціанську часопись. Входить товстий, дьохтняний чоловік і дає свою карту писарю консула. Сей підніс її до Ботассі: „Рускій Посланникъ Баронъ Стекель“. „Чого хоче ця свиня (χорόβιτος) од мене? я вперше його бачу!“ (Греки називають дьохтняних німців „свинями“).

Консул Ботассі пішов з російським посланником в потаємну комору, і там моя спілка з греками скінчилась.

Мая 18, в канцелярії Ботассі, греки нью-йорські зійшлись на синадріон, і барон Стекель був президентом. Стекель завірив греків, що російське правительство дасть гроші на будівання церкви в Нью-Йорці і священника, тільки що б не мали ніякої спілки з Агапієм Гончаренком, бо він ворог Росії. Греки повірили його обіцянкам, російський Синод дав їм пона німця — „Father Nicolas Bjerring“, котрий не знав ні російської, ні грецької мови. І греки сміялись над ним. Для чого вся ця кумедія? Російська церкві в Нью-Йорці, Father Nicolas Bjerring, 591, Second Avenue, була продана шерифом, і там тепер чобітний склеп. А я все таки zostався в церковній исторії: „Агапій Гончаренко, перший Пресвітер Православно-Католическої Церкви в Америці“.

В тий час в Нью-Йоркськй Біблійськй Товаристві видавалася арабська Біблія, і так

як я знав друкарство і вхходні мови, то господар теї праці, Van Dyke, знавши мене из Бейрута, дав мені працю в виданні арабської Біблії. В тий же час прийїхав другий добродій из Константинополя, Лонг, друкувати церковно-славянськй Новий Завіт. І він дав мені ще працю при славянськй друку. І я мав задоволи роботи для мого певного життє.

Я був дуже одинокий на чужї землі. Ні с ким щирого слова розмовити. І в серці все чув, що б поступувати на дорозі людства і бути чесним пресвітером. Апостол Павло пише к Тимотею: „подобает епископу быти цѣлому-дренну и святу, и единыя жены мужу“. Що б бути міцним в добродітелі, я взяв підмогу — жінку, сентабря 28, 1865 року, урожденную в Филадельфії, од італьянських родителів. Її имя Albina Citti. Праця її батька: склад італьянського мрамору в Филадельфії. Їх хата була заходом для: De Rudio, товариша Orsini, Avezana, Faretti, Garibaldi і других патріотів. І мій певний товариш був для мене вірною Гаetanoю. Під благословенне я підійшов не попівське, а гражданське, Судді городского в Нью-Йоркськй Думі.

Чимало було в Нью-Йорці против мене гоненій од московських шатанів, в моїх працях, ба вони мало кенства учинили мені: я був робітник, і знав мою працю.

Зібравши гроші, из моєї праці, я купив російськй шрифот, і вийшов из Нью-Йорка до Сан-Франціско, основати російську друкарню, що б Сібіряки слухали, через Тихий Океан, вільну і тиху пісню из вільної Америки. Ще школярем, як я учився географії, я дивився на архипелаги російськй Америки, як на архипелаги грецькі. І тепер бачу, що виспи Аляски вирождать з часом великих моряків — як грецькі виспи. Дай тільки, Боже, Алеутам волю і науку, по натурі вони розумні і добрі, вони наші кривні.

Октябрю 18, 1867 року, як російськй флаг спускали вниз і республиканськй піднімали на верх, княгиня Максютова, жінка остатнього російського губернатора в Алясці, обомліла і внала на землю, — це було лицемірство. А хто обікрадав наших людей в Алясці і аукціонерів в Росії? — чи не губернатори Аляски зо своїми чиновниками? Чи так, чи сяк — Аляска з'єдналась з великою республикою, і Руссо-Американці, хто мав хату: „в свої хаті своя правда і сила і воля“, зістались на свої землі, де їх батьки жили. Тільки бродяги, російські чиновники — ім не по нутру було йти до праці, — поїхали в Росію, або в Сібір, і опісля калялись.

В ноябрі 1867 року, в мою друкарню нашло чимало людей из Аляски, розмовляючих по-російськи. Частина креолів — дітей виходців из Сібірі або Росії, вони любили свою землю, де родились і росказували мені, що там може бути, де золото лежить, де срібло, де вугіль, де другі богатства. Я це все слухав і оглашав в ріжних виданнях. І це моє знане

Аляски зробило мене звістним меж людьми знаходчивими. І до сього часу, чимало людей дякує мені за мою науку, і прозивають мене Alaska-man (алясканський чоловік).

Вкласти капітал для приходу, потрібно знати діло, а Руссо-Американці знали це все. І я їм часто промовляв: «брати, терпіте — будете атаманами над капіталом»; і вони, щиро працюючи для других, зробили певне добро і для себе. Я не ворог чесного добра: «хто дбає — той і має».

Губернатор Аляски Свінефорд (A. P. Swineford), путешествуючи в 1885 року по власній йому губернії, писав Конгрессу в Вашингтоні: «що він бачив в Алясці народ, їх життя в хаті і на дворі, дуже порядне і в великі ріжниця од других народів». А комісіонер Давсон бачив Алясканских людей: «дуже цікавих до просвіти і поступу в науці і життю».

Браття Моравські из Пенсільванії, міста Витлеем, збудували школу для Руссо-Американців, що коштує 5000 доларів, і назвали місто Витлеем, на річці Нушагак.

Багатого мільйонера Вандербилта (Vanderbilt) дочка зобачила людей в Алясці і взяла на свій кошт для науки в Філадельфію п'ять хлопчиків і п'ять дівочок, що б опісля вернулись до дому для просвіти своєї сторони. І ще дала на школи 50,000 доларів.

Скільки зробив добра інспектор шкіл в Алясці Шелдон Жаксон (Sheldon Jackson) — його добродійство во віки не забуде.

* * *

З єдинством російської Америки до республіки, проявились чудні стосунки в роді людським, — людей, вроджених в деспотизмі, і вільних людей. Креоли були невольниками в часи російського обладання, вони знали єдин хліб од праці, вони вирости в праці, єдно вони бачили — російські чиновники обкрадали їх; а вільні люде Америки чаще всього йшли в спілку з креолами. І скільки я знаю креолів, що в єдно літо робили багатства, независимі на все життя своє!

Американські капіталісти, дававши радо працю креолам, не хотіли давати місця для праці, ні на своїх статках, ні на своїх фабриках, російським чиновникам, бо вони привикли управляти, а не працювати, і дуже розкази робити.

В цей час, марта 30, я читаю в американській газеті резолюцію по дуже важному процесі в Алясці. Це йде добре для поступу нашого народу:

На висні св. Павла, громадських грошей зібралось 3.325 доларів, вислати в С. Петербург в місіїську касу. Світ і темнота в Алясці дуже залежать од Американських чиновників. Добродій д. Вилліамс, чиновник финансового департамента (таможенний) на висні св. Павла, надивився на добрих Алеутів. І я надивився в мій довгий час, що сторож — добрий чоловік в собі, завше возлюбив Аляскан-

ців. Добродій Вилліамс зробив процес, не післати цих грошей в С. Петербург; народ трудящийся і бідний, для чого посилати ці гроші на Російські місії? Алеути не мають ніякого діла финансового з Росією, лучче построи гарний шпиталь для старих і слабих. Московський ненаситний єпископ Микола в Сан-Франциско, і посланник все-пожирajoй Росії в Вашингтоні Кантакузен протестовали, що б оді-брати ці гроші. Ба суд приговорив: «Гроші належать громадам висни св. Павла (citizens of the United States) Алеутам, і як вони хочуть строити шпиталь, нехай буде так».

Що таке громадські гроші? Я Вам послав книжку финансового чиновника Вардмана про Аляску. Наше общежитійне козацьке джерело — гарно і чисто сохранилось на виспах в Алясці. Всяка робота громадська належить громаді, з рівним поділом: ловити рибу, дрова рубати, хати строити, дороги робити, звірів ловити — бобрів, або котів — це все належить до громади. Титарь (таюн) оглашає: в такий день на промисли — бобрів ловити; і всі дужі повинні бути готові з їдою і харчами. Старійший і найбільше шановний кропить їх св. водою в човнах (байдарах) на божє діло; як нема пона, і без пона можно обійтись, — кажуть Алеути. Вони плывуть на два-три тижні, і скільки придбають: бобрів або риби, продають і рівно розділяють прихід. Стільки кождому: старому, слабому і малому; стільки на школи, на церкві, на шпиталь, стільки в С. Петербург на місії. Добродію Вилліамсу показалось чудно, для чого ці 3.325 доларів посилати в Росію на місії, лучче збудувати гарний шпиталь.

«Хоч кол на головѣ теши, а хохол всегда хохол», — москалі говорять. При цьому і я, як хохол, все таки скажу, що москалі *) якийсь навіжений скот, вони ще не люде, — далеко од людей.

В 1886 року, єпископ все-російської держави Владимир представ в Сітці перед губернатором А. П. Свінефордом і розкрикався, по російському звичаю: «як не будуть наші попи в американських школах учити Алясканців православному катехизісу, я не позволю нашим дітям ходити до школи!» Губернатор, як раціональний чоловік, одповідує по розумному єпископу: «по конституції, в наших школах не учать ніякої віри катехизісу, а тільки ділу: арифметики, географії, історії і проч.» Єпископ Владимир накричав і остався в дурнях. А поліція гонить дітей в американські школи.

Ще розкажу Вам ідну річ. В Алясці те-пер чимало всяких фабрик, а особливо рибних. Господарі не люблять празників (лінивства днів) московської віри, бо це псує роботу і робить марність в матеріялі. Як комісіонер Народної Просвіти Давсон був на Алеутських виспах, в тий час незгода вийшла меж госпо-

*) Тут очевидно є на думці москалі-урядники. — Ред.

дарями і робітниками из за праздників. В п'яту Суботу Великого поста „Похвала Богородиці“ з акастистом, що вона затопила Скитів в Босфорі. Алеути з протоієреєм мали велику процесію по пристані, вмочали в море образ Богородиці, співали, кричали як скажені, що б потопились в лимані всі поганці. Американцям господарям це не подобалось, що ті оставили роботу на таку навісну процесію, і вони скаржились добродію Давсону. Учений чоловік Народної Просвіти витолкував розумним Алеутам: „ви звете себе козаками і не любите москалів, що вони вас окрадали, — це московська віра навчає ваших попів, проклинати ваших хорбих і славних предків“. І Алеути не виспівують більше в цей день: „Взбранной Воеводѣ побѣдительныя!“ — а працюють на життє своє.

* * *

Що учинили для православного народа в Алясці наші православні єпископи (надзира-телі)! В Нью-Йорці московська віра поставила кумедію, а на березі Тихого Океана поставила трагедію.

В 1868 року, єпископ Павел, в Сітці, був оскаржен перед главнокомандуючим генералом J. C. Davis, в развраті молоденьких дівчат, і втік до Росії. Після його прийїхав из Петербурга єпископ Іоанн, в 1870 року, і поселився в Сан-Франціско. Він скільки раз був арештован в домах терпимости, і святійший Синод одкликав його в Москву. Третій єпископ Нестор, п'яний в delirium, кинувся в море, і втопився. Четвертий єпископ Владимір запалив церкву свою в Сан-Франціско, що б взяти застраховательні гроші, і ще був оскаржен перед судом в Сан-Франціско, в содомії, і його одизвали в Росію. П'ятий єпископ (тепер) Николай, його часто поліція піднімає п'яним на улиці і штрафує за п'янетво.

Ці пастирі московської віри подають злий образ православним християнам на березі Тихого Океана, — через що молоде покоління в Алясці ходить в Американські школи, де протестанські учителі подають добрий образ своїм шановним життєм.

* * *

Бурлакуючи по світу, де тільки хвиля прибавала мене, найперше я роспитував, чи є в тім місці виходці из московської держави. В Сан-Франціско я спіткав, в єднім тютюннім склепі прикащиком, Александра Ростовцева, из Харьковської губернії. Молодець вдоволі навчений, він називав себе студентом из харьковського університету. Коли я випитав в його, чи є більше втікачів в Сан-Франціско из царської держави, він познакомив мене зо скількима. Завше я мислив, що в Сан-Франціско повинно бути вільно-міцне російське товариство, здоровкатися з сусідами каторжними Сібіряками. І я спіткав ще скільки втіклих з Сібіри зо штапами [К]аторжника на чолі. Розмакувавши з ними, ми збудували товариство с піль-

ної помочі. Як хто вибеця сюда на волю — показати йому дорогу до шановного життє, що б добрим нравом, правити нашого стану виходців, перед другими націями в вільні Америці. Чим тільки — я думав і думаю тепер, — ми скасуєм царський деспотизм над нашим народом дома: „шановними товариствами на чужині“. Царська управа хоче доконати людей по світу, що русекій чоловік не може жити нігде без царя і каута.

Декабрія 14, 1867 року, ми виходці в Сан-Франціско, скільки я спіткав їх, основали „Товариство декабристів“, — на споминку декабрія 14, 1825 року в Росії. (Начальник декабристів Сергій Трубецький, в Києві, іюля 12, 1857 року, держав мене за руку; я чув на собі його хиротонію і бачив в його очах благословеніє на мене). Президентом цього товариства ми вибрали капітана Іларіона Архимандритова, секретарем Александра Ростовцева, казначеем Григорія Грегевича.

В цей час я охрестив скільки славян і греків. І все це зробилось звістно в С. Петербурзі. Гончаренко в Сан-Франціско збудував друкарню, товариство і будувє еретичну церкву. Василій Кельсієв, мій товариш рефюже в Лондоні, в цей час вернувся в Росію, і бігав кожний день, в С. Петербурзі, в III Отдѣленіє, що Гончаренко з Поляками в Сан-Франціско гарматує байдаки плити в Сібір, робити революцію, і хоче-прохає 25,000 рублів на його чумачество. Князь Горчаков знав мене лично і шанував мене, і сказав при князі Гагарині, першому секретарі в Атенському посольстві, котрий був на тий час в С. Петербурзі: „як би Гончаренко не був священником, я дав би йому од себе місце, по церковній законі!“ Я хорошо це письмо од князя Григорія Гагарина. III Отдѣленіє охолодило Василя Кельсієва йхати в Сан-Франціско побити революціонера Гончаренка. Бувши в мій час рефюже в Лондоні, В. Кельсієв вернувся назад в царську Росію, зробився шпіоном і вмер в великі не-долі. Про його нещастну смерть писав мині мій друг Крижановський из Славянського хора, котрий в час смерті Кельсієва жив з ним в єднім домі в С. Петербурзі.

Не зробило мині кепетво III Отдѣленіє, святійший Синод підіслав шатанинську роботу. Предписано из Синода священнику Николаю Ковригину в Сітці, зараз йхати в Сан-Франціско, бо там Гончаренко заводить нову ересь (Читайте записки П. Огородникова по Америці). І священник Николай Ковригин прийїхав из Сітки в Сан-Франціско з жінкою. Почав вечері з чаєм давати для росіян. Александр Ростовцев дуже часто навідувався по-па з попадею. І в марті місяці, 1868 року, Гончаренка, котрий організував товариство, виключили из товариства, „бо він не зважає святощів, дорогих всякому росіянину: царя і православія“. Частина членів одстала од товариства, вони заявили: „ми оставили Росію, бо не зважаєм царя і хочем мати волю в наші

совісті". Президент, капітан І. Архимандритов, уроджений на виспі св. Георгія, в Алясці, вихований добре в С. Петербурзі, поїхав в Аляску, прогнівавшись, і одстав од товариства. В 1875 року, його підпоїли в Сан-Франціско, посадили ошелемоняного на статок і одіслали в Сібір, де він вмер в Благовіщенскѣ. Секретар Александр Ростовцев з казначеєм Николаєм Грегоровичем вели діло, як знали. Шайтан приніс мари. Славянин адвокат George Fisher (Іванкович) війшов в товариство, його вибрали президентом і переименовали: „Русское и Панамериканское Общество“.

В августі 1869 року прийїхав у Сан-Франціско из Вашингтона російський посланник Катакозі і из Петербурга єпископ Іоанн; і порішили скасувати „во чтобы не стало“ це товариство, бо воно не під управою церкви рускої в Сан-Франціско. Сентября 1, 1869 року, гроші нашого товариства взяли из банку на російську церкв, посланник з єпископом поклонили на обід президента Іванковича (George Fisher) і явно скасували це товариство.

А члени, вірні джерелу, zostалися вірні братерству і помочі, і завше на сторожі — готови підмогу давати всякому втікшому из каторги на волю од чорного царя. Наше товариство зробилось потаєнне; бо ми зобачили, що шатана не спить, як всякий буде вхожий до нас, ми не будем міцні і поступові.

* * *

Мою російську друкарню я заклав ноябрю 1867 року. Перше, що я друкував: „Russo-English Phrase Book“, для американських солдатів, ідучих в Аляску на станцію. І чимало ще друкував комерческого друку. Марта 1, 1868 року, я основав регулярне видання: половина по-англійськи Alaska Herald, і половина по-російськи Свобода. Може людям буде чудно, що я основав Alaska Herald в Сан-Франціско, а не в Алясці. Я бачив, що вся комерція буде йти из Сан-Франціско по всім виспам Аляски, из цієї великої митрополії. І всі новини для часописі, що потрібно в Алясці народу, будуть приходити в Сан-Франціско.

Вперше я думав поставити мою друкарню на виспі Сітці; ба я бачив, що буду в неволі воєнної управи, де стояла главна квартира генеральська; що генерал скаже, я повинен друкувати. Опісля я думав поселитися на річці Нушагак, на материк Аляски, де я мав доброго і міцного друга Стефана Ушина; ба я бачив, що через рік не буду знати, що робиться на виспах і в других місцях Аляски, і зроблюся простим поселенцем, без всякої пригоди для других людей. Я чимало изучував Нушагак і писав про це місце; і все таки рад, що Моравські брати в Пенсільванії поставили там місію, прозвали Витлеем і збудували коштову школу. Бо Нушагак місце дуже гарне.

Чого я бажаю, я часто одповідав в моім виданні: що б из слобід наших кривних, зоставшихся в Алясці, бачити вільних і заможних обивателів в ці великі Республіці і щоб

з часом Руссо-Американці мали рух на волю невільників в Сібірі. В мої російські половині Свобода я друкував Конституцію Соединенных Штатов, щоб читачі по-російськи в Алясці знали, що народ управляє собою, а не царь.

З початку воєнна управа в Алясці офіривала міні субсидію в 50 доларів за кожний номер, що б я танцював по їх дудці, і платили скільки номерів. Ба знавши, що воєнна управа тихим народом не є по конституції, я пропонував гражданську управу в Алясці, і солдатура одняла од мене запомогу.

Опісля финансовий департамент в Вашингтоні, як підмогу, дав міні місце инспектора при таможні в Сан-Франціско. Митарі і лихоїмці думали грошами задушити справедливе слово в мене. Ба я оглашав в друку таможенному генералу: „Пане, Бог зліпив мене з другої глини, як тебе!“ Я надивився злодійству і контрабантам, і не захотів бути в спілці з злодіями. І як я мав моє власне місце для праці, мою друкарню, на моє життє, я пішов працювати в моім друку і одповідав правду.

В моім виданні Alaska Herald зо Свободою, я сам був: редактором, зецером, рознощиком і зборщиком. Вся роботу працював сам, бо не находив нікого вірного взяти в мою потаєнну роботу. І я посилав в гостинець 500 примірників из кожного видання в Аляску і Сібір, дорогами, міні одному знаєми, — о-свіщати людей і до пуття їх доводити.

Я завше вірив і вірю, що творити правду, Бог не оставить того чоловіка своєю милостю.

В один день приходив в мою друкарню купець из Лондона і дає міні в віру великий капитал, закупувати для його хутра, словову кість і китовий ус. Я приняв сю пропозицію, бо я бачив, що я буду вільним в моім виданні од всяких невзгід.

Сан-Франціське купечество дуже шанувало мене, бо я одкривав їм очи моім виданням Alaska Herald, як умножати їх гроші а, на мою долю, робити поступ нашому народу в Алясці. І тепер як я часом буваю в Сан-Франціско і хто из моїх читаків Alaska Herald, зніткає мене, завше дуже радий зобачитись зо мною.

Як коротка жизнь чоловіка, я забачив на моім віку чимало поступів в Алясці для нашого народу. Я напав, як вірна сторож-собака на солдатів американських в Алясці, за їх злодійства над нашим народом (смотри часописі американські, 1869 року), і конгресс в Вашингтоні відкликав їх назад, бо вони не були потрібні в Алясці. Наш народ тихий і дуже добрий. Довго я воював против жидівської монополії в Алясці, більше чим 25 років, і зобачив їх міцність зруйнованою.

В 1885 року, А. П. Свінефорд, перший гувернатор в Алясці, зробив великі поступи, з його помоччю заведені публичні школи по всім сторонам. І по смаку народові ходити в школу, або в церкв, яку сподобалось, бо це є чуттє совісті, а не понуда.

В 1872 року, в апрілі, моє здорове дуже ослабло, і ніхто не зцілювався вірний помігти мині. Я продав моє власне добро, англійські шрифти Генрі Жоржу (Henry George), бо я їх купив за гроші, а мині гроші потрібні були — мати свою хату, хоч і на чужині. Російські шрифти залишив при собі. Як моє здорове все таки не було ліпше, то я вибрався из городського повітря в гори; відкупив від мого родака Йосифа Крушевського (из Подолля) землю, всього 26 миль од Сан-Франціско і 5 миль од міста Гайвард (Haywards), і перебрався жити в горах на чистім повітрі.

Російський шрифт все таки думав уживати, ба я зцілювався тяжку працю в мої камінні Країні. Ломивши каміння, я зламав руку і раз ногу, но все зажило; я тепер ні кривий, ні каліка. Міцний на працю без підмоги і до цього часу на моє життя. Караюлю велике свято Маккавіїв меж Сибірю і Америкою.

Часто од мене прохали російського друку из Вашингтона і других міст. Я поділив російський друк на три частини — одну оддав в Smithsonian Institut в Вашингтоні, другу в Congressional Library і третю в Vaneroot, друкарню в Сан-Франціско. Я дуже задоволен, бо свої виходці из Росії зневіщили би моє добро з соромом і розтратою для мене.

Деякі виходці приходять до мене з вірою, напутствувати їх таїнствами православної християнської церкви; я одираю для них. Премственне рукоположене од апостолів я не зкинув з себе і маю при собі. Хто каже, що я розстрижений піп — бреше; хто мене розстригав і де?

Хоч я сам на моім віку не вживав тютюну ні в уста ні в ніс (не нюхав), а як хто приходить до мене в гості і я маю в дома тютюн, даю йому курити. Або як приходить до мене гість і я маю що випити: горілку, чи вино — живота ради, я частую його, щоб його серце звеселити, хоч сам не дуже люблю вживати ці трунки. Що таке є частування гість? — чи не в цім таїнство — вечера любви?

Наш Учитель повелів нам: „мазати оливою рани, прокажених очищати, біси вигонати, — туне прієте, туне дадите“. Хто приходить до мене з вірою — я курю його. І я ніколи не був оплачений за такі треби, бо то є потіха, а не праця.

* * *

Люде, гонимі з єдної сторони в другу втікавши на нову землю, хватали з собою: одежу, кухарство, господарство і звичай. Літа пройдуть, і мої сусіди — тепер маленькі діти, скажуть кому небудь: як я баштани розводив, пасіку держав, мед ківно-печерський варив, і вчив дітей мед пити і Бога хвалити, за ту ньеньку стареньку, що їх научила пити, по маленьку.

Очистив я каміння скільки сотень возів, це люде зобачать. Як прихворував, не йшов до ліжка рухляти, а йшов каміння ломати, а

бо дрова рубати: ця праця і віра робили мене здоровим, що ліпше життя людям буде після мене, бо на цю віру чоловік виродився.

Моя Ненька Україна і джерело козацтва, якоже финике, воскресне на добро людям, на вічну правду і волю. Поляки пекли нас живими, і тепер печуть їх москалі; незабаром весь світ встане: згубити і великого і малого і имя московске — варварів-людоморів, з лиця землі. З цією вірою я в останній раз закрию мої очі, і зіпну на віки.

Агапій Гончаренко.

Як зустрічають у Росії новий рік.

(Тюремний бунт).

В 17 врі „Народа“ за 1893 поміщені були споминок нашого товариша Дра Якова Невестюка про російські тюрми і тюремників. Др. Невестюк підніс, що з ним обходились не плохо і ті тюрми, в котрих йому прийшлося сидіти, не такі страшні. І самі ми знали, і деякі Українці завважали нам, що з Дром Невестюком поступали ліпше як из чужинцем, а що зо своїми підданими там не церемоняться, — якраз сказав Дру Невестюку сам генерал жандармський д. Новіцкий. Немовби на доказ того, ми получили ось яку допис про те, що робиться з політичними в ківескім тюремнім замку, і як до того стає навіть „правосудіє“. Допис поміщавмо в перекладі з російського. Вона була получена нами аж 25 мая н. ст. с. р. — Ред.

В перших днях января ст. ст. с. р. прокурор ківескої Судебної Палати, світліций князь Ливен був збитий з толку кількома заявами, що прийшли на його имя від „політичних“, запертих у ківескому тюремному замкові. Заяви говорили про вопіюче насильство; вони домагались справедливости. Непідкупні судді й жандарми затрівжились; перед ними стояло широке поле діяльности і треба було відограти комедію судового „слідства“, треба було мати діло з „врагами отечества“.

Ми розкажемо зараз, у чому було те гидке насильство, що визвало заяви прокурору, розкажемо, в чому було славетне „слідство“.

Сиділи тоді в тюрмі Хинчук, Шліхтер, Басов, Прокофев, Розанов, Лаврусевич по ділу „про соціалістичну пропаганду“ серед робітників города Тули, як каже їх обвиняючий акт; окрім того, в особній справі, сиділи кияне Б. А. Кистяковский і П. Тучапский.

Прелюдією до всієї справи являється ось яка пригода з Прокофевим (тульський робітник). 1 января н. р. Прокофев, вертаючи зо звичайного півгодинного проходу і підійшовши вже до своєї камери, задумав було вернутись назад, бажаючи пройти в ватерклозет. Дозорець, що проводив його, супротививсь тому, доказував, що нічого йому блукати, коли він тільки що прийшов из-на двору і, коли Прокофев

усе ж таки став домагатись пустити його, дозорець велів йому йти в контору, до дежурного смотрителя (керкермайстра). В конторі тоді сидів помічник смотрителя Ліанович, котрому дозорець, що привів Прокофєва, і доложив, що остатній бунтується і не хоче йти в камеру. Сам Прокофєв стояв тоді в передній конторі в шапці. Доволі було побачити сю обурюючу появу лютому аргусу, і він с криком обурення вакинувся на арестанта, домагаючись, щоб той зараз-же зняв шапку. Коли Прокофєв не схотів того зробити, пояснюючи, що він стоїть у передній, то благородне обурення тюремщика дійшло до верха екстази і він закричав: „даже і на дворѣ должен ты снимать передо мной шапку, так как я должностное лицо, тюремное начальство, а ты простой арестант!“ Коли й цей доказ не рушив Прокофєва і він усе таки не зняв шапки, то Ліанович велів зараз-же відвести його в карцер (Що таке тюремний карцер, не стану казати, бо поняття про нього усякий може мати хочби з книги Кеннана; доволі сказати, що найздоровіші люди, пробувши там хочби добу, вертаються звідти зовсім хорими).

Прокофєв, проходячи поуз камери Хинчука (Бернський студент), звістив його, в чому діло. Хинчук, хорий в остатніх ступнях сухіт, розбитий фізично і морально, страшенно був збентежений і обурений явною наглістю Ліановича і почав стукати в двері с тим, щоб його випустили, бажаючи пояснити це діло. Дозорець зразу не хотів пускати його, не вважаючи на те, що той просився „до вѣтру“, та врешті випустив його з камери. В той мент на шум появляється сам смотритель тюрми Пономарєв, котрому дозорець поскорився доложити, що Хинчук „бунтується“. Пономарєв — здоровенний „молодчинище“, один из милих російських типів, з задоволенням викручуючих хавки і ляпасами привикших заводити порядок і лад. Треба додати, що по случаю нового року він був п'яний. Звісно, яким елеєм пройшла по його серцю звістка, що „політичний“ бунтується. Той хищний костолом з якоюсь жагою накинувся на Хинчука, схопив його своїми ручищами за груди і прямо таки поніс у камеру; там він кинув його і штовхнувши, так ударив кулаком у ніс, що нещасний сухітник, обливаючись кровю, в істеричі упав на підлогу. А в Пономарєва стало ще підлості на те, що б тут розвередитись над ридаючим і зневаженим уже чоловіком цілим потоком уличної лайки: „е. в. м.! сукины сыны! свои порядки здѣсь заводите! бунты устраивать! знаем мы вас, жидовских политиков, е. в. м.!“ Коли Хинчук, увесь у крові, майже без свідомости, кричав за справедливостю, домагавсь начальника тюрми, Пономарєв кричав: „е. в. м. с вами и с вашим начальником! я вам тут один начальник! что хочу, то и дѣлаю! Мы живо искореним эту жидовскую политику! і т. д.“ Вся оця лайка пересипалась таким množеством „трех-этажных

выражений“, яку не всякому навіть русському чоловіку приходится чути.

Поки та сцена йшла в середньому поверсі тюрми, наверху Шліхтер (Бернський студент) і Розанов (саратовець), учувши вже про історію з Прокофєвим, стали стукати в двері, просячись „до вѣтру“, що б узнати про це діло докладніше. Пономарєву доносять про те, що на верхньому поверсі „політичні“ домагаються випустити їх, і ось він сам иде до них. Він успів уже трохи отямитись і зміркував, що вже трохи за надто „поусердствовав“; тим то в камеру к Шліхтеру він увійшов зовсім ягнятком. Він розсипався перед ним в масі ніжностей: „Помилуйте, господа, из за чего вы волнуетесь? Вѣдь Ліанович дурак; он по глупости дѣйствительно безтактно поступил. Но вѣдь мы это все уладим; я сдѣлаю ему строгій выговор и все опять будет мирно и тихо... А что касается меня, то я, ей Богу, не виноват! Честное слово, я его пальцем не тронул! Просто я увидѣл, что он сильно взволнован, еле стоит на ногах, и просто помог ему пройти в камеру. Вы понапрасну не волнуетесь, мы все это уладим, я Ліановичу выговор сдѣлаю и все по прежнему будет хорошо“. Те ж саме він повторив Розанову, те ж давав йому торжественно чесне слово, що він не винуватий і обіщав покарати Ліановича. Шліхтер і Розанов іще не знали про насильство над Хинчуком, та з придобрюючих ніжностей Пономарєва, з його натяків на те, що єсть іще якийсь „він“, котрого він „пальцем не тронул“, вони догадались, що случилось щось дуже погане. Дужче чим перше став Шліхтер стукати і домагатись випустити його на двір, і коли йому нарешті мусіли уступити, коли він проходив поуз камери Хинчука і побачив його окровавленого і ридаючого, йому все стало ясно...

З бистротою електричної іскри рознеслась по всій тюрмі звістка про побите Хинчука. Яке вражінє зробила вона на нерви вимучених вязнів, можна судити по тому, що один из них, не молодий уже і здоровий чоловік розридався мов дитина, і в якійсь невідомій лютої поломих камерну піч.

Стали радитись, що діяти. Зразу рішили, під впливом страшенного обурення, устроїти „голодний бунт“, що б добитись увільнення Пономарєва, та після того рішили спробувати обернутись до російської Теміди. Всякий повинен був написати на имя прокурора заяву, в котрій в найпоміркованіших виразах повинні були описати случившийся інцидент і, щоб він не міг повторитися з кожним из них, просити розслідити це діло. Повторяємо, заяви були зроблені в дуже поміркованому тоні і просили вони тільки зробити слідство. Важко було добитись вязням, щоб ім дали змогу написати заяву; та, врешті, повелось перемогти всі перешкоди; Хинчук і Прокофєв написали жалоби, а ще чотири чоловіка описали те, що вони бачили.

Так ось що перелякало нашу „світлій-шую“ прокуратуру в перших днях с. р. Діло було таки доволі делікатне.

Не довго ждали відповіді: на другий же день після подачі заяв наїхало в тюрму „правосудіє“ в особі товариша прокурора Пояркова і жандармського підполковника Клыкова. З Прокофевим вони покінчили скоро. Поярков прямо заявив йому: „ты — мѣщанин и, значит, должен снимать шапку перед каждым служащим на государственной службѣ, перед каждым чиновником“, та ще вилаяв його за подачу жалоби. Що до Хинчука, всі вказані вище вязні дали найточніші покази. Всю процедуру побитя його і лайки з боку Пономарева бачили кілька людей. Діло стало набирати невідгукного для „правосудія“ характеру. Та тут поміг йому показ тюремного лікаря, того благородного „інтеллігента“, котрий заявив, що Пономарев не міг ударити Хинчука кулаком у ніс, бо в такому разі в остатнього був би на носу знак. При тому ж дехто з інших арестантів (по ділу про „Австрійських шпіонів“), бажаючи прислужитись начальству, дали покази, що Хинчук в загалі визначався завше несупокійним норовом, що він завше являвся зачинщиком усяких протестів проти тюремного начальства і що в загалі він сам винуватий у тому, що з ним начальство плохо поступає. Це в кінці рішило долю діла. Хинчук явився таким робом „бунтовщиком“, умисне підстроївшим усю історію для визву неопорядків і непослуху властям. Ті ж, що подали заяви про сповнене насильства над Хинчуком, явились його змовниками. В такому дусі і представлено було діло губернатору, що відповідно тому поклав свою резолюцію. Чотирьом особам, котрим повелось подати заяви, а то: Басову, Прокофеву, Козанову і Лаврусевичу об'явлено резолюцію, в силу котрої вони за намір визвати своїми брехливими заявами бунт і непослух тюремним властям, переводяться в кріпость, в кріпостні казамати. Хинчуку ж об'явлено, що тільки в виду крайне розстроєного стану його організму йому дозволяється поки що остатись у тюремному замкові.

Так то зустрітили наші вязні новий рік; таку відповідь получили вони на свою просьбу про оборону їх від вопіючої самоволі, на домаганє справедливости.

На решті додамо: 1) на скільки нам звісно, на волі знаходяться тепер Шліхтер, Басов, Кистяковский, Тучапский; всім їм прибільшено кару; 2) серед групи вязнів по тульському ділу найшовся зрадник Сафонов (саратовець), що видав навіть такі подробиці, про котрі инакше жандарми ніколи не дізнались би.

Про рай і поступ.

(Далі).

4. Думки християн про царство божє і царство небесне.

По мірі того, як палестинским жидам ставало все тяжче жити в римському підданстві, серед них зростали два напрямки відповідні до пророчих думок про будуще велике царство жидівське. Перший напрямок ішов до того, щоб повстати проти римлян з надією на поміч божу, — а другий переміняв самі основи думок про будуще царство жидівського Помазанника (Мессії, Христа) або царство божє. З першого напрямку вийшло кілька повстань жидівських, з котрих останнє скінчилось руїною Іерусалима в 70 р. після Рождества Христового. Другий привів до нової віри — християнської.

Вже в книгах пророчих иноді трапляються докори не чужинцям, котрі пригнічують жидів, — а самим жидам: священникам, царям, судям, багатирям, що кривдять бідних, вдів, сиріт. Другі докори звертаються проти жидів, що вони службу богу покладають лишень в празниках та службах церковних, в жертвах, постах та других обрядах, — а не в тому, щоб бути милостивими та правдивими до людей. В кількох місцях книг пророчих, напр. в книзі пророка Ісаїї бог каже навіть, що він не хоче тих празників, служб, постів, — що він навіть ніколи і не велів того, а хоче милости та правди.

Такі напр. прекрасні місця в книзі Ісаїї, як голова I, — в котрій бог каже, що він одверта очі од приносів єму, од церковних служб, а замість них потребує: „вчіться робити добро, шукайте справедливости, помагайте пригніченому, давайте право сироті, бороніте вдову!“ — або голова 58, в котрій бог каже, який піст єму любий: „розв'язуй цепи, котрі наклала злість, роспутуй верьовки рабства, увільняй притиснених, і ламай усяке ярмо (на людях), поділяйся хлібом з голодним, впускай в хату твою нещасних, безпритульних; коли бачиш голого, накрій єго, і не одвертайся од людини, подібної тобі“.

Певно, що близькі стосунки жидів.

з чужими народами вменшили в розумніших з них стару пошану до обрядових приписів попівського закону, а висунули на перед такі нові думки про потребу для бога „не жертви“ — приносу і посту, а „милости“ і „правди“ до всіх людей, своїх і чужих.

От із таких нових думок про службу богу мусили виростати і нові думки про царство Давидове, або боже. Звісно, в світі людському ніщо різко не ділиться од другого, — то і в жидів старі і нові думки про царство Давидове жили довго поряд і перемішувались одні з другими.

Можна сказати, що рішуче нові думки проявили себе в словах Івана Хрестителя, котрий був трохи старший од Ісуса Христа. На лихо, ми мало знаємо про сего мужа, бо і в жидівських книгах про него говориться не багато, і в християнських євангеліях теж. Головне що ми знаходимо в тих книгах, се те, що він проповідував жидам, що наблизилось царство боже і щоб вони покалялись в гріхах і в знак того, що будуть жити по новому, хрестив їх в річці Іордані, то б то велів їм там окупатись у воді. (Грецьке слово, котре в нас перекладається словом хрестити, не має нічого спільного з хрестом, а значить просто окупати в воду). Через те єго і назвали Хрестителем. Євангелія кажуть нам, що Іван Хреститель навчав людей, котрі питали єго, що їм робити, — такому: „хто має дві одежини, нехай наділить немаючого і хто має харч, нехай так само робить“ (Єв. Луки, гол. III, 10-11). Та поряд з тим Іван Хреститель і вчення єго виповняли всі старі приписи закону жидівського, а надто содержували пости, — через те євангелія кажуть, що Ісус, хоч дуже поважав Івана, так що сам би то хрестився в него, а вважав проповідь Івана за „нові латки на старій одежі і за вливанє нового вина в старі мішки“ (Жиди держали вино в шкуряних мішках). З сего вже можна виводити, що сам Ісус, коли почав після смерті Івана, (котрому князь Ирод Меньший велів одрубати голову) проповідати теж про „царство боже, котре наблизилось“, то мав новіші думки про се царство і про те, як до него готуватись.

В євангеліях розказується, що Ісус уважав з усіх заповідів жидівського закону потрібними, щоб увійти в царство боже, лишень дві: люби бога і люби ближнього. (Словом ближній перекладається звичайно жидівське слово, котре значить власне по нашому сусіда, земляк. Спершу закон жидівський велів жидам бути справедливими і любити лишень жидів, земляків. Опісля в жидівській мові те слово почало вживатись в смислі всякого, з ким жид мав стосунки, — а нарешті вже почало значити всяку людину. Християне так і розуміють се слово і товмачуть заповідь так, що треба любити всяку людину). Все инше, а надто приписи про обряди, пости і т. и., Ісус легковажив. Найліпше се, а також і те, який вплив мала проповідь Ісуса на людей, видно з оповідання в євангелії Марка, найстарішому з усіх і більше точному:

„Один з книжників приступивсь до Ісуса і спитав єго: яка перша з усіх заповідів? Ісус одповів єму: перша з усіх заповідів така: слухай, Ізраїль (то б то народ ізраїльський, жиди) Пан Бог наш єсть пан єдиний; то ж полюби пана бога твого всім серцем твоїм, і всею душею твоєю, і всім розумом твоїм і всею силою твоєю; ось перша заповідь (Второзаконє, гол. 6, стихи, 4—5) Друга подібна до сеї: полюби ближнього твого, як самого себе. Другої більшої од сих заповідів нема (Левити, гол. 19, ст. 18).

„Книжник сказав єму: добре, Учителю! правду ти сказав, що один єсть бог і нема другого, крім него. І любити єго всім серцем і всім розумом і всею душею і всею силою і любити ближнього, як самого себе, — се більше (важніше) всяких всеспалювань і жертв (Жиди приносили в храм свій скотину і птицю домову, в подарунок, або жертву богу,—і там священники, або спалювали мясо їх зовсім, або частину, і як палили всю скотину, то се звалось: всеспаління).

„Ісус, бачучи, що він розумно одповів, сказав єму: ти не далекий од царства божого“. (Євангеліє Марка, гол. 12, ст. 28—34).

М. Драгоманов.

(Далі буде).

Виходить 1. і 15. з.
кожного місяця і ко-
штує за рік:

4 гульдени,
в Росію 8 рублів

НАРОД

руско-українська радикальна часопись.

Редакція
і Адміністрація
на Замковій ул.

Про рай і поступ.

(Далі)

Чуючи од Ісуса, що приближається царство божє, багато жидів мусило зрозуміти се по старому, що скоро мусить поновитись царство Давидово і самого Ісуса вважати за Мессію-Христа, помазанника, царя жидівського, — котрого тоді багато з жидів ждало. Євангелія розказують, що багато людей звало Ісуса в лице: „син Давидів“ і що сам Ісус признавав себе Христом. З того, що римський намісник написав над шибеницею, на котрій розп'ято Ісуса, вину єго: Царь жидівський, можна бачити, що справді римське начальство налякалось бунту жидівського за приводом Ісуса.

Та тепер дуже важко говорити зовсім точно про житє і науку особисто самого Ісуса, бо в тодішніх римських книгах тільки і записано, що про єго кару на смерть, по приказу римського намісника, а євангелія християнські написані були вже через кілька десятків років по єго смерті, і після того вже, як римляне зруйнували Іерусалим і християне розійшлись по другим місцям, і вже багато забулось і перемішалось в пам'яті людській з того, що було дійсно в Іерусалимі і в землі жидівській. *) Через те чотири євангелія, котрі тепер вва-

*) Рівняючи чотири євангелія, теперішні найученіші богослови думають, що найстаріше з них і найточніше Марково, — а за ним ідуть Лукино, Матвієво і нарешті Іваново, котре дуже одрізняється од трьох перших.

жаються в християн за певні, розказують житє і слова Ісуса не однаково. По ним не можна довідатись точно навіть про те, в якому року родивсь Ісус.

Треба знати, що тоді в римській державі, котрій була піддана і земля жидівська, роки лічили од збудовання Риму, — а ми тепер лічимо власне од Рождества Христового. Один учений манах вже в 600 р. після Христа вирахував, що буцім то Ісус Христос родився в 754 року од збудовання Рима, — і сей рахунок був прийнятий в християн, так щі ми тепер кажемо, що Рим збудований був у 753 році до Рождества Христа, — що цісар Август, при котрому родився Ісус, почав правити Римом у 30 р. до Р. Хр., а вмер у 14 р. по Р. Хр. Отже в євангеліях од Луки та Матвія говориться, що Ісус родився при царі Іроді за кілька часу до єго смерті. З певних же джерел звісно, що Ірод умер у 750 р. після збудовання Риму, значить би то Ісус мусів родитись коло 748 р. після збудовання Риму, се б то на п'ять років раніше, ніж у нас звичайно рахується. А поряд з тим в євангелії Луки говориться, що Ісус родився тоді, коли римський начальник Квірин робив перепись всім жидам. А з певних римських джерел ми знаємо тепер, що та перепись була роблена в 760 р. після збудовання Риму. Так виходить між двома євангельськими звістками про рождество Ісусово, навіть між звістками одного євангелиста, — різниця на цілих 14 років. Подібні незгоди знайдемо не раз, коли будемо пильно рівняти звістки євангелій про Ісуса, — бо кождий євангелист писав

по споминам та переказам, які дійшли до него, а окрім того зовсім не мав на цілі написати точно життя Ісусове, а хотів примірами з того життя довести свої думки про віру. До того ще в списки євангелій пізніщі переписчики довго приписували і своє.

Найстаріші писання християнські се перші чотири листи з тих, котрі означені, як листи апостола Павла, і котрі, певно, писав таки він сам (Лист до Римлян, двоє до Коринтян, один до Галатів; інші, навряд, щоб писав сам ап. Павло, — бо в них трапляються інакші думки проти сих чотирьох). В тих чотирьох листах ми бачимо, що думав ап. Павло і ученики єго перед 69 р. по Р. Хр., коли приймається, що ап. Павло був замучений у Римі. Ап. Павло часто говорить про воскресенє мертвих і про царство божє. Він поділяв думку фарисеїв, тоб то тих з жидів, котрі вірили в воскресенє мертвих. (В Діях апостольських, гол. 23, ст. 6—9 ап. Павло говорить навіть перед жидами: „я фарисей, син фарисея, — за віру в воскресенє мертвих мене судять“, — і фарисеї заступались за него). Апостол Павло лишень додає до сеї фарисейської віри таку, що Ісус, „син Давидів по тілу, син божий по духу, умер за гріхи наші, — але бог воскресив єго“ і тим дав знак, що і всі мертві „воскреснуть нетлінними, а живі переміняться в нетлінних“. Ап. Павло навчав далі, — що се стане, коли Христос знову прийде на землю і „буде царювати, поки покладе під ноги собі всіх ворогів, — послідний же ворог знищиться смерть, а за тим буде кінець, коли Христос передасть царство богу і отцю, коли одмінить усяке начальство і всяку власть і силу“. (Див. у Перш. Листі до Коринт., голова 15, стихи 42, 51, 52, 23—28). Поряд з сим ап. Павло навчав, що буде „день гніву і праведного суду од бога, котрий дасть кожному по ділам єго: — тим, хто постійністю в доброму ділі шукають слави, чести і безсмертя, дасть житє вічне, а тим, що упираються і не покоряються правді, а оддаються неправді, — дасть ярость і гнів“. (Л. до Римл. гол. 2, ст. 2, 5—8). По думці ап. Павла Христос мусів знову прийти дуже незабаром.

(1 лист до Кор., гол. 7, ст. 29). Ап. Павло ще говорив про те, що „наш земний дім, ся халупка, розвалиться, і що ми маємо од бога дім на небі, дім нерукотворений, вічний“ (2 Л. до Кор., гол. 5, ст. 1) і що він „знав чоловіка, котрий був піднятий до третього неба, — чи в тілі, чи без тіла, не знаю, каже, бог зна, — що він був піднятий у рай і чув незреченні слова, котрих людині не можна пересказати“. (2 Л. до Кор., гол. 12, ст. 2—5). В другім місці ап. Павло говорить про „вишній Іерусалим, в котрому ми будемо жити вільними синами, і котрий всім нам матір“. (Л. до Галатів, гол. 4, ст. 22—26).

Певно, для ап. Павла дім небесний рай на третьому небі і вишній Іерусалим було все одно, — місце, де будуть жити праведні християне після царства Христового і суду божого.

В євангеліях говориться часто устами Ісуса про „царство божє“, котре „наближаєся до людей“, — і для котрого люде мусять покаятись, — та в різних місцях говориться про те царство божє, або „царство небесне“, як воно звся в євангелії Матвія, не однаково. Так в євангелії Луки розкажуєся, що коли фарисеї спитали Ісуса, коли прийде царство божє, то він одповів їм: „не прийде царство божє примітним способом, і не скажуть: ось, воно тут, або ось там, — бо царство божє в середині вас“ (Луки, гол. 17, ст. 20—21). Сі слова мусять значити, що царство божє в серці праведного. Так тепер дехто і розуміє сю справу. До такої думки приводять і такі слова Ісуса в євангеліях, як напр. що царство божє росте як дерево з зерна, або як хліб заквашений у діжі (Луки, гол. 13, ст. 18—21). Але поряд з такими словами знаходимо і другі, в котрих царство божє єсть осібне місце, де „живуть Авраам, Ісаак і Яков, і всі пророки і куди прийдуть праведні з усіх кінців світа і там ляжуть“, як на пиру, і куди „хазяїн не пустить неправедних, прогнавши їх у друге місце, де буде плач і скрегот зубів“. (Луки, гол. 13, ст. 25—29).

Зовсім виразно за те говорять євангелія про воскресенє мертвих і про те, як Ісус Христос, котрого вони звуть

словами Син людський, взятими з книги пр. Даниїла, де так звався образ народу жидівського, — прийде, після мук, смерті і воскресення, знову на землю судити людей.

Найдокладніше розказується про такий суд в євангелію од Матвія:

„Як блискавка виходить зі сходу та сяє аж до заходу, так буде і приход Сина чоловічого. Зразу сонце померкне і місяць не даватиме світла свого, і зорі попадають із неба і сили небесні захитаються. Тоді явиться ознака Сина чоловічого на небі і тоді заголосять всі народи земні і побачать Сина чоловічого, ідущого на хмарах небесних із силою і славою великою. І пішли він ангелів своїх з голосним гуком трубним і позбирають вони вибраних ним (то б то праведних) від чотирьох вітрів, від кінців неба до кінців его“. (Матвія, гол. 24, ст. 27—31).

„Як же прийде Син чоловічий у славі своїй і всі святі ангели з ним, тоді сяде він на престолі слави своєї. І зберуться перед ним всі народи і одлучить він їх одних од других, як пастух одлучує овець від козлів, і поставить овець по правиці в себе, а козлів по лівиці. Тоді скаже царь (Син чоловічий) тим, що по правиці: „Прийдіть, благословенні Отцем моїм, осягніть царство, приготовлене вам від основання світу, — бо я голодував, і ви дали мені їсти, жаждував, і ви напоїли мене, був чуженицею, і ви прийняли мене, був голий, і ви одягли мене, недугував, і ви одвідали мене, був у темниці (в'язниці, турмі) і ви прийшли до мене“. Озвуться тоді до него праведні, кажучи: Пане, коли ми бачили тебе голодного і нагодували, або жадного, і напоїли? коли ми бачили тебе чуженицею і прийняли? або голим, та й одягли? Коли ми бачили тебе недужим, або в темниці, і прийшли до тебе?“ І озвавшись царь промовить до них: правду кажу вам: „скільки раз се робили ви одному з братів моїх найменших, (то б то простим людям) мені робили“.

„Тоді скаже він і до тих, що по лівиці: „ідіть од мене, прокляті, ув огонь вічний, приготовлений діаволові та ангелам его! — бо я голодував, і ви

не дали мені їсти, жаждував, і ви не напоїли мене, був чуженицею, і ви не прийняли мене, був голим, і ви не одягли мене, був недужим і в темниці, і ви не відвідали мене“. Тоді озвуться до него і сі, кажучи: „Пане, коли ми бачили тебе голодного, або жадного, або чуженицею, або голого, або недужого, або в темниці, і не послужили тобі?“ — Озветься тоді до них і промовить кажучи: „Правду кажу вам: скільки разів сего ви не робили одному з сих найменших, мені не робили!“

„І пійдуть сі на вічні муки, а праведні на життя вічне“. (Матв., гол. 25, ст. 31—46).

Осібна книга апостольська, котра звеся „Одкрите святого Івана Богослова“, подрібно описує остатні війни між ангелами божими і діаволом і его посланцями перед тим, як діавол буде побіждений в кінець, — і розказує про те, яке буде пекло, і подрібно описує, який буде рай для праведних. Ось слова тієї книги, — котрі говорять од імені апостола Івана:

„Діавол вкинутий в озеро огненне і сірчане, де звір і лжепророк (посланці его, котрі були побіжені раніше) і будуть мучитись день і ніч во віки віків.

„І побачив я великий білий престол і сидячого на нєму (бога) од котрого бігло небо і земля, і не найшлося їм місця. Також бачив я мертвих, малих і великих, що стояли перед богом, і розгорнуто книги; ще иншу книгу розгорнуто: то б то книгу життя, — і суждено мертвих з того, що написано в книгах, по ділам їх. І дало море мертвих, що в нєму, і смерть і ад дали мертвих, що в них, — і суждено їх, кожного по ділам его. А смерть і ад вкинуто в озеро огняне. А коли кого не знайдено написаним в книзі життя, то вкинуто его в огняне озеро. (Адом, або Плутонем, звали старі греки бога підземного, котрий царював над підземною печерою, де держались померші, котру звали Тартаром. Християне стали і самий Тартар звати Адом).

„І бачив я нове небо і нову землю; перве бо небо і перва земля згинули, а моря вже більше не було. А я, Іван, бачив город той святий, новий Іеруса-

лим, що сховався від бога з неба. І чув я голос великий з неба, що говорив: „ось оселя бога з людьми, і домоватиме з ними, а вони будуть его люде, і сам бог буде з ними, бог їх. І обітре бог усяку слізу з очей їх, і смерті більш не буде, ані смутку, ані крику, ані труду не буде вже, — перве (старе) бо минуло“. І говорить сидячий на престолі: „ось, усе нове роблю“. І каже мені: „напиши, сі бо слова правдиві і вірні“. І каже мені: „Сталося. Я Альфа і Омега (перша буква і остатня в грецькій азбуці), початок і кінець. Я дам жадному із джерела води життя дармо. Хто побідить, той наслідуватиме все, і я єму буду бог, а він буде мені син. А боязливим, і невірним, і огидним, і душегубцям, і чужоложцям, і чарівникам, і ідолюським служителям і всім брехунам частка їх в озері, що палає огнем і сіркою“.

„І приступив до мене один з ангелів і поніс мене духом на гору велику і високу і показав мені город великий, святий Іерусалим, що сховався від бога і мав славу божу. А сяєво его подібне до найдорожчого каменя ясписового, як кришталь блискучого. А мав він мур великий і високий, мав дванадцять воріт, а на ворітх дванадцять ангелів. А мур города мав дванадцять підвалин. А той, хто говорив зо мною (ангел) мав золоту очеретину, щоб зміряти город і ворота его і мур его. А город четверокутний, а довжина его стільки, скільки ширина. І змірив (ангел) город очеретиною на дванадцять тисяч стадій (грецька міра стадія рівналась нашим 90 сажням), довжина, ширина і вишина его однакі. І змірив мур его на 140 локтів міри людської. А був мур той збудований з яспису, а город з чистого золота, подібного до чистого скла. А підвалини муру городского всяким дорогим каменем украшені. Перва підвалина — яспис, друга — сафир, третя — халкидон, четверта — смарагд, пята — сардоник, шоста — сард, сема — хризолит, восьма — берия, девята — топаз, десята — хризопрас, одинадцята — гякинт, дванадцята — аметист. А дванадцять воріт — то дванадцять перел. Кожні ворота з однієї перлини. А вулиця го-

рода — то золото чисте, як скло просяйне.

„А храму я не бачив у нему, бо пан бог вседержитель его храм і Ягня (Христос, бо его забито, як ягня, принесене в жертву богу), і не потребує город той сонця, ані місяця, щоб світили в нему, бо слава божя освітила его, а світильник его Ягня. А народи, що будуть спасені, ходитимуть у світлі его, а царі земні принесуть славу і честь свою до него. А ворота его не будуть зачинятись днями, бо ночі не буде там. І принесуть славу і честь народів до него. І не ввійде до него ніщо погане, ані хто робить гидке та неправду, а лишень (увійдуть) ті, що написані в книзі життя.

„І показав (ангел) мені чисту ріку води життя, ясну як кришталь, що виходила з престола божого та Ягняти. А посеред улиці его, та й по сей і по той бік ріки по дереву життя, що родить овочі дванадцять (-раз на рік) і що місяця дає свій овоч, а листє з дерева на лікування народам. І вже більше не буде жадного проклону, а престол бога і Ягняти буде в нему (тому городі) і слуги его (бога) будуть служити єму. І побачуть лице его і имя его буде на лобах їх... І царюватимуть по вічні віки“. (Одкрите св. Івана Богослова, гол. 20, ст. 10—15, гол. 21, гол. 22, ст. 1—5).

Нема чого багато говорити про те, в чім отсе оповіданє — небесний Іерусалим подібне до персидських оповідань про Вар і до жидівських про будущий Іерусалим на землі, а в чім одміняєся од них. Се видно зразу, як хто пильно прочита всі сі оповідання. Ми завважаємо лишень, що і оповіданє християнської книги ще не дуже одійшло од грубих (матеріальних) старождівських думок: небесний Іерусалим збудований з дорогих камінів та металів, праведні в нему все таки істимуть і навіть лікуватимуться листями од дерева життя, — так мов би то бог инакше не може піддержати їх життя вічне.

Щоб добре зрозуміти такі думки християнські про кінець сего світа, треба завважати, що християне поділяли думки греко-римські, подібні до індійських, про те, що він в певні доби мусить бути зруйнований, щоб обновились. Так

в християнському письмі, котре звесь соборним листом ап. Петра, читаємо такі слова: „в початку словом божим небеса і земля зложені були з води і водою, через те тодішній світ пропав, потоплений водою. А теперішні небеса і земля, котрі содержуються тим же словом, сберігаються для огня на день суда і погибелі нечестивих людей... Прийде ж день божий, — як злодій у ночі, і тоді небеса з гуком розваляться, а стихії, розгорівшись, знищаться, земля і всі речі на ній згорять... Зрештою ми, по обіщанню божому, ждемо нового неба і нової землі, на котрій живе правда“.

(2 Л. Петра, гол. III, 1—13).

Такі обіщанки царства небесного праведним і пекла неправедним служили поступу серед людей тим, що навчали їх бути милостивими до других. Се добре впливало надто на людей грубіших і менше освічених, — бо люде піжніщої натури і більше освічені поступають добре не для надгороди і не од страху кари, а тому, що инакше і не можуть поступати. Такі люде були і перед Христом, бо ще в одній дуже старій книзі індійській розказуєся, як раз жінка, бачучи нещастя свого праведного чоловіка, і щастя его неправедних ворогів, сказала ему, що вона не бачить правди в суді божому. Чоловік одповів їй на те: „я поступаю, не оглядаючись на плід од моїх вчинків. Чи буде мені надгорода, чи ні, — я все одно сповняю, з усіх сил моїх свій обовязок. Моя душа по природі обертаєся до правди.“ І серед греків і римлян учителі, котрих звано філософами, (то б то такими, що люблять мудрість, науку) думали так само, що люде мусять поступати по правді вже з самої людської гідности. Один з таких філософів, цісар Марк Аврелій (котрий царював між 161 і 180 р. після Хр.) писав про себе: „що б там ні казали, що б там ні робили (зо мною) а треба, щоб я був людиною доброю, так само, як камінь смарагд може сказати: щоб там ні казали, щоб там ні робили, а треба, щоб я був смарагдом і вдержував свою барву“.

Філософи вважали, що людей треба так виховати, щоб вони робили по правді і одвертались од неправди, щоб там

з ними не було на сім, чи на тім світі. Але наука філософів, котра опиралась лишень на розум, розходилась між людьми помалу. А наука християнска, котра опиралась на проповідь про пекло і рай, була приступна і для найменше освічених для найгрубіших людей.

Християнські думки про рай і пекло прислужились до вдержування людей од злих учинків надто серед народів дикших, котрі нападались на більше освічені греко-римські царства християнські і котрі, чуючи про віру християнську, перш усього зацікавлювались оповідааннями про рай і пекло. Так розказують, що і наш руский князь Володимир навернувся до віри християнської, коли ему показали картину раю і пекла, і вихрестившись став дуже милостивим.

Тільки ж розважна людина спита: чому ж за стільки часу, як проповідаєся віра християнска, то б то майже за 2000 років, все таки правда і милість не запанували серед християн? На се треба одповісти так, що були і єсть недоліди в самій науці християнській про правду і милість. Наука та не зверта ніякої уваги на громадські порядки в життю людському, а обертаєся лишень до кожної особи окремо, обіщаючи їй царство небесне за милість і пекло за немилість. Але що ж робити, як хто не хоче слухатись подібної намови? На се християнска проповідь дає навіть таку заповідь:

„Ви чули, що сказано (в старому законі жидівському) „око за око і зуб за зуб“, — а я (Ісус) кажу вам: не протився злomu, але як хто тебе вдарить в праву щоку твою, то поверни до него і другу, — а як хто схоче судитись з тобою і взяти в тебе сорочку, оддай ему і верхню одежу, — і як хто примусить тебе йти з ним одну милю, іди з ним і дві“.

Звісно, така заповідь милостива і ліпша ніж старий закон про помсту, та вона не кладе ніякої границі проти злого. Дехто каже, що злий, котрий ударить людину по щоці, сам почує сором, коли та людина оберне ему і другу щоку. Добре, як почує, — а коли ні? До того єсть такі кривди між людей, котрі виходять зовсім не од злої волі поодиноких осіб, а од цілих громадських по-

рядків, або од настрою цілих народів. І таких кривд мабуть чи не більше, ніж тих, котрі виходять з волі поодиноких осіб. Така напр. війна, або в загалі служба салдата, котрий мусить іти і проти батька і матері, коли єму звелено. Або напр. за податки з бідних часто беруть (фантують) одяжу урядники, котрим часто самим до сліз жалко те робити і котрі раді були б самі заплатити за бідного, та не мають чим. Що ж буде, коли всі люде будуть непротивитись злу, не будуть старатись перемінити такі порядки, при котрих у бідного здирають остатню одяжину? — Очевидно, що зло буде панувати до віку! — Подібних примірів можна привести тисячі.

Очевидно, що тут не допоможе особиста милість, а надто непротивлене злу, — а треба перемінити громадські порядки. Але ж про ці порядки наука євангельська навіть і не згадує. А в других книгах християнських проповідує навіть повна зневага для всякої людської громади, бо християнин, мовляв, живе на землі лишень короткий час і мусить думати лишень про жите в громаді божій, в царстві небеснім, де буде жити вічно, — то нехай собі буде в людській громаді всяка немилість та неправда: християнину до того байдуже, або ще навіть більша єму буде надгорода на небі, як він більше намучиться на землі.

Між євангельськими заповідями про те, як здобути царство небесне, єсть такі, котрі б знищили всяке громадске жите, коли б усі люде їх сповняли. Такі напр. отсі слова:

„Не сбирайте собі скарбів на землі, де міль і ржа переїда, де злодії підкопують і крадуть, але сбирайте собі скарби на небі, де ні міль, ні ржа не переїда і де злодії не підкопують і не крадуть, — бо де ваш скарб, там буде і серце ваше.

„Ніхто не може служити двум панам, бо або одного буде ненавидіти, а другого любити, або одному стане широко служити, а про другого нехати. Не можете служити богу і багатству.

„Через те кажу вам: не турбуйтеся для душі вашої про те, що вам їсти і що пити, ні для тіла вашого, у віщо вам одягтись. Хіба душа не більше

страви, а тіло одяжі? Погляньте на птиці небесні: вони ні сіють, ні жнуть, ні сбирають у комори, а батько ваш небесний годує їх. А ви хіба не ліпші од них?... І про одяжу чого турбуватись? Подивіться на польові лілії, як вони ростуть. Не працюють, ні прядуть. Але, говорю вам, що і Соломон в усій своїй славі не одягався так, як усяка з них. Коли ж траву польову, котра сьогодні єсть, а завтра кинута є в піч, так одяга бог, то на скільки ліпше вас одягне, — маловіри!

„Тож не турбуйтеся і не кажіть: що нам їсти? або що пити? або у віщо одягтись? Бо сего всего шукають поганці, — і бо батько ваш небесний зна, що вам треба всего сего. Шукайте перше всего царства божого і правди, а се все приложиться вам!“ (Матв., гол. 7, ст. 19—33).

З сих усіх слов позиточні і дуже для громадян такі, щоб не дбати кожному про своє осібне багатство, та щоб дбати перш усього про правду. Але, щоб усі люде могли прожити зовсім не думаючи про страву та одяжу, взявши собі за примір птиць та трави, — то річ не можлива, бо хто б справди дав їм те? Очевидно, що коли не кожна осібна людина, то громада мусить дбати про те, щоб усіх вижити, бо навіть на милостині всі прожити не можуть, та й хто буде їм давати, коли ніхто не буде нічого сбирати на землі, думаючи лишень про небо. Тоді люде мусять просто вимерти. Може хто скаже: так і ліпше буде. На се можна сказати, що коли б се було й справди, то все рівно, всі люде не схотять умирати, то ж треба значить пригадати такі заповіді, котрі б піддержували їх жите, а такі заповіді можна примирити з правдою тоді, коли сказати людім, щоб вони дбали завше про громадске добро, то будуть тим самим служити і собі самим. А без думки про громадске добро остаєся одно з двох, — або дбати кожному про своє багатство, або жебрати і помирати. На ділі виходило так, що благочестивші християне, котрі взяли до серця заповідь жити, як птиці та трави, увесь вік жебрували, тоді як другі хитріщі дбали про своє осібне багатство, — а вся се-

редня громада людська zostавалась ні в сих, ні в тих.

Ось головні причини, чому поступ милости та правди в християнських громадах ішов дуже помалу, в часи християнські, хоч усе таки ішов.

Зрештою милість християнска не була вже така широка, як можна б було подумати по таким словам євангельським, як отсі: „любите ворогів ваших, благословляйте тих, хто вас проклинає, робіть добро тим, хто вас ненавидить, і молітесь за тих, хто вас обижда і гонить“. (Матв., гол. 6, ст. 44) Коли порівняти ці слова з другими, то виходить, що християнин мусив бути такий милостивий лишень в випадках, котрі не мають нічого спільного з вірою. А там, де йде діло про віру, — там учителі християнські починають говорити зовсім немилостиво. Напр. в 2 листі ап. Павла до Коринтян (гол. 6, ст. 14—17) читаємо ось що: „Не нагинайтесь під чуже ярмо з невірними (то б то не товаришуйте з ними), бо яке може бути товариство праведности з беззаконом? що спільного в світла з темрявою? яка згода між Христом і діаволом? Через те одділіться од невірних і не доторкайтесь до нечистого“. В євангеліях Ісус, посилаючи 12 апостолів проповідати свою віру, говорить їм таке: „коли вас хто не прийме і не слухатиме вас, то виходючи звідти, обрусите порошок од ног ваших у свідцтво на них. Правду кажу вам: радісніще буде Содому і Гоморру в день суда, ніж тому городу“. (Марка, гол. 6, ст. 11). Содом і Гоморра були городи в Палестині, про котрі в старих книгах розказано, як бог їх спалив огнем за великі і гидкі гріхи. Тенер, по словам євангельським виходило, що неприймати віри християнської ще більший гріх, котрий ще більше буде покараний.

Та инакше християне і не могли думати, будучи певними, що віра найголовніша річ на світі і що їх віра просто йде од бога, а всі незгоди з нею од діавола. Спершу, поки християне були слабі, то самі терпіли за віру і ждали, що невірних покарає бог. А коли вони стали дужчими, коли і римські цісарі стали християнами, то незабаром християнські учителі почали казати, що і

свіцке начальство мусить карати нехристиян та примушувати їх, щоб приступали до церкви християнської. З часом серед самих християн вийшли незгоди в думках про віру, про церковні порядки та обряди, то і всі, хто не згоджувався з пануючими серед єпископів думками, почали вважатись за невірних, котрі мають свої думки од діавола. Учителі християнські, а надто єпископи, почали казати, що таких людей треба карати огнем і мечем більше ніж злочинців, бо такі невірні можуть украсти в людей, що їх послухають, найдорожше добро — царство небесне. З сего виходили великі мучення на людей і навіть війни, котрі пустошили цілі країни. По правді кажучи, ніхто стілько не пролив людської крові за незгоду в справах віри, як християне. І так тяглося аж до новітніх часів, коли вже вільна, свіцка наука, привчила освічених людей і уряди думати, що ніхто не може сказати, що єго думки ідуть просто од бога і єдино правдиві, — і що в справі віри, як і в загалі в справах думки, всякому мусить бути признана вільність.

Такі то послідки мала думка християнска про царство небесне: одним боком вона посувала поступ людський, а другим спиняла єго. Подібний же вплив мала вона і на зріст думок загальних про жите на світі.

Віра християнска появилася серед жидів усе таки, як новина проти старого жидівського церковного закону, та ще й незабаром звернулася і до греків і інших нежидівських народів і схотіла бути вірою не одного якого народу, а всесвітньою, або по грецькому католицкою, а не язическою, то б то не вірою одного народу, або одної мови. (На церковній славянській мові слово язикъ значить мова і народ).

Се був величезний поступ в порівнанню зо старими вірами, з котрих лишень одна віра буддівська, котра почалася років за 500 до Христа, хотіла бути також вірою світовою. Та віра буддівська, багато де в чому подібна до християнської, почалася в Індії і ширилася по східній Азії, то б то по сторонах дуже далеких од наших, європейських, ку-

ди доходили про неї лишень неясні чутки, хоч усе таки доходили, так що де-що всвоїли з буддівських переказів і християне.

Щоб оправдати свою віру перед нападами жидів, котрі докоряли християнам, що вони однадали од старої предківської віри, християнські учителі, а надто більш письменні між ними, казали, що віра постуна наперед в міру того, як люде виходять з первісної грубости, — то і сам бог не зразу одкрив усю праву віру навіть найбільше улюбленому од него народу жидам: а через Мойсея одкрив одно, що могли вмістити ще занадто грубі жида, через пророків одкрив більше, а вже нарешті через сина свого, Ісуса Христа одкрив усю віру всім народам і навіть увільнив і самих жидів од застарілих і грубих приписів закону Мойсеевого.

Ті з християнських учителів, котрі вийшли не з жидів, а з греків та римлян, і котрі добре були начитані в книгах своїх старих учителів, або по грецькому філософів, бачили, що і в тих філософів раніше Христа були думки, подібні до християнських, напр. що бог — дух, котрий не має ні кінця, ні форми, що через те він один на увесь світ, що люде мусять любити одні одних, що всі люде по природі рівні і мусять бути як брати і т. и. То ті учителі християнські, котрі самі вчилися у грецьких та римських писателів, казали, що бог поступово приготовляв до християнства не самих жидів, через пророків, — а й других людей, через філософів. Образи деяких з таких філософів навіть малювали иноді в християнських церквах.

Так християнські вчителі, по крайній мірі більш письменні приближувались до думки, що в світовому життю людському єсть поступ до ліпшого, то б то до думки зовсім противної од старих думок, мов би то з початку світа де далі, все іде до гіршого. Тільки ж у християнських думках про поступ була та хиба, що поступ признавався лишень до часів Ісуса і перших учителів християн, — а дальше вже ні, — бо ті учителі уже б то сказали остатню правду божу, і дальше все, що хоч трохи незгідне з нею, уже од діавола! До то-

го в самих християнських думках про поступ не признавалось, щоб люде могли поступати на перед самі, своїм розумом та працею, а лишень за помічю осібних посланців божих.

Між инчим через се християнським учителям сучасне жите людске уявлялось усе таки в чорних барвах, як і старим, котрі складали оповідання про вік залізний. Ось напр. як говорить про людей перед другим приходом Христа писмо, котре звеся 2-й лист ап. Павла до Тимофія:

„Знайте, що в остатні дні настануть часи тяжкі, бо люде будуть самолюбці, сріблюбці, пишні, горді, лайливі, родителям непокірні, невдячні, безбожні, нелюбовні, неспримірливі, осудливі, невдержливі, люті, вороги доброму, зрадники, напастники, гордувники, що люблять більше роскоші, ніж Бога, що мають лице благочестян, а від сили єго одцурались“ (2 Л. до Тимоф., гол. 3, ст. 1—5).

Треба нагадати, що такі „остатні дні“, по писанням апостольським, були власне часи, в котрі жили самі перші християне, бо в листах ап. Павла і в євангеліях завше говориться, що кінець віку, коли Ісус Христос знову прийде на землю, буде так незабаром, що не встигнуть навіть померти всі ті, хто жив у часи єго першого приходу (Павла I. Л. до Коринт. гол. 7, ст. 29, єв. Луки, гол. 21, ст. 32, Матвія, гол. 24, ст. 34). Ті ж часи, коли писались перші книги християнські, були справді досить тяжкі для жидів і християн, бо саме тоді римляне зруйновали Іерусалим, християн притісняли жида і римське начальство, між самими християнами були сварки зза того, як розуміти віру і т. и. Тим то книги апостольські, коли говорять про „остатні дні“ перед новим приходом Христа, то кажуть, що будуть тоді великі війни, напасти, фальшиві Христи, брехливі пророки, антихристи (противухристи).

Про муки, які робить і ще робитиме християнам діавол і страшні посланці єго, і як далі і бог пошле страшні кари на противних єму людей, аж поки нарешті посланці діавола і сам він будуть подужані на віки, — написана була ссї-

бна книга, котра зветься в християн „Одкритєм святого Івана Богослова“. В тій книзі єсть явні покази під назвою города Вавилонa на город Рим, котрий „царює над земними царями“, на цїсаря Нерона, котрий звелїв мучити християн. Сей Нерон виставлений там як страшенний рогатий звір, котрий велить на всіх людїх писати на руці, або на лобі имя своє, означене числом 666, — що значить власне Нерон Кесар (цїсар), коли написати сі слова по жидівському і порахувати кожду букву за число, як се робилось у жидів, котрі не знали наших знаків числових, а писали числа буквами, як і старі греки і як се і доси пишеться і в наших церковних книгах. Дуже страшно змальовані в тій книзі „остатні дні“ перед судом божим, — коли людей мучитиме і антихрист з діаволом і ангели божі за кару.

З годом, коли побачили християне, що всі сучасники апостолів вимерли, а Христос все таки не приходить на суд і світ сей не кінчаєся, то почали думати, що не ма що говорити про строки, коли се буде (така думка написана вже в тому листі, що звеся 1 лист од ап. Павла до Тессалонікійців, — гол. 5, ст. 1) а треба лишень бути готовими до суду Христового. Потім де хто одкладав той суд на 300, або на 700, або на 1000 років далі, на 7000 років, — але завше виходило так, що християнин жив ув „остатні дні“ і завше ему вважалось, що дні ті лихі, і де далі, до „кінця віку“, то стають ще гіршими.

Додати ще треба, що в загалі християне себе протиставляли всьому світові, людському і навіть нелюдському. Євангеліє Івана каже, що царство єго не од сего світу, а князем, то б то паном світа зве діавола. Така думка витікала між инчим з загального погляду, який мали християне, а також і багато старих філософів у других народів, то б то, що коли бог чистий дух, — то світ, або матерія, єсть щось противне єму, дїавольське, так само як і тіло в людей проти душі. То все світове, все тілесне тим більше вважалось християнами за річ гидку.

З таких усіх думок про остатні віки, про гріхи людські, про гидоту всего

світа і самого тіла людського вийшли з годом у християн такі думки, що праведна людина найліпше зробить, коли не тільки не буде женитись, — як робив уже ап. Павло, — але зовсім покине і громаду людську і втече од людей у пустиню, де стане одиничком (або по грецькому, монахом), буде всяко вморювати своє тіло, голодом, холодом, огнем і т. и., думати лишень про смерть, молитись богу та противитись спокусам діавола, котрий буде тягнути єго до світа, до життя. Такі монахи уважались за взірцевих християн.

При такому настрою думок усякий християнин мусив одвертатись од громадського життя і єго справ, мусив дивитись байдуже на весь світ, або навіть гидувати їм, — а монахи тим більше. Так дійшло до того, що мусила забуватись навіть заповідь євангельська любити людей, помагати їм, — бо праведному християнинові стали люди гидкі, а монахи зовсім тікав од них і він тільки про те й думав, як би спасти свою душу на самоті, то б то нарешті тільки і думав і дбав, що про себе самого.

Коли б усі люди рішучо перенялись такими думками, тоді б наступив кінець не лишень всякому поступу між людей, а всякому громадському життю, та навіть і самому людському роду. Єсть і доси такі, котрі думають, що остатнє було б і ліпше, а тим паче, коли б душі всіх людей, котрі засудили себе на бездїтну смерть, жили вічно коло бога в царстві небесному. Нема чого говорити, чи ліпше б так було, чи ні, — бо діло в тім, що так не може бути, бо скільки не намовляли людей проти світу та життя, проти того, щоб женитись та заміж ити, — та все таки велика більшість людей жила, живе, в світі, в громадах, одружуючись і родючи дітей. І так, певно, буде завше, бо така природа людська. То значить треба одповідно до неї пригадати і думки про світове, громадське і особисте життя, щоб воно поліпшувалось, а не підрізувалось.

Такі думки і виробили собі освічені народи в часи пізніці, після християнських. Се думки про неперестанний поступ людей через вільну науку.

(Конець буде) М. Драгоманов.

Вилазять!

Читателі „Народа“ пригадують собі, що прихильники „нової ери“ в Станіславові, 1892 р. своїм скаженим криком буцім то проти вибору председателем нашого віча Дра Окуневського, дали притоку комісареві Ярошеви до того, що він розв'язав нам віче. Хто-ж ті борителі народних віч? Ми знали тільки, що то були деякі станіславівські народовці і о. Струтинський із Ямниці з деякими своїми парохіянами. Аж ось о. Струтинський вилазить сам і вставляєся перед цісарем за одним таким розбишакою — вічевим і людським — Стефаном Мицьком. Друкуючи сей „ново-ерекій“ документ, ми хіба побажаємо, щоби о. Струтинський подав до прилюдної відомості повний спис тих розбишак народних віч у Станіславівськім повіті.

В 50 нрі віденьскої „Arbeiter--Zeitung“ із с. р. читаємо ось що:

„Смішне з Галичини. Клясичний письменний документ про бездонно сміливу глупоту клерикальних прихильників Віндишпрецівскої ери. Документ підписаний гр. к. парохом Ямниці (Станіславівського повіту) А. Струтинським, звісним ярим противником рускої радикальної партії. Се священниче свідцтво доторкає, зглядно має на цілі помилуване засудженого на шість місяців за тяжку ушкоду тіла, зглядно смертельний удар селянина на імя Стефана Мицько, що вжив суперечки в коршмі зо своїм політичним противником у справі заряду громади на те, щоби его вбити і тим чином зробити его нешкідливим.

„Ми зовсім не звичали би про сю нагоду, якби его всесестність не зводили були вмшати в се свідцтво, писане чутким тоном, політику і рекомендувати сего чоловіковіця особливо милосердію „его ц. к. апостольському Величеству“ через те, що він своєю „не рідко точно примірною поведенцією для добра церкви, вітчизни і високого правительства“ заслужився тим, що „перед двома роками, коли радикали (котрі правду кажучи, особливо їх проводирі держаться атеїзму і стараються прищепити его грізні принципи в недосвідний сільський люд) із Коломні з усім своїм організаційним штабом устроїли в Станіславові народні збори, так назване „віче“, в спілці з двома священниками і деякими добре мислячими в числі 30 до 40 супротив перемагаючої радикальскої більшості з поверх 100 люда, причинився до того, що те зловіще деструктивне віче було розв'язано присутним ц. к. комісарем староства п. Ярошем“, що ему „особливо треба зачислити в его заслугу перед церквою і високим правительством“.

„В виду сеї очевидної пісенітниць не станемо далі критикувати сего чудного свідцтва і подаємо его до-слова:

Moralitäts-Zeugniss.*)

„Fehlen ist menschlich“. Diesem allgemeinen Menschenübel unterworfen hat auch Stefan Mycko Jammicer Insasse hie und da gefehlt, doch da er:

1) als Stellvertreter des Ortsrichters, namentlich bei der Konkurrenzangelegenheit zur soliden Aufbesserung der vermorschten baufälligen Pfarrwohnung sich gewissenhaft bewiesen hatte; nebstbei

2) zur Verzierung und Bemahlung der Jammicer Pfarrkirche als Komitets-Glied in dieser zu Ehre Gottes gehörigen Angelegenheit Allen Anderen mit gutem Beispiele voranging, ferner

3) derselbe an Sonn- und Feiertagen der heiligen Messe und Predigt fleissig beiwohnte; dabei

4) an Sonn- und Feiertagen an den Lektüren inhaltsvoller Glaube- Moral- Ekonomie und klare-brave Politik verbreitender Zeitungen — Bücher und Broschüre nicht selten beiwohnte und als Mitglied der von der hohen Regierung bestätigten „Czytelnia“ war, endlich

5) was ihm vorzugsweise zu seinem Verdienste von der Kirche und der hohen Regierung anzurechnen ist, dass er vor zwei Jahren, da die Radikalen (welche im Grunde genommen besonders ihre Rädelsführer dem Atheismus anhängend — und dessen schauerliche Grundsätze dem unerfahrenen Landvolke einzuprägen sich abmühen) von Kolomea aus mit ihrem ganzen Organisationsstabe in Stanislaw eine Volksversammlung — das sogenannte „Wicze“ anrichteten — in Koalition mit zwei Geistlichen und einigen Gutgesinnten bei 30—40 an der Zahl in Angesicht der radikalischen überwiegenden Mehrzahl bei mehr als 100 Mann dazu beigetragen hat, dass das unheilswangere destruktive Wicze durch den anwesenden k. k. Bezirkshauptmannschafts-Kommissär Jarosch aufgelöst wurde.

Es ist somit klar, dass Stefan Mycko als Mensch sich hie und da verfehlte, doch ist der arme Mensch auch zu bemitleiden, indem wir auch schöne Züge in seiner armen Seele sehen, die man auch in jedem Anderen recht gerne sehen wollte.

Als Verurtheilter auf 6 Monate sitzt er schon 3 Monate im Gefängnisse — während seine Gattin kinderlos — sich selbst überlassen — nicht nur nicht im Stande ist die mühseligen Frühlingsarbeiten auszuführen, sondern auch — und diess besonders nicht im Stande ist — die lastenden Schulden in Folge der Katastrophe ihres Mannes zu bestreuten.

Alles dieses summarisch genommen führt wenn nicht zur totalen — so doch zu merklichen Ruine.

*) Редакція Arb. Z. завважує, що подає сей документ з усіми стилістичними і граматичними помилками, до-слова по оригіналу. — Ред. Н.

Somit verdient Stefan Mycko in Anbetracht seiner nicht selten präzise guten Ausführung für das Wohl der Kirche des Vaterlandes — und d. hohen Regierung; — und seiner gedrohten merklichen, wenn nicht totalen materiellen Ruine einer väterlichen Barmherzigkeit von Sr. k. k. apostolischen Majestät und Befreiung von der weiteren Kerkerstrafe.

(L. S.) Vom gk. Pfarramte Jamnica am 13. Juni 1894
Anton Strutyński gk. Pfarrer zu Jamnica
k. k. Stanislauer Bezirkshptm. in Galizien.

В перекладі на нашу мову ся нісенітниця виходить ось як:

Свідectво моральности.

„Помилятися є людська річ“. Під впливом сего загального людського лиха, помилявся сям-там і Стефан Мицько, Ямницький житець, але позаяк він:

1) яко заступник місцевого віта, іменно при нагоді конкуренційній совієтно позаходився коло порядної направи спорохнявілої валячоїся повіщини; окрім того

2) давав гарний примір усім у справі окраси й обмалювання Ямницької парохіальної церкви, в сій нагоді належний хвалі божій, за тим

3) був пильно присутний в неділі і свята на святій службі і проповіді, при тому

4) в неділі й свята не рідко був присутний при читаню повних змісту газет, книг і брошур, ширячих віру, моральність, економію і ясну-добру політику і був членом „Читальні“ потвердженої високим правительством, — нарешті

5) що єму особливо треба зачислити в єго заслугу перед церквою і високим правительством — те, що він перед двома роками, коли радикали (котрі, правду кажучи, особливо їх проводирі держаться атеїзму і стараються прищепити єго грізні принципи в недо-свідний сільський люд) из Коломиї з усім своїм організаційним штабом устроїли в Станіславові народні збори, — так назв. віче — в коаліції з двома священниками і деякими добре мислячими в числі коло 30-40 супротив радикальської перемагаючої більшости в поверх 100 люда, причинився до того, що те зловіще деструктивне віче було розв'язано присутним ц. к. комісарем староства Ярошем“.

„Из сего ясно, що Стефан Мицько яко чоловік сям-там провинився, але-ж сего бідного чоловіка варто і пожалувати, бо ми бачимо в єго бідній душі й гарні риси, котрі дуже радо варто би бачити і в усякім иншій.“

„Яко засуджений на 6 місяців, він уже сидить 3 місяці в тюрмі — тимчасом як єго жінка бездітна — полишена на себе саму — не тільки не є в стані справити важкі весняні роботи, але й — і се особливо вона не є в стані — виплатити довгів через катастрофу єї мужа.“

„Все те, взятє до купи веде як не до повної — то все-ж таки замітної руїни.“

„Через те заслугоє Стефан Мицько з огляду на єго нерідко точно добру поведінку для добра церкви вітчизни — і високого правительства, — і на загрожену замітну, хоть і не повну матеріальну руїну батьківського пожалування від єго ц. к. апостольського величества і увільнення від дальшої кари в'язниці.“

(М. П.) Від гр. к. парохіального уряду. Ямниця 13 юнія 1894 Антін Струтинський гр. к. парох у Ямниці ц. к. Староство Станіславівського повіту в Галичині“.

„Чи се-ж не пишнє свідectво моральности — для пароха? — питає Arbeiter-Zeitung.“

„Тому, що той убійця дався вжити попам на те, щоби розбити віче рускої радикальної партії і таким чином перешкодити чесним людям просвітити нещасний народ, — він придбав собі особливу ласку Стадніцких, Старосольських і инчих...ських і має вийти без кари. А може той піп-бунтівник думає, що розв'язанє віча, немилго правительству і шляхтичам, таке важне для дальшого істнованя держави, що за те мали би виходити без кари навіть убійці?“

Др. Король про радикалів.

На день 19 юнія с. р. Др. Король екликав до Жовкви збори, перед котрими здавав справу з 5-літної діяльности львівського союму і руских послів. Під кєнець своєї довгої промови Др. Король сказав таке про радикалів (наводимо до-слова из „Галичанина“ нр. 135)

„На томъ могъ бы я уже кончити. Затрунувши однако теперъшнее положеніе русской политики, не могу поминуть молчаніємъ поведенія незначительной фракціи т. з. радикаловъ, которыя въ виду начатой примирительной акціи заняли весьма загадочное становище. Всеъмъ Вамъ, мм. гг., извѣстно, що радикалы выступали весьма остро противъ „новой эры“; на всеъмъ своихъ вѣчахъ, выказовали они ея вредность, доказовали, що розбитіе русского соймового клуба будетъ погубнымъ для русской справы и взывали до оппозиціи противъ правительства и верховодящой въ краю польской партіи, а въ особенности накликовали до консолидаціи Руси и поновного составленія одного русского клуба въ соймѣ. Признаюсь, що я, не солидаризуючись совершенно съ радикалами, що-до ихъ поглядовъ на справы религійныя, признаючи погубнымъ ихъ агитаціонное вліяніе противъ духовенства среди нашихъ побожныхъ селянскихъ массъ, былъ для нихъ съ всекою признательностію за ихъ выступленія въ справахъ политическихъ. Тѣ радикалы выслали изъ Коломыи до всеъмъ рускихъ пословъ въ соймѣ рѣшителное письменное воззваніе, щобы мы связались въ одинъ соймовый клубъ“

и старались перевести консолидацію Руси. Еще годъ тому назадъ, о сколько не ошибаюсь, созвали радикалы во Львовъ довѣрочную нараду, на которую пригласили русскихъ дѣятелей безъ взгляда на ихъ партійныя погляды, а предметомъ нарады былъ именно вопросъ консолидаціи русскихъ силъ и примиренія партій. И я удостоился приглашенія на ту нараду, но я не прибылъ, считаючи дорогу ту неведущею до цѣли, бо-жь радикалы не составляютъ русской партіи, они не суть партією, которая бы имѣла компетенцію вести такъ важное дѣло, якимъ есть примиреніе партій; радикалы — то люди молодыя, о буйной фантазіи, которыя съ временемъ сами пересвѣдчатся, що голошенныи ними засады губительны, що они въ практичной жизни лишь шкоду принести могутъ. Считаючи радикаловъ фракцією, которая приклонна согласію русиновъ, которая стоитъ, на такомъ именно политичномъ становищі, на якомъ Русь вообще стояти должна, хотѣли мы ихъ втягнути до заинагурованной нами примирительной акціи, и на съѣздъ мужей довѣрія 19 марта с. г. пригласили мы двоихъ ихъ найповажнѣйшихъ членовъ д-ра Франка, челоуѣка ученого и ревного патріота и д-ра Даниловича изъ Коломыи. Рѣчи ихъ на томъ съѣздѣ были весьма разумны, а особенно Франко промовлялъ щиро и горячо за примиреніемъ. То и было причиною, що Франка выбрано до комитета, который имѣлъ заняться редагованьемъ общей программы Руси и обдуманьемъ практичного способа введенія примиренія и организаціи русскихъ партій. Въ упомянутомъ комитетѣ показалеся Франко весьма полезнымъ; его здоровыи мысли принимали весьма часто члены комитета и онъ старалеся всѣми силами усувати перешкоды, стоящи на дорожѣ примиренію партій. Ажъ наразъ недавно появилаеся въ русскихъ газетахъ вѣсть, що радикалы на своемъ собраніи въ Коломыи заявилися противъ примиренія партій, що признали такое примиреніе просто вреднымъ для русской справы, а то ихъ рѣшеніе приняли съ великимъ восторгомъ шовинистичныи польскіи газеты, которымъ именно на руку роздоръ на Руси. То рѣшеніе радикального собранія имѣло результатомъ, що Франко сложилъ председательство „Народной Воли“, доказуючи, що онъ не соглашаеся съ тѣмъ, що радикалы рѣшили, но съ другой стороны выступилъ онъ также и изъ комитета, избранного на съѣздъ мужей довѣрія. То я считалъ потребнымъ поднести тутъ публично въ той цѣли, чтобы братьямъ-селянамъ выказати, що радикалы наши — то люди, у которыхъ нѣтъ ясной программы; они хотѣли бы розорити все то, що есть, а що поставили бы на то мѣстце, изъ того не даютъ себѣ отчета. Они выступаютъ противъ духовенства, не числячисъ съ тѣмъ, що русскій священникъ играетъ важную роль въ нашей политичной жизни, забываючи о томъ, що до недавна еще русское духовенство составляло русскую интеллигенцію, що то духовенство разомъ съ русскимъ селянствомъ выплекало рус-

ского духа и сотворило мірскую интеллигенцію на Руси и не будь на Руси патріотичного духовенства, кто знаетъ, чи были бы еще русины на свѣтѣ. Для того-то, братья-селяне, стережитесь губительного вліянія газетъ, издаваемыхъ радикалами, не читайте ихъ и до читалень своихъ ихъ не пускайте, бо тѣ газеты — то погибель для Васъ! Почитайте своихъ священниковъ, слушайте ихъ добрыхъ радъ, бо священники наши съ весьма малыми изъятіями — то правдивыи Ваши друзья“.

Усякому, хто прочитае отсю тираду, кинесея в очи найперше брак логіки: Др. Король „былъ для радикаловъ съ всякою признательностію за ихъ выступленія въ справахъ политичныхъ“; радикалы й доси так само выступаютъ у тих справахъ, а Др. Король, кѣлька рядків низче зве ихъ засады (а засады радикалів і є головно політичні засади) „губительными“, котрі „въ практичной жизни лишь шкоду принести могутъ“. Др. Король вважав справу консолидації Русинів, підняту радикалами, важною — а не явився для осущення єї на зїїзді, скликанім ними тому, що радикалы не партія і не компетентні до такої важної справи, — хоть логічний чоловік мусів би тут пригадати собі народну пословицю: „не в тім сила, що кобила сива, а в тім, як везе“. Не в тім сила, чи хто вважає радикалів партією, чи не партією, а в тім, яка справа, котру вони підняли, і які ихъ засады в тій справі. Та логіка вже від давна не обовязує русскихъ послів, і ми не можемо тут мати великої претенсії до Дра Короля. За те ми були в праві ждати від Дра Короля совістности, знання того, про що бересе говорити, — а того, на лихо, ми не бачимо в єго виступі. Др. Король хвалитьсе, що він і єго товариші звалили великодушню запросити аж двоих радикалів на зїїзд 19 марта — на котрий з инчих партій запрошено кѣлька сот людей (яка примирительна пропорція?!). Др. Король хвалить далі заходи тих двоих радикалів, але зараз за тим ударає на загал радикалів, кажучи, що ми „заявилися противъ примиренія партій... признали такое примиреніе просто вреднымъ для русской справы“. Як би Др. Король вважав обовязковим для себе слѣдити за радикальною пресею, то він переконався би про що инче і не плів би дурниць. Ми заявили протів згоди в дуєі Романчука з єї чисто рутенскими основами в справах народности, віри і лояльности. Ми ті засады вважаємо неполітичными і пагубными для спільности русского народу у нас і в Россіі, і в загалі для поступу Русинів на полі: національним, політичним і культурним. Приймивши ті основи, ми були би зреклися своїх основних засад і перестали бути радикалами. Може того й бажали від нас народовскі і москвофільскі примирителі, в роді Дра Короля, але нехай би вони поставили себе на наше місце і зважили, як би то ім було, як би радикалы домагалися від них — зречися своїх основних переконань у таких справах? Власне тут і є ріжниця між нами і инчепартійными примирителями, що коли

вони кажуть своїм противникам: „зречіться свого, а приставайте до нас, і буде згода“, — ми не хочемо того ні від одної рускої партії, а шукаємо тільки дійсно згідних, спільних точок, у котрих усі моглиби працювати разом, для одної цілі. Через те ми й поклали в основу згоди між Русинами точку про повну волю в справах національних, літературних і релігійних, та про чесну конкуренцію в тих справах перед громадою, а бажали і бажаво консолідації тільки в справах політичних і економічних — свобод і добробуту для руского народу. Нам бачиться, що ніхто не поставив згоди руских партій конкретніше нас і при тому так, що на наші точки згоди могли сміливо пристати усі партії, бо тут не було страсти для ні котрої з них, а була явна користь. Та, окрім нашої примирительної програми, у нас є і своя особна радикальна програма, і по крайній Др. Король і йому подібні не мають права казати, що у нас „ніть ясної програми“, і що ми будім то тільки нищимо все, що є, „а що поставили бы на то місце, изъ того не даемо себѣ отчета“. Можемо запевнити Дра Короля, що про те, що би слід покласти намісць повалених теперішних порядків, ми дуже кріпко думаємо і вже те не раз вилижили.

Не будемо спорити з Дром Королем ізза того, що він каже про наші виступи протів духовенства. Духовенство наше могло мати і мало колись заслуги для нашої народности, та з того іще зовсім не виходить, щоби ми тепер не виступали протів него за дійсні хиби его, котрі, по нашому, сприяють поступ руского народу. А що до зазиву Дра Короля до селян, щоби вони стереглися „губительного впливія газетъ, издаваемыхъ радикалами“ — то зазив той достойний хіба середньовічного інквізитор, а не посла свободної держави, і може і мусить викликати між селянами Жовківщини як раз противне. В загалі, виступ Дра Короля треба назвати безтактним навіть із погляду его власної партії. Такі виступи певне не доведуть до згоди, а мусілиби викликати міжпартійну війну серед Русинів на всій лінії. І іменно Дру Король і его партії варто би подумати про те, чи така війна користна для них? Ми сказали в справі угоди рішучо — одно, а іменно, що наші старші партії ще не дозріли до такої дійсно політичної згоди, користної для руского народу. Др. Король, своїм безтактним виступом у Жовкві вповні утвердив нас у тім переконанню про него і тих, іменем котрих він промовляв.

М. П.

До ситуації.

Нова ера упокоїлась! Єсть се факт, що до котрого мабуть ніхто і найменшого сумніву не має. Та вродилась з неї posthuma — прийшов на світ недоносок, вхрещений Дром Е. Олесницьким „новим курсом“, а вже така моша як Барвінський зі своїми асистентами в роді Вахнянина та Савчака не понехають доложити старань, щоби се многонадійне небожатко — якнайдовше

вело своє дорогоцінне житє. На всякий случай не забракне їм певно горячої підмоги від таких аматорів сего рода дивоглядів, — як братя Бадені, та прочі члени hiegarhii spofesnej. А коли вже факт довершений — га! — то не позістає нічого іншого до роботи, як просто затагнути его у нашу народну книгу рахунків, і на будуче не забувати і на сей чинник в політичнім житю благословенної нашої Рутенії.

Погляньмож на декотрі політичні події послідних часів, в котрих той чинник уже відіграв ролю, — або котрі бодай посередно его дотичать через те, що вияснюють становище руских партій до него.

Дня 3. л. мая відбули ся у Львові головні збори народовеского політ. товариства „Народна Рада“. Взяло в нім участь около 150 членів, — межи ними лиш дуже мало селян. Був се — як се звичайно буває в Нар. Раді — просто збір політикующих „патріотів“ котрі прийшли головно „заняти становище“ і „прояснити ситуацію“ — як звичайно говорять народовескі політики. О дійсній організації має, о киненню між них заінтересованя до жизненних справ їх дотичахих — не ма на таких зборах і бесіди, — бож і не ма там тих має, а є лиш поодинокі великі люде, котрі користають з нагоди висказати своє важке слово, щоби потім цілий рік жити в спокою і задоволеню, дрожаючи розкішно на сам спомин тих великих подвигів, — довершених в салі Народного Дому (Возьмім н. пр. такого Рудніцкого зі Зборов). Подібний характер мали і сегорічні збори, а що на них головно било в очи — се політиканство, роблене великої політики, якась тупа безжизненність, зневіра у власні сили. Справоздане виділу — се найліпше того свідоцтво. Майно товариства — репрезентуючого цілу народовеску партію, до котрої належить так много маючих, на висших суспільних ступнях стоячих людей — виносить заледви 173 злр. 58 кр! — Виділ признає, що члени не хотять платити вкладок, що навіть старання виділу в напрямі організації — не віднесли наслідків, по причині „браку співділання на провінції“, і що одже робота виділу під сим зглядом не прибрала ще конкретної форми. Так одже фактично обмежилась ціла діяльність виділу — на завізване послів до „зазначуваня невдоволення“ — (єсть се, як побачим, сам екстракт рутенско-народовескої політики!) на несповнене ухвали попередних загальних зборів в справі „Чорної книги“ — завізване до вношеня петицій в справі реформи виборчої, на дуже слабу інтервенцію в справі виборів в Долинщині, Ярославщині і Бродщині а нарешті на завізване Русинів, щоби устроювали по провінції віча. — Своєю дорогою, коли прийшло до віча в Рогатині — „Народна Рада“ — мимо прошень не вислала ніякого референта.

Справоздане споминає ще о тріумфіраті, вибранім до пантрования, щоби на сегорічній виставі краєвій не діялась Русинам кривда — помимо того, що ціла та вистава краєва єсть по ближшій придивленю — просто поличаном

виміренням в лице всякому поняттю рівноправності — щось не чути і духу про яку не будь діяльність сеї словутної рутенської трійці. — А варта би бодай знати порекла сих заслужених сторожів національних руских прав!

По сім потішаючим справозданню держав зараз посол Романчук свій „спіч“ про „ситуацію“. — Хтож не знає бесід сего рода того політичного мужа? Рецепт їх звичайна і постійна на Руси від довших літ: зачинай вімя боже від 1848. року, а потім вже сам пантруй — як долізеши аж до біжучої хвилі. — Впрочім зміст дуже короткий — хоч Романчук сарака своїм звичаєм десь на антикарській вазі відважував вагу кожного свого многоцінного слівця: Час проби визначений новоершиками для правительства скінчив ся! Зміни на краще нема ніякої — іде одже о те, „щоби відпорним становищем зазначити невдоволене Русинів!“

Що за туна, що за низька, що за бездузда фраза! — І то має бути оклик, під котрим мають зорганізуватись народовскі когорти, під котрим мають кинутись до рішучого бою! Чиж диво, що не то вже простий нарід — аленавіть вірні серця народовскої „інтелігентної“ бранжі — не годні хоч на 10 Цельзія загіртісь до політики веденої під таким нич не говорячим паролем!

По Романчуку промовив Др. Олесницький — і вдарив головою на „новий курс“ і єго представителів. Бесіда була виголошена дуже красно, річево, з чувством, завзятем — вільна від всяких рутенських „а вжеж“, маючих маскувати пустоту мисли і брак логічної звязи.

З цілою силою слова наклеїв він поступоване політиків, що „підносячи нашу самостійність національну, віддали з легким серцем нашу самостійність політичну“ і вніс резолюцію, що загальні збори Нар. Ради уважають лиш політику принципіальну, основану на борбі за свободи конституційні, хосенною і відповідною для руского народу. Резолюція похваляє далі виступлене Р-а з руского клубу в раді державній, висказує невдоволене для зачинщиків „нового курсу“, і узнає, що лиш ті послі є речниками руского народного сторонництва, котрі підуть дорогою, вказаною Романчуком і стануть на відпорнім становищі супротив правительства. Резолюція та зістала серед одушевлення принята. (Нам ся резолюція не імпоує, бо яка-ж принципіальна політика п. Романчука? Краще було виложити самі ті принципи і вівзвати людей, щоби після них поступали. Ред.)

Тепер прийшла черга на адвокатів „нового курсу“ і перший промовив станіславський канонік Гробельський. Після него, не нова ера винна роздвоєню серед народовців, а брак організації. Всему знову винні проводирі народовскі. Принципіальною буде політика лиш тоді, коли Русини будуть стояти на принципі національної самостійности. Тому й неможлива угода з москвофілами. Що до реформи василіанскої, то вона іде як треба, а реформовані монахи не лиш добрі католики, але і народов-

ці: „ми можемо — казав Гробельський — лучити ся з правительством і Поляками і тому ставлю внесенє: Збори Н. Р. зволють прилучитися до роботи послів Барвінського і Вахнянина, та вівзвати пос. Романчука, щоби полишився в клубі, хоч і не годить ся з поглядами членів резолюції“. Резолюції тої однак, в виду прийняття резолюції Дра Олесницького, не піддано навіть під голосованє.

Тепер вдарив завзято на Романчука член виділу краєвого Др. Савчак. Він лютий головню на те, що мимо єго становища і так великої прихильности для „нової ери“, єго таки не запрошено в куми до неї. Все лихо, яке принесла нова ера, вийшло після него з єї злого переведеня, а сему винен головню Романчук. Романчук також винен, що Н. Р. нічого не робить, і що в загалі не робиться нічого. Резолюція Савчака ззиває народовців до роботи на підставі програми з 1892 р., поручає виділови Н. Р. як найскорше переведенє організації, — а послів ззиває, щоби завели карність і солідарність між собою, і щоби „держалися такої тактики політичної, котра може найбільше принести користи матеріальної і моральної“. Резолюція ся перейшла з поправкою Дра Олесницького — мабуть що до послідного уступу.

В обороні „нового курсу“ виступали ще попи дд. Юрик і Світенький, а нарешті промовили ще й самі махери єго, пп. Вахнянин і Барвінський. Вони, бідолахи, мов на позорищі сиділи через цілий час і мусіли полікати з міною оперованого пацієнта ті тяжкі закиди, які їм робили чи то бесідники, чи то прочі присутні в формі окликів обуреня і негодованя. Вахнянин хотів з початку зискати собі симпатію слухачів сим, що й сам признав, що Русинам дієся кривда. Коли не помогло, почав представляти, що він і другі новокуреники держаться політики вільної руки, але коли і се не зменшило завзята слухачів, — сказав отверто: „Ви собі ухвалюйте опозицію, а я з обраної дороги не зійду“. Барвінський, на свій спосіб знову робив *eine gute Miene zum bösen Spiel*, говорячи, що він хоче „позитивної роботи“ і що впрочім ділає в добрій вірі.

Перед голосованєм над резолюціями забрав ще раз голос пос. Романчук, відповідаючи на закиди, зроблені єму Савчаком. І він признає, що треба приложити рук до роботи, але чиж можна було надіятись, що правительство буде ставляти перешкоди в сім взгляді? „Я не скажу — кінчив бесідник, — мов би я не мав собі нічого закинути, противно — маю, і для того я не прущу ся на перше місце і стану в других рядах яко робітник до спільної праці“.

З внесенє поставлених на зборах заслуговує на увагу внесенє д. А. Хойнацкого, щоби п. Вахнянина виключити з товариства, до чого однак дд. Романчук, Олесницький і Шухевич не допустили зі взглядів формальних, а нарешті внесенє Дра Олесницького, котре і зістало без дискусії ухвалене: „Виділ Н. Р. сальбуючи своє становище має старатися всіми силами

довести до консолідації всіх Русинів, не сходячи зі становища своєї програми“.

Зазначимо в кінці і се, що збори вибрали поновно головою п. Романчука, а членами виділу самих его сторонників.

Невдовзі по зборах Н. Ради, відбулися в Стрию загальні збори „Підгірської Ради“, на котрої чолі стоїть Др. Олесницький і ухвалили подібну резолюцію в справі „нового куреу“ як збори львівські. То само сталося на вічу в Сколім, скликаним сим товариством на день 19 н. ст. червня. Рівночасно з вічем в Сколім здавав в Жовкві справозданє зі своєї посольської діяльності посол соймовий Др. Король. Він говорив кілька годин про діяльність сойму, виступив рішучо против політики Барвінського, а що до акції угодової між рускими партіями, то висказав надію, що згода може ще перевестися. Дуже однак неподобалося єму поступованє радикалів, котрі приступили також до угодових пактів, та потім від них відступили. Др. Король візвав одже зібраних селян, щоби не читали радикальних газет, „бо се лектура лиш для інтелігенції, котра не так легко дасть ся звести на хибну дорогу“. Проти тому нападови виступив наш товариш Др. Невестюк, — однак коли сказав, що москвофільська політика ґрунтується на положаню Австрії Росією, москвофіли піднесли страшний крик, і на внесенє попа Решетила, славного магерівського політика, голова зборів відобрав Дрови Невестюкови голос. По сім Невестюк вийшов із салі.

Як бачимо, Др. Король устроїв собі маленьку нагіночку за радикалами, і се нас цілком не дивує. Др. Король єсть рідненьким дитятком москвофільської політики, однак пійшовши на провінцію, зачав помалу забувати на давні свої святощі, в роді як Русь „отъ Сяна по Амуръ“, але держачеся кріпко головної основи москвофільства: ретроградности і обскуранства, векорі став мирним жовківським рутенцем і представителем вигибаючого вже давного рутенського святоюрства. Так одже святоюрство викурене єзуїтами із львівської святоюрської гори, найшло собі прихильний привіт по таких „культурних“ осередках як Жовква, і там собі животіє щасливо зі своїми ідеями про Русь аж до самісінького Збруча. Єсть се обяв натуральний і такого пароксизму злоби не може нарешті ніхто за зле брати такому антиділювіяльному сотворіню як Др. Король. Нам однак здаєся, що повинно бути річею амбіції тов. Дра Невестюка, доложити старань, щоби селян жовківського повіту познакомити як найскорше з радикалізмом, а що найважнійше, скликати радикальне віче.

Так одже перейшли ми в короткості всі політичні збори послідних часів, а коли ще зазначимо що д. 19. червня відбулися також заг. збори „Народної Волі“ в Коломиї, а перед тим ще й приватна нарада інтелігентних Русинів з Бережанщини в цілі основи політичного товариства — то позістане нам тепер лише поставити ще деякі загальні виводи.

Що найбільше бє в очи, глядячи на послідні прояви політичного життя галицької Руси, то се, що загал Русинів майже однодушно противний всяким компромісам з урядом і польськими верховодячими сферами — а домагаєся горячо опозиції і оборони конституційних свобод. На початку „нової ери“ — стояла за нею майже ціла народовська партія, а всякі худі патріоти аж в пнити били з радости, що тепер і „ревними Русинами“ будуть і ласки „свише“ доступлять. Однак „der Wahn ist kurz, die Reu ist lang“ — і тепер бідни Дмитерки, Петришини та проца патріотична дрібнота сидять тихо і нерипаються, бо „нова ера“ завела і наступили часи зіло неприємні. Можна вправді єще приступити явно до „нового куреу“ — алеж тоді тра сказати: adieu! усім найпримітивнішим поняттям о честі, — а на се не кождий чейже згодиться. Але pardon! Я помилився, бо і таких відважних і рішучих людей бачимо тепер уже досить спору кущу.

Єсть се власне одинокий позитивний результат „нової ери“ — що коли давнійше т. зв. „хрунівство“ крилося в птьмі ночі і „въ ущельяхъ горъ“ — то тепер ходить воно собі відважно по білім світу в саме полудне, тай ще ніс до гори задирає. „Нова ера“ стала для „хрунів“ свого рода прагматичною санкцією, і тепер вони живуть і ділають в кріпкім увіреню, що дістали на галицькій Руси право горожанства. „Я ділаю в добрій вірі“ — скаже такий галицький громадянин — „я бачу в лизаню з польского „koła“ спасєнє руского народа!“ — ну, і що му зробити?!

Справа зістала засиджена, praescriptio longi temporis взяла гору — і щоби тепер Романчук бив себе в груди мов тамбур від австріяцкої музик-банди в бубон — то вже не напратить лиха, якого наварив зі своєю „новою ерою“. Дійсно, до недавна єще аж серце чоловікови не раз краялося, коли бачив якого могонадійного Рутенця, в котрого аж жижки дрожали до кар'єри, до щастя, до високих, єгоїстичних ідеалів, а тут ані руш не мож єму було сего всього осягнути без випечєня собі на чолі печати народного ренегатства.

Тепер ситуація уратована, а хоч „нова ера“ взяла в лоб, то „новий куре“ заспокоює доки що вповні попит за теплими містечками, синекурами та авансами.

Кость Люнин — завдяки політиці „вільної руки“ (радше, перше порожньої, тепер — повної) свого тестя, дістав 800 левів стипендії на *dal-sze kształcenie* і кидає непродуктивну ліру в кут! З перед очей давного смирного лемка, — тепер маститої політичної парсуни — Савчака, никне чим раз більше і утікає в безвісти привид підгаєцкої судової голодівки, а за то кріншає і росте в силу надія на задержанє і на дальше вигідного і почесного містечка в виділі краєвім. Покірним префектам семинарским та худеньким канонікам мають в уяві блискучі мітри та жезли, ростуть і заокругляються черевця!

Галицький Олександр Великий (до малих інтересів) бачить до своїх семи пенсій, доданих ще три, а свого сінка — начальником повітової дирекції скарбу в Пацкові, — словом, благодать з усіх боків.

Але полишім докищо чесних новокуреників враз з їх „здобутками“ в спокою, а возьмим справу з іншої бочки.

Народовці тепер дуже завзято вдарили в опозиційні дзвони, — москвофіли і радикали вже давно стоять в опозиції. Щож тепер дальше, що з того всього має вийти? На то відповідає майже однодушно голос всіх народних зборів за останні два роки: треба консолідації руских партій. Та чогож навчила недавня ще практика в сій справі? Усі кричали: згоди! та ніхто не давав до неї почину. Радикали перші старались ті бажання осуществити і скликали угодний зїзд, та щож: Романчук і другі львівські народовські маститости учулися оскорбленими, що то не вони, а наймолодша руска партія скликає зїзд і відтягнулися від уділу в нім. Дійсно, дивна се проява честі! Не досить, що нічого не робиш, що не маєш ніякого ниюху для потреб і бажань пори, але ще чуєшся обидженим, сли в другого найде ся то, чого у тебе брак! Скликає отже Романчук інший угодний зїзд, а з пимети запрошує на него лише двох радикалів. Та радикали не дуже даються просити, беруть в усім участь, стараються усунути всякі камені преткновенья, однакж все то надармо, бо Романчук таке виштрихнув, яке би жадному звичайному чоловікові і в голову не впало. Він каже: я гас скликав для переведеня згоди між рускими партіями. Ви москвофіли, виречіться свого москвофілства, а ви, радикали, свого вільнодумства в справах віри, себто одноі з найголовніших точок вашої програми. За то прийміть програму моєї партії з раболіпством для Риму включно, а згода відразу так і вродиться.

Що при таких розумі політичним мусіла ціла справа з гори взяти в лоб, се річ очевидна, і лиш заходить єще питанє, що властиво подиктувало Романчукові такий проєкт згоди, чи перфідія, чи наївність? Се друге має більше правдоподібности за собою.

Так одже Романчук і компанія не то що самі не довели до нічого, але ще й покрили акцію зайнагуровану радикалами. Річ преці ясна, що ніяка партія не дурна зрікатись своїх принципів для красних очей народовского проводира, і що противно можливий лише компроміс, а то на підставі засад і потреб спільних усім партіям. Такі точки порозуміння оголосили радикали для зїзду 2 лютого, та Романчук хтів поставити щось свого, оригінального, і егрівав дурицю. Ми пересвідчені, що Романчук, котрий так охотно признає свої прегрішення, векорі сам признається (сли ще не признався), що знову фатально промахнувся, та справа сама мабуть не много ви-

грає на сій покуті. До того треба ще й діла. Що діла робить він мало, що організацією своєї партії, а навіть справами товариства, котрому приводить, дуже слабо займаєся, — се відкрили на зборах Н. Р. Савчак і другі. Не позіставалоб одже єму нічого іншого до роботи, як се, чим загрозив на зборах Н. Ради, т. є. „станути в других рядах яко робітник до спільної праці“. А сли так, то найже д. Романчук не грає ролі ображеного Зевса, коли знову хто инший схоче справу угоди чи радше компромісу посунути дещо наперед. Весь руский загаль сего домагаєся, спільний ворог напирєє з усіх боків, важні події перед нами в недалекій будучности, — не час одже бавитись в дитинні піжмурки, та грати ролю великого Staatsmann-a, а при тім дрозжати на кождім кроці — чи се або те подобаєся „Правді“, або органиви буковинських півголовики.

На всякий случай, радикали хоч не могли згодитись на такий оборот річей, який взяла акція компромісова Романчука, радо стануть знову до діла, если лиш побачать, що практика життя преці таки ще навчила чого небудь обі другі рускі партії.

Др. Кирило Трильовский.

Загальні збори „Народної Волі“

відбулися в Коломиї 19 юня с. р. при участі поверх 400 селян. Усіх членів мала в той день „Народна Воля“ 685, із котрих $\frac{3}{4}$ заплатило вкладку. Доходу мало Товариство, від часу основаня в маю 1893 р., 130 зр. 90 кр., росходу 93 зр. 25. Лишилося в касі 37 зр. 65 кр. Окрім того, агітаційного фонду було 14 зр. 19 кр., росходу 45 зр. — 30 зр. 81 кр. покрито з инчих грошей. Товариство устроїло 9 віч, із котрих більшість заборонено, вислало депутатів на инчі рускі і мазурскі віча, а також устроювало віча спільно з соціалістами. Орган товариства „Хлібороб“ виходить у 1000 примірниках, резсилаєся в 900 примірниках, дефіциту має 205 зр. Склад нового Виділу такий: Др. С. Давилович голова, Щ. Творовский заст. голови, секретар Др. К. Трильовский, касієр М. Пағлик, виділові: Др. Иван Франко, Др. Роман Ярославич і селяне: Иван Сандуляк, Иван Бородайкевич і Козьма Лазорак. З ухвал занотуємо: вислати депутацію у Відень до німецьких і чеських народолюбних послів для оборони волі народних віч; устроїти громадний зїзд селян у Львові на виставку і віче, і врешті заложити касу позичкову для членів радикальної партії.

Другого і третого дня після того були в Коломиї збори філій „Просвіти“ і „общ. Качковського“. На останніх було 100 людей, у тому 20—30 селян, на перших — 15 людей, у му 2 селяне.

Виходить 1. і 15. л.
кожного місяця і ко-
штує за рік :

4 гультени,
в Росію 8 рублів

НАРОД

руско-українська радикальна часопись.

Редакція

і Адміністрація
на Замковій ул.

Рай і поступ.

(Конець).

5. Зворот європейської думки до життя на землі.

Коло 1000 років християне жили під нагіттом тиві огидливости до світу і життя, котру ми показали вище. Сему помагало і те, що скоро після того, як християнска віра запановала в римськім царстві, — (років з 400 після Р. Хр.) — на царство те почали нападаться дикі народи німецької, угорської і нашої славянської породи і по троху розвалили се царство і основали на єго землях і навколо свої нові царства. Нові народи приступали до християнської віри, — і се було для них дуже великим поступом і в загалі дуже добре для всего світа, бо віра та зводила всі народи у одно брацтво та й милостиві приписи єї були все таки уздочкою для хижих воляцких звичаїв тих народів.

Тількиж нові народи, не маючи ніякої свіцкої науки, зовсім підпались християнському попівству в усіх своїх думках. А між тими думками були і такі, що розум, наука у загалі — єсть повстанєм проти бога (Про се ми розказували в книжці „Оповідання про заздрих богів“) Через те наука свіцка страшенно була занедбана в нових християнських царствах і люде не допускали собі навіть і думки провірити своїм розумом те, що попи та монахи розказували їм про світ та житє.

До того житє в нових християнських царствах стало тяжке для людей,

далеко тяжче, ніж було у римському. — В римському бо царстві на великім обшарі землі був по крайній мірі спокій, мир, не було війни проміж народами і країнами, і люде почали доходити до думки, що мир і ліпше ніж війна, з чого і в християнських церквах моляться: про мир всего світу („о мирѣ всего міра“). Як же роздробилось римске царство, то по малу дійшло до того, що не тільки кожний царь, чи король, або і князь малої країни, але кожний пан вояка (рицарь) будував собі замок та вважав себе вільним воювати з сусідами, величаючись своїми вояцкими ділами, як благородством. Навіть монахи мусили озброяти монастирі, як замки, а єпископи, маючи великі землі з підданими, мусили водити підданих на війну по наказу королів, а иноді, вважаючи себе князями та рицарями, самі поводились як вони. Помалу і міщане повиводили навкруги своїх міст стіни і стали і собі вояками. Лишень бідні селяне були без захисту од усяких вояків, а коли королі, князі та рицарі нападались одні на одних, то перш усього били, рабували і полонили тих селян, як підданих своїх ворогів.

Серед такої безпереривної війни, люде справді могли думати, що живуть в „остатні часи“, предвіщані апостолами, і що справді на землі панує діавол і смерть. Коло 1000 року після Р. Хр. християне зовсім ждали кінця світу, бо і в „Одкритю“ св. Івана богослова сказано, що діавол буде замкнутий по слову Христа на 1000 років, а потім буде випущений, збере військо і нападеся на

християн, а потім уже буде в кінець побитий, і тоді вже настане царство божє в Іерусалимі Небесному. Але 1000-ий рік пройшов, і діавол не появився і світ сей не скінчився. Християне успокоїлись, — а тим часом почали перемінюватись і обставини життя по європейських християнських країнах.

По троху війна між рицарями, або так звана приватна війна, була вгамована заходами попів, міщан та королів. Попи на соборах встановляли божі мирн, то б то заборону війни од почі середи, перед днем, коли був арештований Ісус, до понеділка, та в празники і великі пости міщане випрошували собі в королів мирн королівські, то б то заборону приватної війни і всякої бійки на дні базарів і ярмарків, і закладали проміж себе спілки, щоб боронити божі і королівські мирн, та союзи проміж містами, щоб в загалі боронитись і вдержувати спокій у країнах. Королі, опираючись на міщан та на своє військо, держати котре стало рицарям дорого, коли пригадані були пушки (канони) вспіли зовсім вгамувати приватну війну. Житє стало спокійніше.

Поряд з тим вищі стани людності: попи, шляхта і міщане почали дбати про свої права у державах: щоб на них не накладали податків без їх згоди, щоб їх не карали без суду, щоб не писали для них законів, не спитавши їх ради і т. и. По деяких країнах і селяне почали добиватись подібних же прав, а скрізь добивались волі особистої. В містах (городах) де осідались увільнені люде, почали розвиватись ремесла з усякими вигадми (як напр. дзигарі і інші машинки) та торг. Всіма сими справами та працями люде почали займатись гаряче, одвикаючи од думки про саму смерть. В самих монастирях життя перемінилось. Там між инчим переховувались старі книги, до християнські, з котрих деякі все таки читали і попи і монахи, щоб ліпше вивчитись римської мови (латинської) що осталась у церквах. Згодом в монастирях почали читати та переписувати усякі латинські до християнські книги, в тім числі і наукові, і почала поновлятись і свіцка наука.

Окрім того свіцка наука почала до-

ходити до християн і од магометанців арабів, котрі поперекладали було на свою мову багато наукових книг до християнських греків. Бачите, хоч віра Магометова і була подібна до віри жидівських пророків і перших християн і можна сказати була дочкою тих вір, та магометанці не мали такої ненависти до старих дохристиянських книг грецьких, як християне, бо араби спершу жили далеко од грецького світа і не мусили споритись за віру з грецькими учителями, як спорились перші християне. Через те скоро після того як араби магометанці завоювали східні країни грецько-римського царства і знайшли там чимало старих книг грецьких і книг, перекладених з грецької мови на мову сірійську, подібну до арабської, — то зацікавились тими книгами і почали перекладати їх на свою мову і так почали поновляти свіцку науку і почасти продовжувати єї далі. Завоювавши через 700 років після Христа Іспанію, араби прибули до західних європейців, а окрім того в 11-му, 12-му і 13-му сторіччю після Христа західні європейці часто нападались війною на землі магометанські, а надто на Палестину, щоб одвоювати в магометан Іерусалим. То були Хрестові війни, названі так через те, що християнські вояки, котрі ішли проти магометанців, нашивали собі хрести на одєжу. Іерусалим нарешті таки зостався в руках магометанців, — тільки ж християне і західньої Європи ближче познакомились з магометанцями і взяли од них чимало арабської науки і вигадів, — в тім числі напр. порох, горілку і інші спирти, ліки і т. и., котрі і доси і в нас иноді звуться арабськими словами (напр. горілчаний, або винний спирт — алкоголь). З годом у західній Європі почали перекладати старі грецькі книги на латинську мову з арабських перекладів, а в східній, де зоставалось ще грецьке християнське царство, почали пильніше читати дохристиянські грецькі книги. Так і в Європі свіцка наука почала помалу оживати, хоч займались нею спершу самі попи та монахи, звісно, дуже невеличке число. Память про те, як прислужились для науки араби і доси вдержується в тому, що деякі науки і в нас

ї доси звуться арабськими словами, як напр. наука про вищі рахунки — алгебра, або наука про склад усяких річей (матерій) — хімія, то б то по арабському єгипетська наука.

Араби і інші народи, котрі од них узяли магометанську віру, як напр. перси, тим ще прислужились для вигадів і науки, що ходили, то як вояки, то як купці, мало не по всій Азії аж до Індії і Китаю, до країн, де була своя давня освіта, і по східній Європі, аж до північних руских країн, — і пописували всі країни і навчилися там багато тамтошніх вигадів, — в тім числі напр. пороку од китайців. Ті вигадки почали од арабів переходити і до європейців, а з годом і купці європейські почали їздити по магометанським землям, а потім і далі аж до Індії і Китаю сухими дорогами і морем і взнавати там усякі нові речі і писати про них книги.

Подорожі по морю стали лекші, коли в Італії взнали, мабуть, слідом за арабами, що магнітна паличка завше поверта сама по собі одним кінцем на північ, а другим на південь. З того часу почали виробляти особні стрілки з магнітного заліза, котрі моряки брали з собою і котрі помагали їм в усяку погоду взнавати, в яку сторону пливе їх корабель. Доти лишень по сонцю та по зорям можна було догадуватись об тім. Тепер з такою магнітною стрілкою, та з дзигарем, що показував час, стало лекше слідити за тим, куди біжить корабель і скільки дороги пробіга, — і європейці насмілились плавати не по самому Середземному морю, а й по океану, що лежить на захід од Європи, і помалу надумались проїхати ним до Індії, звідки купці привозили дорогі речі. Для того португальці почали обїїздити береги Африки, аж поки в 1498 р. один їхній морський капітан Васко де Гама доїхав таки морем круг Африки в саму Індію. В 1492 р. другий капітан, італієць Христофор Колумб, вичитавши в старих, ще дохристиянських книгах, що земля куляста, поїхав з кораблями, що дав йому уряд іспанський, до Індії просто на захід через океан і знайшов нову частину землі Америку. На захід од Америки незабаром знайдено

впять океан. В 1518—1520 рр. кораблі іспанські, з капітаном Магелланом обїїхали Америку з південного краю, увійшли в той другий океан, Великий, приплили ним до Індії і звідти вернулись круг Африки в Іспанію. Так доневились люде, що земля справди куляста, обгорнута воздухом, або повітром, а не така, як думали давні вавилоняне, а за ними жиди, і як доводили християнські письменники, опираючись на біблію, — тоб то піби земля плоска, та накрита з гори твердим небом, мов покрішкою. (В біблії розказується, як бог створив таке тверде небо, та як воно ділить воду верхню од нижньої, — а наші неписьменні люде розказують, що єсть деє країни, де небо так покрива землю, що жінки прядуть, а починки на небо кладуть).

До того коло 1450 р. пригаданий був у Німеччині міщанином Гутенбергом з товаришами, спосіб печатати книги, котрі через те значно подешевшали. Тут же помогло навіть лихо: в 1453 р. турки взяли столицю грецького царства, в котрому теж уже піднімалась цікавість до старих дохристиянських книг; багато учених греків переїхало жити до західно-європейських країн; вони попривозили з собою старі грецькі книги, — котрі тепер люде почали печатати. Се дуже підняло свічку науку по християнським сторонам. Поряд з тим зростала цікавість до руїн старих римських і грецьких будинок, котрих чимало було в Італії. В руїнах тих знаходили малюнки на стінах, а також статуї, дошки з вирізами (рельєфи) вироблені чудово з прекрасними фігурами старих грецьких богів і людей, часто зовсім голих. І християне почали любоватись тими виробами, перестали встидатись тіла, почали шанувати красу одєжі, тіла, всякої речі живої і виробленої, — почали і собі малювати і виробляти з каменя та міді подібні ж твори і потроху в мальованні навіть випередили старих греків та римлян, після того як голландець Ван-Ейк, 1410 р. вигадав малювати олійними барвами. Надто посунулись у різбарстві та малярстві нові художники, коли стали доглядати тіло людєке і брати собі за взорці живих людей (натур-

щиків), при вироблюванню статуй і малюванню навіть святих для церков (славні італійці: різбар статуй, або скульптор, Мікель Анджело Буонаротті, 1474—1564, і маляр Рафаель, 1483—1520).

Так скінчилась в християнських країнах тяжка доба, котру звуть тепер середніми віками, а почались нові віки. (Добу до розвалу римського царства на заході Європи в 476 р. після Р. Хр. звуть старими віками). Почались же нові віки з часів, котрі звуть часами знаходження нових частин землі, та новонародження наук і умілостей. Для християн, по крайній мірі для багатших та більш освічених, знайшлися речі цікаві, окрім церковних: ремесла, торг, подорожя по чужих країнах, наука, умілости, — життя стало не таке однакове, погляд на світ не такий понурий. В життя вбачалась явна переміна навіть проти ще недавніх часів і переміна, очевидно, на ліпше. Особливо наука значно розширилась і подавала надію на те, що буде ще розширятись. Через се все погляд на світове життя перемінився, по крайній мірі, в більше освічених людей. Добре видно сю переміну в словах одного з найбільше вчених людей того часу, голландця Еразма, котрий був один час монахом, але потім вернувся у світ і посвятився наукам та письменству, при чому чимало висміював сучасних йому понів і монахів, і їх грубе життя і неучтво. Пишучи одному приятелеві про поступ в науках у нові часи і рівняючи їх з недавніми, — Еразм каже: „стає весело жити на світі!“ В сих кількох словах видно ясно переміну погляду на життя проти середньовічної понурости! (Еразм жив між 1465 і 1536 р.)

Нові учені, такі як Еразм, стали звати себе латинським словом гуманісти, — (од слова гуманус — людський) — то б то такими, що шукають науки в усяму людському, а не тільки в самому церковному. Вже одно ім'я се означало новий зворот науки, початок пошани до людського життя самого по собі, а не лишень для царства небесного.

Непремінним послідком такої нової науки мусила бути увага до громадського життя і его порядків. Знаменитий іта-

льянський писатель того часу Маккіавеллі (родився в 1469 р., умер в 1527 р.) звернув увагу і на те, на скільки яка віра вплива на громадські порядки, і написав в одній своїй книзі таке: „наша (християнска) віра поставля найбільше щастя в покірливости, в зневазі до людських справ... Мені здається, що всі такі думки, роблячи людей слабшими, зробили з них лекшу здобич для злочинців. Сі злочинці побачили, що їм можна без опаски тиранувати над людьми, котрі, щоб пітти в рай, більше раді терпіти кривди, ніж метитись за них“.

Другий знаменитий писатель того часу, англичанин Франц Бекон (род. в 1560 р. ум. в 1629 р.) поставив за ціль ученим людям „поліпшити стан людей, працювати для добробуту людського, дати життя людському нові вигадки і нові засоби, — озброїти людський рід новими силами і новими струментами праці“, — і назвав свою головну книгу, в котрій він кладе основу новітньої вільної науки, опертої на пробу, — „новий струмент“.

6. Утопії, або вигадки про вірцеві порядки.

Як тільки гуманісти звернули так увагу на людське життя на землі, зараз же вони почали розбирати і громадські порядки, що в них лихого, і почали думати про те, які б мусили бути добрі порядки і як би їх завести. Деякі більш рішучі люде пригадали цілий круг порядків, справедливіших, ніж теперішні, і почали викладати свої думки про те. Щоб вільніше було судити про готові вже порядки, ті люде пішли на такий спосіб, щоб писати книги, що вже будим то єсть такі країни, де існують пригадані ними порядки, і описувати ті порядки, та при тому противупоставляти їх звичайним. Приміром до таких книг служили старі грецькі та римські оповідання про райські країни, з тою лишень одміною, що тепер і самі нові оповідачі про вірцеві країни не вірили в те, щоб такі країни були, та й ніхто не міг тому вірити, між инчим і через те, що вже тепер знали письменні люде усю землю. Всякий тепер, читаючи про такі вірцеві країни, добре розумів, що се лишень такий спосіб говорити і що ті

порядки, які тепер показувались за взірцеві, можуть бути, коли люде згодяться їх собі встановити.

Найцікавіша з таких книг гуманістів про взірцеві порядки єсть та, котру напечатав у 1516 р. англичанин Мор і котру він назвав: „Про найліпший порядок держави і про новий острів Утопію“. Утопія — то слово складене з двох грецких: у, що значить не, і то-пос, що значить — місце, так що острів Утопія значить острів Нігде. З часу появу сеї книги Мора письменні люде звичайно звуть утопіями такі думки про громадске житє, котрі різко одмінюються од истнующих порядків і котрі важко осуществити.

Описуючи порядки на тому острові Утопії, Мор властиве виловив свої думки, як би мусили бути впорядковані держави.

Книжка Мора починається з оповідання, як він, будучи в сусідній з Англією стороні, що тепер звеся Бельгією, пізнав там одного чужинця, Рафаеля, котрий багато ходив по світу, і як вони почали розмовляти про державні порядки в європейских сторонах. Собесідник Мора і Рафаеля сказав, що дивуєся, чому такий розумний чоловік, як Рафаель, не стане міністром у якого небудь царя. На те Рафаель одповіда, що звичайно царі не розуміють одміни між двома словами: служити і прислугуватись, (як раби) — що царі звичайно думають лишень про війни, а не про те, як правити державою в часи миру, і що як тільки хто їм порадить що небудь не подібне до звичайного, то зараз другі совітники царські почнуть говорити: „батьки наші так то робили!“ і що, по їх думці, наступить кінець громаді, коли хто подумає, що він розумніший од батьків і дідів!

Далі Рафаель говорить почастино про хиби громадских порядків в таких європейских сторонах, як Англія та Франція, хиби, про котрі правителі не хотять і думати, ні слухати, як би хто про них заговорив. Напр., каже він, в Англії багато людей вішають за крадіжку і волоцюжество, — а не тільки не думають, як би дати кожному заробок, котрий би вдовільняв его, а ще повертають поля

на панскі пасовиска і зганяють з них хліборобів, котрі стають злодіями і волоцюгами. (І доси таке робиться часами в Англії, — а од недавна в гірских німецких країнах Австрії багатирі почали скупати ґрунти і ліси в мужиків і повертати їх на забавки та полюване). У Франції, казав Рафаель, держать безмірно велике число салдат. Що ж, каже Рафаель, як би я серед державної ради французкої, — коли другі совітники радяться про те, як завоювати Італію, сказав таке: „дайте спокій Італії і зоставайтеся у Франції. Франція і сама занадто велика, щоб з нею добре вправивсь один чоловік, — і нічого королеві думати про те, щоб ще єї вбільшувати“, а потім повернувшись до короля сказав би: „користуйтесь ліпше часами миру, порядкуйте добре ваше царство, як батько, а не як пан, не думайте про чужі царства?“ Що б було, каже далі Рафаель, як би, після рад про те, як більше зібрати з підданих грошей в скарбницю королівську, я сказав, що „слава і добро цареве лежить більше в багатстві его підданих, ніж у его власному; що люде встановили собі царів для свого добра, а не для них самих... що царь, котрий викликає проти себе ненависть громадян і хоче підпирати свою власть здирством, мусить зійти з трону і скласти берло. Хиба б мене хто послухав у королевській раді?“

Після таких вступних уваг про порядки в ріжних європейских державах, Рафаель в книзі Мора розказує про порядки, котрі він би то бачив за океаном на острові Утопії і котрі буцім то там установив мудрий царь Утоп. Нам нема рації розказувати тут усі вигадки Мора про ті порядки, — ми вкажемо лишень найголовніше, в чому ті порядки одмінювались од сучасних Мору європейских, і на що сам Мор наляга найбільше, вкладаючи свої думки в уста Рафаеля.

Рафаель каже, що найбільше зло в громаді — се особна власність, котру поодинокі люде мають в своїх руках. На острові Утопії такої власности нема, а всі люде мають усе спільне, — громадами працюють коло землі і в ремеслах і вживають вироблене по потребі

кожної громади, по рахункам, котрі робить громадске начальство. А начальство те також само як і державну раду, вибирають теж громадяне самі собі. На Утопії всі працюють три години ранком і три години по обіді коло чорної роботи, окрім тих, хто показав дотепність до науки, чи умілостів і котрих громада увільнила од чорної роботи. Такої роботи 6 годин вистарчає на потреби громадські власне через те, що всі працюють, — нема монахів, салдат, панства, лакеїв і т. и. А при чорній роботі лишень 6 годин на день, усякий має досить часу і на просвіту, котрою пильно займаються дорослі утопляне в вільні вечірні часи в громадских будинках, а всі діти в школах. В перавах віри в Утопії вважається для всіх обовязковим признавати, що душа безсмертна, що бог добрий і створив єї для того, щоб вона була щаслива, — що добрі діла будуть по смерті людини нагорожені, а злі покарані. Все инше zostавлено на волю кожного, як він хоче собі про те думати, як уявляти собі бога, як поклонятись єму і т. и. Та й тим, хто не признає безсмертності душі, нема ніяких кар, а тільки вони не вибираються ні в яке начальство громадске і їм заборонено ширити свої думки між звичайним народом, а можна про них говорити лишень з папами (котрі в невеликому числі вибираються громадянами) та з ученими.

Такий взорець вільности людей в справах віри, Мор показав дуже случно як раз перед тим, як по всій Європі з поводу перемін в церковних порядках, які завели протестанти, ще за життя самого Мора, піднялись сварки між католиками та протестантами і навіть між ріжними протестантами проміж себе, при чому одні других били, мучили, палили, а свіцке начальство вступалось в справи віри і примушувало підданих до своєї віри, опираючись на думку, що „чіє царство, того мусить бути і віра“. Сам Мор був покараний на смерть (1535) за те, що не схотів підписати закону, установленного урядом англійским про те, що король також мусить бути головою і в справах віри, як і в свіцких. Та по-малу і другі писателі в ріжних євро-

пейских сторонах почали навчати, як Мор, що в справах віри мусить бути признана людям воля, і з годом такі думки стали і законом в більш освічених державах.

Та властиве вартість книги Мора про Утопію лежить не в тих, чи других думках єго про ріжні державні порядки, а в тому, що він звернув увагу на громадске жите на землі, що обсуджував єго, опираючись на вільний розум, а не які церковні приписи, та противуставляв недоладним порядкам на землі не царство божє, або небесне, котре не залежить од людей, — а взорець, котрий люде самі і на землі можуть виповнити, коли схотять. Помилка Мора була лишень у тому, що він ставив справу так, буцім то взорцеві порядки на острові Утопії заведені були од разу і одним мудрим царем. Знаючи добре сучасних єму царів у Європі, Мор сам мало мав надії, щоб вони завели в своїх державах подібні порядки, і навіть, щоб мати право печатати свою книгу, він мусив сказати в кінці, що не хвалить всіх порядків, які в ній описані. Та все таки, каже Мор у кінці своєї книги, що „в утопії єсть багато річей, котрі, я б хотів, щоб наші громади собі всвоїли“.

„Я більше бажаю того, ніж сподіваюсь“, — каже нарешті Мор.

І Мор мав рацію так говорити, — бо надія на царів європейских, що вони послухаються Мора, була б марна. Тільки ж ми тепер знаємо, що громадські порядки змінюються не од разу, а по-малу, так що на місце старого, що розвалюється, нароста нове, і зміни ті робляться не так волею царів, як волею самих громадян, у котрих виробляються нові думки. Ми знаємо також, що най-скорше і найліпше змінюються порядки тоді, як громадяне мають вплив на державний уряд через вибір рад державних, або й самих державних урядників. Коли вчені люде замітили се, то вони виробили собі, замість думок, котрі звуть утопичними, або утопіями, — думки про поступ.

7. Зріст думок про поступ.

З часів гуманістів рішуче починають вироблятись і думки про поступ,

то б то про те, що де далі людске житє стає не гіршим, а ліншим.

Зерна подібних думок були ще і в декого з грецких та римських писателів, котрі, не гляючи на оповідання про старі золоті віки, рівняли спомини про дійсне старе житє з сучасним, житє диких народів з своїм, і вбачали, що колись то і діди їх були дики. А надто ті грецкі та римські писателі, котрі зводили в свої книги те, що знали в їх часи про природу, запримітили, що люде, де далі, визнають більше, і сподівались, що згодом будуть знати ще більше. Такі були напр. грек Аристотель, котрий писав коло 300 років до Христа і звів у свої книги майже всю тодішню науку, так що єго книги вважались за джерело науки навіть і в середні віки, і в магометанців-арабів і в християн, — та римлянин Пліній, котрий жив трохи пізніше Христа і звів усе, що знали в єго часи про природу, в свої книги названі Природня історія, то б то розвідки про природу.

І в середні віки ті, хто за Аристотелем та Плінієм досліджував природу, приближались до думки про поступ. Такий був напр. монах англійський Роджер Бекон, — (живший між 1214 і 1293), котрий пробував дійти, з чого зложені різні речі, виробляв лікарства і т. н. і виробив щось подібне до теперішнього пушечного пороху, і про котрого через те говорили, що він знаєся з діаволом, так що єму було заборонено учительствовати і багато років єго держали в монастирі, як у тюрмі. Сей Бекон казав, що настане час, коли послідній школяр знатиме більше ніж тепер знає найученіший муж.

Більш рішучо подібні думки почали казати гуманісти, між инчим через те, що в їх часи таки досить явно було видно поступ в порівнаню до середніх віків. Дуже важні з думок гуманістів ось які слова Франца Бекона, англійського ученого і державного мужа, котрий жив між 1560 р. і 1625 р.

„Одна з причин, котрі найбільше задержували поступ наук і котра прибивала їх до одного місця, се велика пошана до старовини. Про сю старовину склалась думка зовсім противна дійсно-

му смислу речі. Старовиною треба називати старість світа. Але старість світа се власне часи, в котрі ми живемо, а не ті, в котрі жили наші діди і котрі були власне молодими часами світу. По правді, часи, в котрі ті діди жили, були старими для нас, але новими для світа. Коли нам треба знайти людину, котра зна багато в людских справах, то ми обертаємось до старшого, а не до молодшого, бо старший більше бачив, чув і думав. Так само і люде наших часів, коли б були більше сміливі, — могли б більше дознатись, ніж старосвіцкі, — бо тепер світ став старшим, і число проб і наглядностей зросло безмірно. Вже одно мореплаванє і подорожя, котрі вбільшились в наші часи, знайшли в природі стілько річей, котрі можуть повести до нових думок“.

Сими словами англійський учений зовсім перевернув звичайні доти думки про старе і молоде. Власне через те й слухали старих людей, що вони, як кажуть, більше бачили світа. Але, від коли люде почали більше рушатись, а надто відколи почали записувати в книги те, що бачили і думали, відколи книг набільшилось, — то справа обернулась так, що власне той, хто більше рушався і більше читав, той і більше бачив і знав світа. А таким може бути і людина молодда, — а в усякім разі де далі люде новіших часів стають більше знаючими, все рівно, як старіщими.

Такими думками, як Беконові, котрі після него почали казати і другі вчені, — підрізана була в корні пошана до старосвіцкої науки, котрої б то треба в усе му слухатись, а не довірятись власному розуму і пробі.

Ще перед Беконом учений поляк Коперник (1493—1543) зважився на думки про світ, неподібні ні до церковних, ні до тих, які мали учені греки, котрі хоч і думали, що земля куляста, та все таки говорили, що вона більша од сонця і що сонце коло неї ходить. Коперник написав книгу, в котрій доводив, що напроти наша земля далеко менша од сонця і ходить коло него, як і другі подібні їй землі-планети, що нам видяться зорями. Коперник присвятив свою книгу папі і вмер в той же рік,

як вона була напечатана. Коли ж після його смерті другі учені католики почали говорити подібні думки, то папске церковне начальство їх палило, заперало в тюрми і присилювало одрікатись од них. (Розказують, що коли старого італійського вченого Галілея так присилювано одріктись од думки, що земля ходить навкруг сонця, то він, сповнивши сей обряд перед попами-суддями своїми, все таки промовив: „еґе-ж! а все таки ходить!“) Тільки ж в протестантських країнах ученим було вольніше і тут вони незабаром посунули далі науку Коперника, аж нарешті учений англичанин Ньютон (1642—1727) вирахував і величину сонця, землі і других планет і довжину часу, в котрий вони обходять навкруг сонця.

Так покладений був початок нової науки про світ, одмінної і од християнської і од старої грецької. Коперник і Ньютон склали науку про сонце і зорі (астрономію), поряд з нею зростала і наука про сили світові (фізика), а далі і наука про склад матерій світових (хімія). Подорожя по землі вбільшили науку про каміня, землі і метали (мінералогія), про рослини (ботаніка), про животних (зоологія), про тіло людей (антропологія), про життя народів (етнологія) і про їх минуле (історія). Після того важко вже стало письменним людям думати, що в старі часи люди були розумнішими і в загалі все було ліпше, а тепер іде до гіршого. Протівно, освічені люди явно стали бачити, що світ де далі йде до більшого розуму, до ліпшого стану.

Нарешті двоє вчених французів написали особні твори, в котрих показали, що і в науках і в громадських порядках і звичаях людських, на скільки вони нам звіні за кілька тисяч років, іде поступенне поліпшання, поступ.

Перший з тих французів був Тюрго, котрий жив між 1727 і 1781 р., а другий Кондорсе, котрий жив між 1743 і 1794 р. Обое вони в кількох своїх працях говорили про поступ, — а окрім того написали про него особні праці—Тюрго: Промову про постійний поступ розуму людського, а Кондорсе книгу: Нарис картини

історичної і поступу розуму людського.

Головну думку свою Тюрго виловив ось в яких словах: „жадоба зиску, честолюбство, пусте славолюбство (урядів) завше переменяють життя світове, заливають землю кровю, — тільки ж посеред тих руїн, звичай людські все мякшають, розум просвіщається, окремі народи сближаються один до другого, торговля і державні стосунки (політика) зєднують нарешті всі частини землі, — і вся купа людського роду, переживаючи то спокій, то рух, то добре, то лихе, іде завше тихою ходою до все більшого поліпшання“. З такою думкою Тюрго огляда зміни в людських думках і звичаях од найстаріших часів, коли всі люди були дикі, до появи віри християнської, а од того часу до свого.

Кондорсе в своїй чималій книзі досить докладно для свого часу оглянув поступ людський од доби дикости і до своєї, найбільше поступ науковий. При тому він ясно показав, яку вагу для того поступу мала вільність досліду, або вільність людей думати про всякі речі незалежно од усякого примусу, котрий звуть словом авторитет; (се слово римске і вживається в нових мовах в смислі начальства, або верховенства кого небудь старшого над меншим, чи в учинках, чи в думках). До вільности досліду приближались старі греки, в котрих не було сильного попівства. Ся вільність зовсім майже счезла в Європі в часи, коли виробилось попівство християнске, котре виставляло свої думки, як слово боже. Потім вільний дослід став трохи підніматись у арабів і в тих європейців, котрі почали навчатись од них. Більше піднявсь він в добу гуманістів. Під кінець сеї доби піднялась справа зміни церковної, або реформація через те, що деякі вчені богослови, як Лютер, (жив між 1483 і 1546), Кальвін (жив між 1509 і 1564) і др., читаючи християнске ж святе письмо на мовах грецькій і жидівській, запримітили, що церковне начальство католицке навчало багато в чому незгідно з тим письмом і встановило церковні порядки і обряди такі, яких те письмо, а надто євангельске, не знає,

або одкидає, напр. попівство, церковні служби, служба святим, богородиці та іконам і т. и. З того повстали нові церкви, або громади церковні, реформатські, або протестантські, котрі проти авторитету церковного начальства поставили авторитет святого письма. (Про проби зробити подібну церковну зміну до Лютера ми написали особну книжку: Євангельська наука в старій Англії). Але позаяк в сему спорі між протестантами і католиками остатні теж покликувались на святе письмо, як єго товмачили старі учителі християнські і церковне начальство (єпископи та папи), то протестанти прийшли до думки, що ніякі ті товмачіння не обов'язкові для людей, з котрих кожен може вільно розуміти святе письмо, як єму бог на розум дасть. Вирвавшись з під урядів католицьких, самі учителі протестантські думали спершу вдержати свій авторитет над простими християнами і карали і підбивали свіцке начальство в своїх громадах карати тих, хто думав не так, як вони. Так напр. Кальвін спалив у Женеві Сервета, котрий, опираючись на біблію, не признавав потрійного бога, (отця, сина і св. Духа), а тільки одну особу бога. Та зараз же знайшлися такі протестантські вчителі, як напр. француз Кастеліон, (жив між 1515 і 1563 р.) котрі почали писати проти замірів протестантського начальства йти по слідам католицького, і почали виступати проти всякого примусу в справах віри. Та з годом протестантських церковних громад намісжилось і вони держались не в усьому однакових думок, то вже й не можна було їм загнати таке начальство над людьми в справах віри, яке було в часи, коли вся західня половина Європи належала до однієї католицької церкви. До того протестантські проповідники (пастори) не були вже висвяченими людьми, як католицькі, а простими свіцкими людьми, вибраними громадами, або поставленими од свіцкого начальства, з людей учених в богословській науці, — то ж вони не могли стільки возвиситись над свіцкими людьми, як папи, єпископи та папи католицькі, і євипити науку других учених людей, хоч і не пасторів.

Через се все церковний авторитет ніяк не міг утвердитись серед протестантів, — і церковна зміна (реформація) привела помалу до руїни церковного авторитету.

В 1639 році деякі протестантські виселенці в Америку з Англії, котрі терпіли дома утиски од церковного начальства, заклали громаду Род Ай-ланд, в котрій, за приводом баптиста Роджера Вільямса, (котрий жив між 1606 і 1683 р.) постановили законом рівне право громадске для людей всякої віри, християнської і нехристиянської. (Про баптистів ми написали особну книжку: Брацтво хрестителів, або баптистів на Україні. Не забаром ми напечатаємо книжку про Р. Вільямса). Такий порядок звеся вільність віри або совісті. З годом така вільність почала встановлятись од свіцкого начальства в державах протестантських, а потім і в католицьких. (Про се ми написали особну книжку: Віра а громадські справи). Тим часом учені свіцкі, як напр. згаданий вище Франц Бекон, дійшли до думки, що в справах свіцкої науки треба доходити до правди вільною престою, не покладаючись на те, що навчають старі люди, або вчені старих віків, і встановили вільність од усякого авторитету в справах свіцкої науки. На перших порах ті вчені, як і сам Бекон, хотіли поділити справи свіцкої науки і справи віри так, щоб у справах науки про свіцкі речі держатись досліду, вільного од усякого авторитету, а в справах віри покорятись авторитету св. письма, або навіть і церковного начальства. Але з годом такий поділ показався неслухняним і неможливим, — і вчені люди прийшли до того, що над розумом людським не можна поставити ніякого начальства, що розум мусить бути в усьому вільним од усяких авторитетів. Думку сю рішуче висказав учений француз Декарт, котрий жив між 1596 і 1650 р. З того часу вільний дослід приложено і до самого святого письма, слова котрого вчені люди почали розбирати, як слова писателів певного часу; жидівських і християнських, а зовсім не як слова самого бога, сказані раз на всі віки і для всіх людей.

Так помалу дійшли люде до повної вільності досліду, або вільності наукової. Ми вже казали, в книжці „Оповідання про заздрих богів“, що така вільність не зразу може дати людям правду про всякі речі, і що з нею не раз людина, і найрозумніша, і найученіша, може помилитись. Та тільки не ма в людей иншого способу доходити до правди, — бо самого бога ніхто не може бачити і розпитати, а ті, що говорять од имени бога, самі люде і можуть помилятись. Нарешті вільність досліду себе вже оправдила, — бо з того часу, як ві признали люде, хоч ще далеко не всі, — наука поступила наперед так, як перше й не снилось людям, і тепер люде знають уже чимало всякої правди і мають з неї всякі користи, про котрі перше не сміли й думати.

Багато з таких здобутків науки, увільненої од усякого авторитету, показав уже й Кондорсе, сто років назад. Він оглянув поступ людський в девять доб, на котрі в н ділить історію людства. В першу добу поставлену в книзі Кондорсе, люде, спочатку ловці звіра, риби і т. н., склались в народи, — в другу жили пастухами; далі почали виробляти хліборобство. В третю добу Кондорсе огляда поступ хліборобський до вигаду звукового письма.

Треба пояснити, що то таке звукове письмо, — бо вигад его дуже великий поступ. Перше письмо в людей було рисування того, що вони бачили. Можна бачити его ще й доси в диких народів. Напр. дикий червоношкурый-американець, що живе з мисливства, коли хоче похвастатись тим, що він убив 12 ведмідів, — то малює на своєму шкуряному щиті 12 відмідів. Старі народи хліборобські, напр. єгиптяне і вавилонці розширили і привели в деякий порядок подібне письмо, рисуючи різні речі зачерками, напр. дім — четверокутною фігурою, сонце — кружком з точкою в середині, і пригадуючи способи переносні для ознаку різних річей, — напр. рисуючи бждолу, щоб означити царя. (бо в бждол царює матка) і т. н. Далі вони почали вживати таких рисунків для ознаки слогів і звуків, — напр. рисували птицю, щоб означити а, бо в

египетській мові слово, що значило птиця, починалось з звука а. Ще далі всі рисунки почали писати скоро, зачерками, котрі ледви з далека були подібні до дійсних річей. Так виробивсь дуже трудний способ письма, бо знаків в нему було багато і один знак часто означав кілька слов, (напр людина з віднятими руками значила і вишину і радість), а один звук писався кількома знаками, бо траплявся в початку кількох слов.

Фінікіяне, — народ, котрий жив по морському берегу жидівської землі і займавсь мореходством і торгом, — познакомились з письмом єгипетським і вавилонським, але замітили, що воно не підходить до їх мови, бо напр. слова, котрі в єгиптян починались звуком а, в них говорились инакше. Ог фінікіяне і пригадали: перелічити, скільки єсть у їх мові звуків, з котрих складаються всі слова, і вибрали з скорого письма єгипетського і вавилонського знаки для кожного звука. Так получили фінікіяне двадцять два знака, котрими вони могли написати всі слова своєї мови, подібної до жидівської. Отже й було перше звукове (або, по грецькому, фонетичне) письмо. Се був великий здобуток для поступу людського, бо те письмо можна було прикласти до всякої мови, з придатком, коли треба було, кількох других знаків, або букв. Од фінікіян їх способ писати взяли в одні бік жиди і далі майже всі другі народи азіатські і африканські, а в другий бік греки, а од них італійці (римляне і другі) а од сих нові європейські народи, так що напр. поляки пишуть римською азбукою, а ми пишемо трохи зміненою грецькою. І майже всі теперішні азбуки на світі (окрім китайської) єсть ніщо инше, як фінікійська азбука, лишень змінена в різних народів, відповідно ріжним способам скоро писати на різних річах (паперу, шкурам, листям, каміню і т. д.)

Єгиптяне та вавилоняне почали писати своїм письмом страшенно давно, — бо письмо їх знаходиться на будинках і виробках, що були зроблені вже за 4500 років до Христа, а найстаріші зразки фінікійського письма знаходяться на надписях, зроблених за 900 років до Христа, а найстаріші звісні надписи грецькі,

зроблені були за 650 років до Христа. По сему можна міряти і ходу поступу в письмі, — як то важко було людям дійти до простого і легкого письма фонетичного і як потім легче стало йому розповсюдитись. На сему ж примірі видно й те, яку важність мають для поступу взаємини між народами: ні один народ не вигадав сам простого і легкого, звукового письма, — а треба було щоб фінікіяне вступили в взаємини з єгиптянами і вавилонянами, порівняли їх писма і мови з своєю мовою, щоб вони пригадали, як їх писма прикласти до своєї мови і прибрати найлекший спосіб писма. Подібне можна показати і на всіх вигадах людських. Всі вони ідуть страшенно нескоро, поки кожний народ вигадує все собі сам, — і дуже векорюються, коли різні народи входять між собою у взаємини. Письмо ж звукове тим і важне, що воно дуже вlekшує ті взаємини, — і через те можна сказати, що з часів вигаду єго фінікіянами, гелякі вигаді і наука в освічених народів стають спільними, міжнародними, так що з того часу ні один освічений народ не може сказати, щоб у єго було що небудь у життю цілком, виключно свого, ні в кого не позиченого, а всі ті народи міняються своїми вигадами. Учені тепер дослідили, що люди страшенно довго жили, не знаючи справжнього писма. Кам'яні струменти, зроблені людьми, знаходяться під мулом, котрий в да наносила може в протягу років двадцять, або тридцять тисяч. Так можна рахувати по тому, скільки тепер ріки наносять мулу за рік. Значить, уже в ті часи жили по нашим сторонам люди, звісно, дикі. А єгиптяне і вавилоняне, мабуть, пригадали писмо своє коло 7000 років до нас, фінікіяне своє коло 3 або $3\frac{1}{2}$ тисяч років до нас, — а з того часу люди поступили в усьому наперед безмірно більше, ніж за 30 000 років од початку людських струментів до єгиптян і ніж єгиптяне за 5000 років.

От через що Кондорсе мав повну рацію поставити вигад звукового писма поряд з вигадом хліборобства і починати з нею особну добу в поступу людському.

Четверту добу того поступу Кондорсе рахує од вигаду звукового писма

до поділу наук в Греції коло 300 р до Р. Хр. Треба пояснити і сей поділ. — Науки почались у єгиптян і вавилонців дуже давно, вкупі з письмом, або й раніше ще. Од них перейшли вони до фінікіян і греків вкупі з письмом. Та перше люди, навіть найученіщі знали мало, так що один чоловік міг вивчити всі науки; згодом се всезнайство стало труднішим і вчені почали вибирати собі для досліду поодинокі науки, через що кожний міг більше в ній дослідити нового. Се і сталось серед греків коло 300 р. до Р. Хр. Тепер такий поділ наук пішов іще далі, — тільки ж тепер учені перед тим, як вибирати собі для досліду яку особну науку, виучують загальні основи кожної; се звесь загальним освітанням, котре люди тепер получают в середніх школах, як гімназії, а поділ наук вже являється в вищих школах, як університети.

Пята доба, по Кондорсе, була од поділу наук до їх упадку в часи набігу неосвічених народів на римське царство і переваги християнського попівства. — Шеста доба од того часу до початку підняття наук з часів хрестових війн, коли європейці почали всвоювати науку арабську. Сьома доба — од початку такого поновління наук в Європі до вигаду печатання книг. Восьма доба од початку печатання книг до урільнення од ярма авторитету в часи Декарта. Девята доба — од Декарта до державного перевороту французького в 1789—1792 р., коли була встановлена у Франції вільність держави, далі скасовано королівство і замість него заведено уряд виборний громадою, або республіка (річ спільна). З того часу Кондорсе починає добу десятую, — будуще. В сій добі, на основі того, що було раніше, Кондорсе жде нового, скоршого поступу. Сей поступ, по думці Кондорсе, мусить бути: в скасуванню нерівності між народами, — в поступі рівності осіб в кожному народі — і в поліпшанню самої породи людей, — їх дотепностей і здоров'я.

8. Показ поступу в історії людства.

Писання Тюрго і Кондорсе, звісно, багато де в чому застаріли. Тепер проте ж саме, про що вони говорили, учені

люде пишуть далеко докладніше, бо більше знають. Головна вартість писань Тюрго і Кондорсе, а також других писателів (німецьких, англійських і інших), котрі в їх часи також говорили про поступ, — лежить в тому, що вони звернули увагу на поступ в усе́му роду людському, в усе́му людстві. Справді, коли брати долю лишень окремих народів, то можна часто не тільки не вбачити поступу, а навіть вбачити погіршене сеї долі, бо иноді бувало, що цілі народи діставались в незолу чужим, або й зовсім гинули. Але коли оглянути долю усіх народів на землі хоч би з тих часів, з яких можна мати писані спомини про неї, то неперемінно вбачимо, що тоді як серед одного народу поступ иноді спинявся, або зовсім переривався, — то він усе таки йшов серед другого, або що поступ з одного боку спинявся серед якого народу, та йшов лишень з другого боку, — а серед другого народу було навиверот, — поки з годом один народ не навчався од другого того, в чому він остався по заду. З огляду долі всіх народів ми вбачаємо, що по троху народи взагалі сближаються одні до одних, виробляють з себе немов одну громаду, передають один другому свої вигадки і думки, так що виробляється з окремих народів дійсне людство, в котрому поступ не може перестати навіть в найгірші часи.

От напр. поступ наук дуже спинився був, коли на римлян та греків почали набігати дикі народи та позавоювали їхні країни. Але ж в цілому роді людському поступ не перервався, бо навіть ті дикі народи навчилися багато в римлян та греків, в тім числі і віри християнської, після чого найдалші народи Європи почали вважати себе братами по вірі з римлянами та греками, так що громада народів, людство, навіть після того вбільшилось. Подібне зробилось і в Азії, після того, як велику частину єї завоювали араби і розповсюдили там віру Магометову. Потроху дикші народи почали все більше научуватись, і поступ все більше розростався. Тепер народи європейські в самій Європі, в Америці, в Австралії, та і в Азії і Африці узяли таку перевагу над дру-

гими, а в той же час так сближились одні до одних торгом, наукою, уміlostями, письменством, що перерив поступу став уже неможливий. Тепер можна навіть сміло сказати, що не дуже за довгі віки увесь людський рід увійде в одну спілку в усіх справах, так як напр. і тепер майже всі держави увійшли в одну спілку поштову і згодились, щоб за 10 крайцарів (8 копійок) лист ішов по всьому світу.

Ось коли оглянути долю всього роду людського, а надто тих народів, котрі давніше почали сближатись проміж себе і вигворювати з себе спілку народів, людство, як народи європейські, то в усе́му побачимо явний і безперервний поступ.

Найясніше видно поступ в вигадках людських, в науках, котрими люде показують собі нелюдську природу, живу і мертву. Досить буде поглянути на крем'яні ножі, котрими орудували скрізь люде в найстаріші часи і котрими орудують ще й доси деякі дикі народи, і на величезні струменти і машини, котрими орудують тепер європейці, щоб допевнитись, який великий поступ зробили люде, — бо, як видно з старих могил, котрі вчені люде розкопали, і в Європі колись люде не знали других струментів, окрім кам'яних ножів, долот і т. и. Вже коли порівняти зо струментами диких людей ті, котрі мали єгиптяне, вавилоняне та другі стародавні народи, — котрі пригадали способи ковати мідь і залізо, виробили ткацький верстак і водочерпальні машини, водяний млин і т. и., то видно чималий поступ. А в середні віки вигадані були вітряний млин і досить складні машини з зубчатыми колесами, напр. ті, що єсть в часозниках та в дзигарях. В нові ж часи пригадано ескору машину ткацьку (англичанин Аркрайт, 1732—1792), парову машину (англичанин Ватт, 1736—1819), паровоз (англичанин Стефенсон, 1812), пароплав (американець Фултон, 1815), електричний телеграф (американець Морс, 1844) і т. и., котрі зовсім змінили всі способи виробів і зносин між людьми.

Сей бік поступу зветься поступом струментовим, або технічним. Він був би неможливим, коли б не було поступу

наукового. Про сей ми говорили чимало вище, — та нема чого і розводитись про него, так він очевидний.

Сей поступ вже перемінив на ліпше почасти і натуру людску. У нас, як і скрізь, невчені люде кажуть, придержуючись старих думок, буцім то де далі все стає гірше, що буцім то з часами люде стають слабші, менші, що і вік людський вменшується. У всіх народів у старі віки, навіть у письменних, були оповідання про людей велитів, що колись би то жили землі. В біблій жидівській не раз говориться про таких велитів, а також розказується, що перше люде жили по кілька сотень років, (більше дев'яти сотень) а потім по одній-дві сотні, а вже нарешті менше. У нас прості люде розказують, що колись були такі велитні, що могли теперішніх людей собі на долоню посадити, як комахок, — а нарешті будуть люде такі малі, що в нашій теперішній печі буде їх дванадцятро цінами молотити. Точна наука показала, що всі такі оповідання — неправдиві. Тепер учені люде, розкопуючи старі могили і кладовища, зміряли там кістки людські, — і дійшли, що напроти: теперішні європейські люде зростом вищі, ніж давні. Так само дойдено по записам параків, котрі в деяких місцях збереглися за кілька сотень років, що в Європі вік людський де далі стає довшим.

Коди говориться про вік людський, то не треба брати на примір окремих старих людей, котрі то там, то сям живуть по 100 років і більше, а треба вважати середній вік людей в якій країні. Учені люде роблять се так, що рахують скільки що-року вмирає людей на кожну 1000 душ людности в країні. Отже виходить, що чим менше освічена і гірше впорядкована яка країна, тим більше в ній вмирає перш усього дітей, а потім і дорослих од усяких хороб, — і через те середній вік людський стає коротшим. В Англії не так давно, взялись городські уряди, за радою учених людей, перебудовувати старі городи для чистого повітря: проламувати широкі вулиці, розводити серед городів і навколя садки, будувати ліпші домівки для бідних, та вдержувати для них безплатних лікарів,

давати їм дешевші, або й безплатні лікарства, — так зразу, за яких 20, або й за 10 років, показалося, що в тих городах людей стало вмирати значно менше, то б то вік людський подовшав. Коли подібно скрізь візьмуться за працю, то й скрізь буде так само.

Тепер можна сказати, що нові струменти і машини ще не служать усім людям, а більше багатшим. Тепер єсть сторони, напр. в Галичині і в Росії, де поступ технічний послужив навіть проти бідних людей, котрі в копальнях і на фабриках ще гірше живуть, ніж колись жили з простого хліборобства і ще скорше вмирають. Тільки ж не треба думати, що се скрізь так, бо напр. в Англії, в котрій з усіх європейських країн найбільше вживають машин, зарібки навіть бідніших людей стають більшими і вік людський довшим. На згадані зараз лиха звісний уже лік: освіта та спільність між бідними людьми, між робітниками, щоб повисити плату за працю, щоб примусити державні, краєві і громадські уряди ліпше вдержувати копальні, фабрики, домівки для робітників, а далі заходитись, щоб ті всі заклади переходили під уряд і на власність самих робітничих спілок. Тоді всі вигоди технічного і наукового поступу будуть рівно користні для всіх людей і поступ той стане ще скоршим, так що праця людська стане дуже легкою, хоч звісно зовсім не зчезне, як про се думали ті, хто складав оповідання про райське житє минуле, чи будуще.

Поступ науковий і тісно зв'язаний з ним поступ в умілостях (в письменських, в малярстві, різбі, будіблї, музиці) переміняють на ліпше і духову природу людску. Де далі все більше стає людей, котрі завдачою свого життя ставлять дійти до правди або виробити щось прекрасне і готові бідувати навіть, аби тільки в тому дійти до своєї цілі. Про тих людей кажуть, що вони живуть головою, а не самим животом, — і очевидно, що такі люде вищі од звичайних і що вони своїми творами піднімають і увесь загаль людський на височину над старим життям, близьким до звірячого. Науки і умілості, звичка думати про правду і почувати прекрасне роблять людей м'як-

шими і добрішими, справедливішими, підбивають людей до того, щоб думати не про самих себе, а також і про других, виробляють поступ звичаїв і порів людських, поступ громадскої справедливості. Де далі все більше стає людей, котрі навіть готові самі терпіти, аби провести справедливість у громаду і другими способами поліпшити долю других, і при тому не чекаючи собі за те ніякої заплати ні на сім, ні на тім світі. Почитаймо книги і газети, погляньмо на круг себе, і ми побачимо чимало навіть панських і багатирських дітей і дочок, котрі могли б жити в роскошах, як би думали лишень про себе, але котрі часто бідують і терплять через те, що думають про скривджених і бідних людей, працюють для їх просвіти, боряться, щоб розширити їх права і т. н. Се все звеся поступом людяности в самій натурі людській.

Той поступ доводить до поступу в відносинах між народами і в порядках громадських і державних.

Коли ми порівняємо відносини старосвіцкі і теперішні народів європейських, то перш усього нам мусить кинутись в очі, що в старі віки і в середні скрізь ішла безпереривна війна. Перед римською державою, а потім після її руйни в середні віки, не тільки племя з племенем, держава з державою, а навіть усякий пан-рицарь з сусідом майже без упину воювались проміж себе, при чому нівечили простих людей. В нові часи вже лишень держави воювались проміж себе, а приватна війна перестала. Тепер уже коло сотні років, як у Європі менші держави майже не знають війни, а й більші воюються не часто. До того війна перемінилась: бити, руйновати, грабувати невоjakів тепер спільною згодою держав, заборонено і коли ще подібне трапляється, то вважається всіма за сором. Серед більше освічених людей іде скрізь розмова, щоб зовсім війни не було, а щоб незгоди між державами рішались особними судами. І вже було в остатні 25 років кілька примірів таких судів, котрі уберегли європейські і американські держави од війни. Важно, що навіть царі найбільше озброєних держав тепер промовляють при всякій нагоді,

в тім числі і перед вояками, що вони воліють миру і що навіть військо держуть лишень для того, щоб забезпечити мир. А колись війна вважалась за найшляхетнішу працю для людини, — так що в диких народів, як хто не вбив кого, то не мав права женитись, і навіть у більше освічених всякий новий цар перш усього мусив здобувати собі славу новою війною.

Поряд з тим, як війна серед народів уменшується, то зменшується і можливість одному народу дістатись у неволю другому і через те помалу, або раптом счезнути. В Європі навіть ми бачимо, що в остатні сто років завоювані раніше народи увільнились і склали собі самостоячі держави, часто за помічю других, бо серед освічених людей в Європі виробилась думка, що кожний народ мусить бути вільним у своїй долі. Так, за помічю держави російської і громадян з різних народів (найбільше з англичан), увільнились од Турції серби, греки, волохи, болгаре. Так за помічю Франції, італійські країни увільнились од Австрії, — при чому впять багато прислужились поодинокі англичане, котрі давали італійським повстанцям гроші, вступали самі до їх спілок, що повставали проти австрійського уряду та проти папи римського і князів італійських, котрі стояли за Австрію та неволили своїх підданих. Помалу італійці увільнились од чужинців, од світського уряду папи, од лихих князів і королів своїх і зібрались у одну, вільну державу. Другі народи, як напр. венгри та славяне і волохи в Австрії коли не могли увільнитись через повстання та поміч чужих держав, то увільняються через переміну в державних та громадських порядках, — і нема тепер такого найменшого і найбільшого народу в Європі, котрий би не міг сподіватись стати вільним і паном своєї долі через переміну державних та громадських порядків, котрі де далі стають вільнішими. Таку надію можемо мати і ми, русини-українці, поділені між державами російською і австро-угорською. В Австрії наші русини, через переміну громадських та державних порядків з 1848 р. явно увільняються од поляків, котрі було опановали ними, а також од

волохів, німців і почасти од угрів. В російській Україні через увільнене крепаків у 1861 р. наші русини-українці почасти увільнялись од поляків, — і прийде час, коли через перемену державних порядків вони увільняться і од москалів.

Се увільнене народів од утиску чужих урядів звеся вільністю націй, тобто пород людських, або національностей. Поступ у сій справі народів європейських, а надто в остатні 100 років, очевидний.

В громадських порядках серед європейських народів наступили величезні зміни на ліпше, а надто в остатні 100 років. Неволья особиста колись доходила до того, що пани держали рабів, як скот і вважали раба за товаряку, або навіть, як казали тоді, за „говорящий струмент“. Та неволья в Європі помалу переминаясь у середні віки у примусову панщину, а тепер і неволья і панщина скрізь у Європі скасована. Також недавно скасована неволья негрів (чорних людей) в Америці, — і тепер європейці дбають про те, щоб неволья була скасована по всьому світу. Зостались в Європі та Америці лишень найми, в котрі мусять іти бідні вільні люде, — але тепер уже ідуть розмови і навіть робляться державні заходи, щоб поліпшити стан і наймитів, а чимало людей із самих наймитів і навіть з багатших прибирають способи, щоб наймів зовсім не було, а щоб усі люде стали властителями, або щоб усе багатство стало власністю спілок, громад та держав, котрою всі люде могли б користуватись.

Од певного часу появились серед європейських народів особні гурти людей, що посвящають себе праці поліпшення життя наймитів через витворюванє серед них спільности. Звуться ті люде соціалістами, то б то спілковцями. Між першими такими соціалістами звісні славно англичанин Роберт Овен (1771—1858) та француз Сен-Сімон (1760—1825), котрі багато писали в оборону робітників-наймитів та пробовали закладати між ними спілки. Найбільше розрослись спілки робітницькі в Англії, де вони поставили собі за мету примусити властителей фабрик повисити плату щоденну робітникам та вменшити час роботи, а далі

впливати і на уряд, щоб виробляв закони на користь робітників. За фабричними робітниками пішли і хлібороби. В Ірландії вони склали велику спілку, котра стремить до того, щоб земля перейшла на власність сільських робітників од панів. З годом соціалісти ріжних країн дійшли до думки сполучити свою працю, і в 1866 р. була закладена міжнародна спілка робітницька, до чого найбільше прислужився німецький учений Кароль Маркс (1815—1883 рр.) Ся спілка що року скликала послів од робітницьких спілок з ріжних країн на ради про робітницькі справи. Хоч од 1874 вона перестала, та за те по ріжним осібним країнам розрослись спілки робітницькі і вони часами встроюють і міжнародні зїзди, загальні, або по ремеслам, і вже добиваються змін порядків на користь наймитам, тим більше, що на поміч наймитам стають чимало освічених і добрих людей і багатших станів.

Через те все вже багато держав європейських і американських встановили закони про вменшенє роботи жінок та дітей, про плату робітникам за каліцтво, про надгороди їм під старість, а недавно рада державна англійська почасти згодилась на волю робітників, котрі хотять, щоб на фабриках не роблено було більше, як 8 годин у день, — і встановила восьмигодинну роботу в фабриках державних і в копальнях. На сему, певно, справа не спиниться і з годом таки дійде до того, що властиве наймитів не буде, а всі будуть володати землею, чи струментами і машинами до праці то особисто, то спілками і громадами.

В порядках державних в європейських народів наступили також зміни, котрі майже скасували стару неволю. Тепер в усіх державах європейських, окрім Турції та Росії признано, що справами державними мусять управляти не лишень царі і поставлені ними урядники, а й сама людність, котру ті справи найбільше торкають. Скрізь у Європі, окрім Росії та Турції, уряди державні стали конституційними (установними), то б то такими, в котрих урядники мусять поступати по уставу, по законам, виробленим за згодою виборних послів народніх, а деякі держави (Швейцарія, Франція)

управляються зовсім виборними урядами і звуться через те республіками (річ публична, спільна). В Америці майже всі держави, — заложені європейськими виселенцями, — стали республіками. (Про республіканські порядки в Швейцарії ми написали особну книжечку—Шість сот років Швейцарської спілки). До того скрізь в конституційних державах признано право особам і спілкам подавати свій голос в усіх громадських справах на зборах (вічах), печатно, через просьби до урядів і инакше.

Всі такі вільні державні порядки і права людські виробились у європейських народів помалу і так що один народ навчався їх од другого. Початок їм покладено було в старі віки в республіках грецьких та римській, котрі встановились років за 600—500 до Христа, коли люде по городах грецьким та в Римі повиганяли своїх царів та почали вправлятися радами та народніми зборами. Але коли римляне завоювали великі країни, то не схотіли дати свою волю повоюваним народам і через те сами втратили державну вільність в часи перед Христом, — бо коли їхні військові (імператори) начальники схотіли, опираючись на салдат, стати подібними до царів, то піддані Риму люде тому не противились, а самих римлян було за мало, щоб тому опертись. Помалу військові начальники з родини Цесаря один за одним набували собі в Римі царську силу, — і римська республіка повернулася в царство, котре звуть імперія, або цісарство. (Слово цісар єсть переробка імені Цезарь, та і царь теж саме слово, тільки вкорочене. Слово король пішло в славян (чехів та поляків і др.) од Кароля, цісаря німецького, що перший почав повоюовувати славян під державу німецьку). Велике римське цісарство було розвалено нападом середньовічних народів. Сі народи помалу позакладали собі царства та королівства, за дорадою попів християнських і по приміру царства грецько-римського, котре вдержувалося аж до 1453 р., поки турки не взяли його столицю Константинополь.

В половині середніх віків вищі стани в державах європейських: попи, рикари та міщане почали примушувати

королів та князів своїх нічого не робити в головних справах державних без їх ради, кетру ті стани подавали на особних зборах державних. Та тільки вдержались такі вільні конституційні порядки в самій Англії, та почасти в Голландії. Тоді ж таки городяне та селяне в Швейцарії, під захистом своїх гір, вепіли зовсім вигнати своїх князів і закласти спілку республік. Подібно заклалося чимало республік і по городах Італії, та майже у всіх їх потім позаводились князі. В нові віки голландці вепіли вибитись з під іспанських королів, котрим вони дістались у спадок по старих своїх князях, і заклали теж спілку республік, котра вже не так давно перероблена була на конституційне королівство. По приміру Англії та Голландії заложені були вільні виселки англійські в Північній Америці, котрі назад тому трохи більше, як сто років, одбилися од англійських королів і заклали третю по черзі спілку республік європейських народів, котра звеся Сполучені держави північної Америки, куди і наші русини тепер виселяються. В новітні часи, по приміру сих держав, одбилися од королів іспанських і португальських і виселенці в других країнах Америки і заклали собі теж республіки.

Сто років назад, в 1789—1792 рр., французи примусили було свого короля пристати на порядки державні, подібні до англійських, а потім попробували заложити в себе республіку, але вона в них не вдержалась зразу. В 1848 р. французи знову вигнали короля свого і заклали в себе на кілька років республіку, а потім в 1870 р. в третій раз, — і тепер їх республіка держиться довше, ніж які другі уряди французкі в наш вік. В 1848 р. повстали також італійці, німці і різні народи в Австрії, щоб заложити конституційні уряди. Се їм не зразу вдалось, — бо царі незабаром було поодбирали ті права, котрі згодились дати народам, — але помалу таки права ті були поновлені, під напором народів на уряди, — і тепер всі царства в Західній Європі стали конституційними. Австро-угорське царство стало конституційним у 1848, але незабаром уряд цісарський скасовав консти-

туцію. Тільки ж в 1867 р., після нещасливих війн, в котрих той уряд втратив піддані йому італійські країни, що прилучились до нового конституційного королевства італійського, і цісарський уряд згодився на конституцію в Австрії, і в Угорщині.

Тепер у Європі черга на вільні державні порядки стоїть за Росією, до котрої належить і Україна. Тут в середині віки в усіх городах були віча, без котрих князі не могли робити нічого важного в державних справах. В пізніші віки в тих руских країнах, котрі увійшли в литовську, а потім у польську державу, такі віча були скасовані і замінені панськими (шляхотськими) радами або соймами краєвими і державними, котрі зовсім переважали королів, так що польсько-литовсько-руська держава була власне панською республікою. В тих же країнах, котрі увійшли в московську державу були ради станів, або земські собори, з послів од попів, панів і міщан. А по степах, наших, українських і московських, де осіли козаки, справами орудували ради козацькі, котрі були майже республіками, хоч признавали над собою зверхню власть королів польських, або царів московських. З того часу, як наші козаки і другі українці, роздратовані панамі та духовними польськими, перейшли до царів московських, ці царі взяли перевагу і помалу забрали більшу частину польської держави, і склали велике цісарство Росію.

Років з 200 назад царі російські почали ламати всі вільні державні порядки по своїх землях, як се робили королі і в других європейських землях, напр. у Франції і Австрії, — і помалу скасували їх зовсім: і земські собори, і польські сойми і козацькі ради, — а завели лишень ради панські повітові і краєві (губернські), та ради городські та сільські з дуже малими правами. Та вже кілька десятків років як освічені люде в Росії хотять мати конституційні порядки і тридцять років назад сам уряд мусив завести ради земські. — повітові і губернські, з послів од усіх станів (панів, городян і селян) і ті ради почали потребувати, щоб була скликана спільна рада державна. Царському уряду те не подобалось, і він укоротив права земських рад, і так не

великі. Тільки ж, певно, що і уряд російський не вистоїть проти напору громадського, як не вистали і другі царські уряди в Європі, — і Росія стане теж державою конституційною.

В Азії недавно заведена державна рада, подібна до європейських конституційних, в Японії, звідки чимало приїздило в остатні роки людей учитись у Європу. Також в Індії, котра піддана англійській державі, чимало людей вже набули європейську науку і починають потребувати собі державних рад, подібних до англійської, і, певно, згодом получат щось такого. Се буде служити приміром і для других держав в Азії. В Австралії, де оселяється багато європейців, а найбільше англичан, позакладались держави, котрі підданні англійській, але мають свої державні ради і порядки майже зовсім республіканські. Можна сказати, що увесь світ тепер іде до вільних порядків державних, конституційних і республіканських, — і потому як поступ ішов у сій справі, можна сміло говорити і про будущу державну вільність на всьому світі.

Всі згадані вище державні вільности і права тепер ще не рівно признані за всіма станами людности в різних державах європейських.

До того через нерівну освіту не всі люде можуть вживати і тих прав, котрі за ними признані. Та все таки тепер скрізь очевидно йде до того, щоб усі люде мали рівні права в державі, та й освіта скрізь шириться. Коли всі люде будуть досить освічені і всі будуть мати рівні права в державі, тоді од них самих буде залежати переіменити всі громадські порядки, а також і міжнародні відносини на рівну користь усім.

Тоді наступить, коли не райське життя, неможливе для людей, то в усякім разі досить благополучне і щасливе, котре ще буде де далі все більше поліпшуватись через нові знаходи науки.

9. Конечні уваги.

Думка про поступ тим власне і корисна людім, що вона поясня ім усе минуле, теперішнє і будуще життя всего роду людського, і показує, до чого і як той рід іде, і через те дає міцний ґрунт

для праці кожної людини і навчає людей ніколи не тратити надії на ліпші часи і сполучатись для спільної праці для того, щоб дійти до можливого поліпшення свого життя тепер і на далі. — Сим думка про поступ безмірно більше користна людям, ніж усякі віри в рай на землі, котрі й не залежать од людей, або на небі, для котрого люде зневажають жите на землі. При сему наука про поступ не підрива ні одної з добрих думок про способи заслужити царство небесне, — бо вона теж навча людей, що треба любити других, як самих себе, — та тільки додає до того ще щось нового. Власне наука про те, що людина мусить любити других, як самого себе, досить стара і зовсім не виключно християнска. Індійський учитель Будда вже більше як за 500 років до Христа навчав, що людина мусить любити других навіть більше, ніж себе самого. Китайський учитель Конфуцій за 500 років до Христа казав, що людина мусить робити другим лишень таке, що бажає, щоб другі робили їй самій. Подібного навчали і грецькі філософи. То чому ж у життю людському зоставалось так багато неправедного, напр. навіть особиста неволя? Тому власне, що всі такі учителі обертались лишень до кожної осібної людини, намовляючи єї бути доброю та справедливою, а не звертали уваги на порядки громадські. Нова ж наука про поступ власне зверта увагу на громадські порядки, змагаючись перебудувати їх так, щоб навіть недобрій людині важко було робити щось лихого, а добрій легко було робити добро для всієї громади, а через те й для самої себе, і щоб так помалу і недобрі люде одвикали од злих думок та звичаїв.

Наука про поступ серед людей на землі власне не противна і вірі в царство небесне. Про те, що буде з душею людською по смерті тіла, ніхто ще точно не знає, та, може, й ніколи точно не знатиме. То ліпше всего залишити кожному вільність думати про се і вірити, як єму подобається. Все діло лишень у тому, щоб думка про той світ, про царство небесне, не перешкоджала людям порядкувати жите на сім світі, на землі. Нехай кожний, хто жде для себе цар-

ства небесного по смерті, не одвертається од громади, а працює за життя свого над тим, щоб поліпшити долю других тут, на землі, — того й досить буде, щоб доля всієї людности справди поступала наперед і люде ставали ліпшими і особисто і цілими громадами, і щоб не було сварки між людьми через ріжницю думок про царство божє, або небесне.

З того, що розказано вище, видно, що про се царство завше були не зовсім однакові думки навіть між жидами і християнами, навіть у їх святих книгах. Тепер же єсть такі вчені люде, котрі не признають осібного од життя людей в громадах на землі царства божого, або небесного, а думають, що царство правди і можливого для людей щастя і мусить наступити тут, на землі, в людських громадах, коли люде стануть освіченими, вільними та добрими, хоч і не перестануть умирати. Такі вчені думають, що обовязок освіченої доброї людини і радість для неї, свого роду рай, лежить у тому, щоб працювати для такого поступу людности, і другого раю не ждуть. А єсть другі вчені, котрі вірують в безсмертє душі і в царство небесне, але при тому признають поступ на землі і думають, що поступ сей єсть лишень початком дальшого поступу, котрий продовжатимуть люде десь і після смерті тіла їхнього тут, на землі. Єсть цілі громади християнські, котрі бачать суть християнства лишень в заповіді любити бога як батька і людей як братів, і при тому признають поступ в усеї людстві, християнському, як і нехристиянському, котре теж по своєму сповня ту заповідь. Такі християне поставляють собі в обовязок працювати для поступу в життю всего людства, думаючи, що так вони працюватимуть власне для того, щоб і на землі наступило царство божє, тоб то розум і правда. Так вони витовмачують і слова молитви Ісусової: „Батьку наш, що на небі, хай прийде твоє царство, хай буде воля твоя, як на небі, так і на землі“. Такі християне признають, що в самих думках людей про бога і єго царство і волю іде в усеї людстві безпереривний поступ, що навіть євангельські думки не зійшли з неба готові і на віки, а були в свій час вироблені

людьми, хоч і за волею божою: жидами і другими старими народами і були поступом на свій час, у порівнянню зо старозаконними, а тепер теж мусять з волі божої, змінитись, відповідно новішому поступу науки і громадського життя, подібно до того, як у свій час і християне змінювали старі жидівські думки, церковні порядки і звичаї, котрі теж вважались колись за закон божий, даний на віки. До таких думок по малу сближаються між християнами всі освічені протестанти. Їм не так важко признати поступ навіть в справах віри, бо протестанти здавна признають кожній особі вільність товмачити святе письмо. Через те їм не важко признати і вільність досліду і поступу.

Інакше стоять католики, — східні (грецького обряду) і західні (римського обряду). Вони признають право товмачити святе письмо лишень за церковною старшиною, — собором єпископів та за папами. Католики східні признають, що в справах віри все вже порішено старими соборами єпископів, з котрих останній був більше як тисяч років назад. Католики західні признають в справах віри за найвище начальство папу. При таких примусових поглядах щирим католикам східним як і західним, важко признавати думки про поступ в справах віри і повну вільність досліду. Ще не так давно папи Григорій 16-ий і Пій 9-ий осудили думку про те, що папа мусить „помиритись з поступом, державною вільністю і сучасною освітою“, та що він мусить признати вільність для других вір, окрім католицької.

Тільки ж в останні часи і католики римські почали нахилитись до думки про поступ, по крайній мірі в технічних справах, і природних науках (котрого важко не признавати), а також і в державних справах. Одповідно сему між ними почали проявлятись і думки, що віра в царство небесне не мусить одбивати людей од праці над тим, щоб і на землі було їм ліпше, і що сама католицька церква мусить помагати тому. Так недавно деякі католицькі єпископи, — найперше в тих країнах, де католики перемішані з протестантами, — почали не тільки хвалити бідність і обіщати бід-

ним надгороду в царстві небесному, як се робиться в євангеліях, — а також клопотались об тім, щоб змінилися громадські порядки і закони державні на користь бідним, а почасно робітникам. Кілька років тому назад сам папа написав окружник з такими думками про стан робітників і в початку його признає нові здобутки і змагання людські в справах державних і громадських.

Так думка про поступ обніма де далі все більш усіх освічених людей.

Правдивість її допевняється самим зростом її, в котрому видно теж поступ з часами. Так думки стародавніх людей про райські віки по заду їх, були вже поступом в порівнянню з попереднім, бо показували, що вже люде почали розбирати своє життя і бажати чогось ліпшого. Поступом проти сих думок була віра староперсидська, що втрачений рай упряте повернеться, бо вона давала людям надію на ліпшу долю і навчала їх боротись проти лиха і неправди, поки той рай повернеться. Жидівські думки про будуще райське царство їх, хоч були вужчими од персидських, та розвили особливо думки про справедливість і милість у царстві, котре мусить наступити і тим самим навчали, що справедливість і милість єсть обовязок для всякої громади. Християнські учителі розповсюдили заповіді про справедливість і милість, вироблені раніше і навчали, що лишень виконаючи власне ті заповіді людина може заслужити царство небесне. До того деякі з тих учителів показали поступ в зрості думок про віру од стародавніх віків до Ісуса Христа. Гуманісти звернули увагу людську од виключної думки про небо також і на землю, до громадських порядків, підняли в людях пошану до своєї власної сили і вказали на спосіб всякого поліпшення — на вільну науку. Поступовці показали безперервний поступ в історії людства і напрямом того поступу і тим подали певну надію на дальший поступ.

Нарешті вартість думки про поступ в останні часи випробувалась. Думка вияснилась і стала рішуче розширятись серед учених людей всего лишень трохи більше, як сотня років назад, — та за сю сотню років європейська люд

ність поступила на перед в усе́му так, як до того не поступала і за тисячі років. Коли ж ся думка, з більшою освітою людности розшириться по всім станам громадским і по всім народам, то, певно, поступ у громадах людських до всего ліпшого піде так скоро і доведе людей до такого щасливого і праведного життя, котре нам тепер і уявити собі важко.

М. Драгоманов.

²/₁₄ марця 1894.

Софія.

Два учителі.

СПОМИНИ

М. Драгоманова.

Од автора. Вже кілька років назад написав я для „Народа“ отсі спомини, та вагався посилати їх у редакцію, не бачучи в них досить „політичного“ матеріалу, а надто в першому. Аж ось недавно розмовляв я з одним українцем про теперішній стан гімназій у Росії і почув од него, які зовсім холодні і навіть часто ворожі там тепер відносини між учениками і учителями, — і пригадалися мені образи моїх двох учителів, з котрих перший служив навіть у „Миколаєвській“ ^{у Миколаєві} часи, а вмів так гуманно, так тепло жити з учениками і піднімати їх інтелект і мораль... Контраст між моїми споминами про двох учителів і оповіданнями мого недавнього знакового піддали мені „політичних“ мотивів послати мої спомини в редакцію „Народа“.

I.

Ю. І. Полевич.

В мене на совісті лежить обов'язок прилюдно згадати двох з своїх гімназійних учителів: латиніста Казіміра Іосиповича Полевича й историка Олександра Івановича Строніна. Не для того тільки я мушу їх згадати, що сам я особисто вдячний їм більш, ніж кому-небудь, з усіх людей, окрім батька мого, за те добро, ^{яке} котре вони зробили для моєї душі. Ні, — то люде, що, кожний по своєму, прислужились до морального виховання цілого ряду поколінь у Полтавщині, а через те й цілій нашій країні.

На лихо, я не маю другого місця, де б я

міг подати мої спомини, окрім невеличкого „Народа“, то й мушу говорити коротше, ніж би слід.

Полевич був родом з Борисівського повіту Минської губернії, і як уся шляхта тамтошня, чув себе поляком. Я вже точно не памятаю, в якій вищій школі він вчивсь; — але він певно, був казенним студентом і був висланий одслужувати звичайні 8 років на лівий берег Дніпра, та там і зоставсь на 25 років, поки дослуживсь до „повної пенсії“ (1861). Коли я став його учеником (1854 р.) то застав про него серед гімназистів таке „преданіє“: Полевич був колись великим франтом; йіздив навіть верхи і ходив по місту з кінським „хлистиком“, — але йому сталась пригода, котра рішуче змінила його. Він закохався в дочку одного учителя, теж поляка, і в самий день, як прийшов до ві батька свататись, почув од него новину, що його кохана саме перед тим заручили з другим, теж учителем і поляком. (В Полтаві в гімназії і кадетському корпусі було й за мене кількох таких). З того часу Полевич став аскетом.

І дійсно, за мене Полевич жив у маленькій хатці в однім домі з католицьким костелом, що дня найменше двічі молився в костелі, одягавсь так, що ніколи не було видно білизни; в гімназії носив він мундир, а дома якесь пальто, подібне до сутани, не їв мяса, ні навіть помятаєся, яєць і молока, — уклонявся од жіночого товариства й не ходив ні до кого на дім, і рідко кого приймав у себе, окрім учеників. Одна роскіш у нього зосталась добрий чай з „сухариками“ (Zwieback) котрими він гостив і деяких дуже до него приближених учеників.

Усе життя Полевича йшло на учеників на те, щоб навчити їх латини. За ті часи не було в Росії теперішнього класицизму. Ученики до 4-ої класи не знали ні греків, ні латинів, — а з 4-ої ділились: одні йшли на класицизм, другі — на законодавство. Після 1848 р. до царя Миколая дійшла чутка, що в Західній Європі консерватори ^{скасовують} жандармів, що класичні студії ведуть до республіканізму й соціалізму (про це єсть курйозний трактат Бастіа — *Le Baccalaureat et le socialisme*) і він вигнав греків майже зо всіх гімназій, замінивши їх натуральною історією. Полтавська гімназія зо сталась при одних тільки латинах, замість котрих, як сказано, ученики могли вибрати законодавство. Законовідам зрештою не трудно було дістатись до університету, — бо

їх приймали туди з обов'язком через рік держати екзамен з латині, — дуже легкий.

Виходило так, що латину в нас учив тільки той, хто хотів, — а Полевич так поставив справу, що хто не хотів учитись добре, той зовсім кидав латину. По тодішній „5-ти бальній системі“ звичай у нашій гімназії був такий, що хто не заслужував у Полевича ні 5, ні 4-х, той „переходив на законодавство“. Ні протекція, ні сльози матерів, — ніщо не могло заставити Полевича перемінити бал, — та й атмосфера в класах була така, що ученик або вчився з усієї сили, або втікав сам.

Система науки була в Полевича оригінальна. Ніщо не заучувалось абстрактно. С першого уроку Полевич не питав *genitivus*, *vocativus* і т. д., — а так: *aqua*—*aquae*—вода; якь будеть водою? — *водь*? і т. д. З третього уроку люде сідали перекладати фрази з російського на латинське по відповідній хрестоматії, — і з того часу починалась повна індивідуалізація учеників. Усякий перекладав дома, скільки встигав, — а Полевич у класі підходив до одного, другого, — питав: що Ви написали? читав переклад, поправляв помилки, поясняв темати і т. д. На кожному уроці учитель об'являв частину граматіки, — і се було мінімум для всего класу. Сей обов'язковий урок займав дуже мало часу і найцікавіше було в ньому бачити самого учителя, котрий очевидно хорував злишком енергії, а до того недостатком вимови і через те викладав яке небудь граматичне правило, путаючись у словах, але з таким запалом, що піднімав голос до крику, стукав кулаком по столу, так що иноді набивав добре щиколонки, або й по плечу ученика, часто випускав з рота краплі слюни. У другого все се виходило б комічно, а Полевич піднімав енергію класу і добивавсь свого: правило залягало в голови ученикам, — а потім кожний сідав за свій переклад, а Полевич або обходив учеників індивідуально, або сідав собі за свою роботу: перекладування тем, котрі ученики писали раз у два тижні, або за композицію тих тем. Обходи учителем учеників були для їх приємності. Полевич пізнавав природу кожного, знав, як його підшхнути до роботи, частіше всего найівної-доброю шуткою: а ну, я таки Вас поймаю, поймаю і т. д.

Звичайно на перший рік так ішло діло до кінця новембра, при 4 уроках в тиждень. В новембрі приходили до неправильних глаголів, — і тут же Полевич розказував про *infinita locutio i ablativus absolutus*, —

після чого переходили до перекладу Корнелія Непота. Полевич видавав на дім ученикам свій коментарій („об'ясненія“) до п'яти „полководців“. Коментарії такі (вони були й для других авторів) переписувались учениками в останні два дні перед різдвяними й паскальними вакаціями, коли нерви учеників були напружені викиданням роспуску або й повозу з дому, котрий возвіщавсь викриком: „N. N.! за тобою прийіхали!“ — так, що ніякий правильний клас не був можливий. Інчі учителі самі в ці дні в класи не приходили, другі даремне всилиювались чим небудь зайняти учеників, котрих половина ходила по коридорах і двору, ледви ховаючись од інспектора. Один „латинський клас“, — особна хата в бібліотеці, котрою адміністрував безсінно Полевич, — був повний, — бо Полевич казав: „формальна робота — не робота“, — і замість учення давав ученикам переписувати свої „об'ясненія“, котрі переходили од покоління в покоління, хоч звісно й розривались. І було хлопчиком попадеш у руки екземпляр „об'ясненія“, під котрим підписано „scripsit N. N.“, про котрого чуєш, що він уже деєсь учителем, або хоч студентом в університеті, або хоч гімназістом 7 класу, — і мимо волі задумаєшся, — про будущину, або коли ти прийдеш у старший клас, а тобі четверокласник принесе „об'ясненіє“ до якого небудь Алквіяда, з підписом „scripsit Dragomanov anno Domini 1854“ і так на тебе й линуть картини з того часу!

Етикет требовав, щоб ліпші ученики кінчали в протягу 3—4 тижнів до Різдва п'ять „об'яснених“ полководців Корнелія, — і на Різдво добровольно переводили „необ'яснених“. Максимальний шик був — привезти з різдвяних вакацій переклад усіх полководців до Аттика. Звичайно таких завзятих „арістократів“ знаходилося 2—3 на клас, — і вони після Різдва получали Саллюстія *Bellum Jugurthinum*, котру иноді кінчали до Паски, щоб на вакації узяти Овідія і т. д.

Так вироблявсь добровільний максимум, під котрим стояли ступені до minimum'a, — так що під кінець курсу в 7 класі 2—4 чоловіка читали Тацита, більшість Горація, меншість Лівія. І читали не які кусники, — а цілі книги, часто цілі діла, — читали не для самої виправи в граматіці, — а для тексту, смакували картини, ідеї. Памятаю напр. я, як ентузіазмувавсь я, читаючи у Саллюстія кандидатуку промову Кая Марія, — а в ній слова: *fortissimum quemque generosissimum* і т. д.

Добре, що царь Микола не знав про мій екстаз, — а то б і латину вигнав із гімназій!

В перші два роки моєї науки у Полевича робота наша хоч ішла охоче, навіть гаряче, — та на ній лежав якийсь аскетичний характер. Але по смерті Миколая (1855) й по замиренню (1856) все в Росії пішло якось по весняному. Ожививсь і Полевич. Частіше виривалась шутка і в него і в нас, — іноді серед тиші в класі ученик промовить свій коментарій до читаемого класіка: „де мов із Щедрина!“ скаже напр. читаючи Ціцеронову *Verrin*’у і т. и. Я сказав, що Полевич був і бібліотекарем бібліотеки, котра звалась „учительською“ (в одміну од „пансіонерської“) а по казенному „неподвижною“. І перше деякі ученики брали з неї книги, — тепер се стало частіше. По троху стали заводитись у нас розмови з Полевичем про книги, — з поводу них, — і стосунки наші стали менше формальні. І перше іноді ученики заходили до Полевича в квартиру і удостоювались скоштувати фамозного чаю з сухариками. Тепер по троху виробилось таке, що в Полевича що дня бували ученики, а що неділі пився чай і ось по якій причині: учеників підбільшало і вже говорити з ліпшими учениками про їх авторів у Полевича не було часу в класах, — то він і назначив у себе в хаті понеділок і вівторок для 5-го кл., середу й четвер для 6-го, п’ятницю й суботу для 7-го, а неділю для „арістократів“ з усіх класів.

Сі роботи йшли вільніше, — переклад частіше перебувавсь літературними й історіко-політичними бесідами, — не раз піднімавсь „регит несказаний“, — бо й у самого Полевича під його аскетизмом лежав скарб веселости, — але все йшло во славу латини, котру наші „полтавці“ в університетах, при професорах схаялях з німецьких „гуманістів“ 3-го сорту, тільки забували після гімназії. Про себе я скажу, що поступивши в університет київський, я пішов кілька разів на лекції професора латини Деллена, котрий написав по своєму незле діло *Beitraege zur Kritik der Satyren des Juvenalis*, я побачив, що мені там після Полевича абсолютно нічому вчитись і коли під кінець мого курсу взявсь до римської історії, — то просто пішов далі од того, що робив з Полевичем, і не раз і не два ставали мені в пригоді спомини наших „латинських чаїв“ у Полтаві. А ніякими терезами не зважити вартости того впливу, який мали класи й чаї в Полевича на наше загальне вихованє: літературне

й моральне. *Integer vitae!* — звали ми часто сего найбільшого ідеаліста, якого я бачив на своєму віку.

В 1859 р. я вийшов із Полтавської гімназії і слезно розпращавсь з Полевичем. Через рік я на вакаціях зайіхав у Полтаву і так як Полевич нікуди на вакації не йїздив, то застав его в Полтаві. Раз прихожу і бачу в него молоденького ученика, 5-класника. — Ось, каже мені Полевич, читаємо Шекспіра; в мене очі слабнуть, так прошу учеників іноді читати мені в слух. Ну — та, Ви ще почитайте!

Я взяв. То був Король Лір в дуже літературному, хоч не буквальному перекладі Дружинина. Я став читати і сам не помічаючи як, майже забув, що я не один. Бачу тільки, що в Полевича очі блещать і що він кілька разів перемінив місце. Нарешті чую в себе на плечі руку, котра трохи не лама мені ключицю, як було колись, як Полевич поясняв мені яке темне місце в латинах. „Буде! — каже Полевич, — Ви дуже гаряче читаете!“ Певне, в той вечір Шекспір не дав Полевичу спокійно молитись у костьолі.

Проїшло ще кілька часу. Ми почули, що славний куратор наш Пирогов кликав Полевича в Київ, — але той не схотів кинути Полтаву, а згодивсь тільки написати свою методу і виправити свої „об’ясненія“ для друку. Але незабаром (в марті 1861 р.) Пирогову царь дав одставку од кураторства. Після вакацій чуємо, що Полевич скінчив 25 років служби; хоче йїхати до дому, та по дорозі спинитись на кілька часу в Києві. В Полтаві Полевичу зробили товариші, ученики, а почасти й місто, проводи найгарячіші. В Києві его ждало на пароходній пристані 30–40 душ его колишніх учеників і провели его через усе місто до невеличкої квартирки, найнятої для него. Через який тиждень в сій квартирці, на углу Жандармської й Владимирської, возобновились наші полтавські чаї, тільки в новій формі. Полевич взявсь учти нас грецькій мові, — котра викладалась у нас в університеті ще мізерніше, ніж латинська, професором німцем і его адюнктом українцем, великим поліглотом, котрий однако почув од мене з дивуванням, що литовська мова, котру він вивчив, — арійська (*incredibile memoratu!*) Ми, — студенти філологи, — звісно, підскочили од радости, коли Полевич предложив нам вчитись у него грецької мови, — і Полевич, повторивши з нами елементи граматики, посадив нас за Гомера, а потім за Софокла, виробляючи для нас спеціальні лексікони тих

лес, що ми читали з ним. Кожний з нас старавсь здобути особіне видання читаемого автора з коментаріями, — через що наші уроки подлучали спеціальний інтерес, — а після уроків за чаєм, котрий тепер ми взяли на кошт складчини, — йшли розмови класичні й неklasичні.

Звісно, ми стереглись зачинати два делікатні пункти в Полевича: польскість і католіцизм, або ліпше сказати, релігію. Се було не легко, — бо саме тоді все йшло до польского повстання 1863 р. Полевич був щирий поляк. Я памятаю ще з Полтави, як м'яв він мені плече, коли я вертав йому в бібліотеці книжку Современника, де був переклад „Конрада Валенрода“, і сказав йому, що мені дуже подобалась пісня Вайделота. — Що ж би Ви сказали, як би прочитали оригінал! — сказав мені тоді Полевич, — і почав: *O gdy bym....* Ні! — Ви сего не розумієте! крикнув нарешті Полевич, трохи не розбиваючи мені плеча, — треба бути поляком!... Але все таки Полевич бачив, що Польщу 1773 р. не вернеш, — і сумно опускав голову, коли зачиналась як небудь у розмові польска справа. Ніякої ж иншої формули розв'язання польскої справи Полевич якось не мав. Само собою виробивсь у нас на сей бік такий *modus vivendi*, що ми про Польщу не говорили, — а Полевич ні з яким поляком у Києві не познакомивсь, а жив тільки з нами, — полтавецькими „космополітами“, чи „українофілами“ — однаково „москалями“ для тодішнього польского патріота.

Нежданно, з католицизмом і релігією в загалі вишло в нас легше. Як усі російські студенти, ми були вільнодумці. Дехто з нас, що спеціально зацікавився історією, починали історично студіювати й релігії, в тім числі християнство. Охоче тоді читалась у нас IV книга Лоранових *Etudes sur l'histoire de l'humanité*, — *Le Christianisme*. В Росції між студентством, котре покінчило з релігією, в загалі не ма смаку до кощунства, — а з Полевичем ми тим паче були обережні, — але вся наша атмосфера, котра проступала при всяких справах літературних, наукових, політичних, про котрі ми розмовляли, — була рішуче вільнодумна, нехристиянска. Іноді серед такої бесіди оглянешся на Полевича, котрий акуратно щодня ходив трохи не через усе місто до костелу, — і подумаєш: куди се ти пошавсь, мій голубе? Але Полевич мов би то й не замічав, що компанія его не має нічого спільного з Syllabus'ом, — і чудне діло! — коли справа не зачиняла дуже вже різко церкви католицької,

суд Полевича завше був на користь вільнодумного світогляду, так мов би то ні Риму, ні Syllabus'а ніколи й не було.

Трохи з годом Полевич зробив крок далі. Сам став чипати „пекучі питання“, — став казати, що він зовсім не хоче сліпої віри, що не боїться аналізу, що певний, що й наукова критика тільки ліпше ствердить релігію, — й попрохав мене здобути йому Штраусса й Лорана. На той час у мене тих книг не случилось, — а окрім того Полевич не бігло читав по німецькому, — і я обіцяв йому розшукати Штраусса по французькому, — але се взяло час. Раз при мені Полевич став роспитувати одного свого ученика, тепер медіка, про фізіологію їди, — і хотів довідатись, „що він одбира в свого організму, коли не їсть мяса“. А треба сказати, що піст Полевича явно не був на користь его організму, котрий слабів зовсім не по літам его.

Видимо, в Полевичу життя з нами почало виробляти якийсь перелом... Навірно, він запримітив се, — і зовсім нежданно об'явив нам, що він мусить виїхати з Києва до дому, — до Борисова.

Заява була зроблена так рішучо, — що зоставалось тільки роспрощатись та провести дорогого вчителя до Чернигова, куди мусив їхати один з нас.

З Борисовщини я мав не багато звісток од Полевича: кілька листів, досить неясних. Писати ясно в ті часи, польского повстання, було трудно. Видно було тільки, що Полевичу живеся не легко. Він, очевидно, нічим не вмішавсь в польську політичну агітацію, хоч, звісно, не міг бути й на боці Муравйовщини. Навіть те, що було не злого в сій Муравйовщині, то б то фатальне розв'язане крестянської справи, досить радикальні аграрні міри на користь мужикам, не могло радувати Полевича, котрий в аграрних справах, на диво, не розумів нічого і удержував навіть шляхоцку погорду до хлопів. Се проскакувало навіть в листах Полевича поряд з нятяками на те, що родина брата его зруйнована і що він мусить запомагати їй зі своєї пенсії (здаєсь, 400—600 р. на рік).

Так пройшло років з два. Я тим часом скінчив гімназію й був рекомендований професором історії Шульгиним до посилки за границю, щоб потім зайняти его катедру. Вдячним за те був я Полевичу, котрого на кожнім кроку споминав, пишучи працю по історії Риму. Тим часом ліберальний (тоді) Шульгин пішов у одставку, і факультет наш зоставсь у

руках неприхильних йому консерваторів. Я почував себе на піску й мусів узяти місце учителя географії в 2-ій київській гімназії, куди мене вступити майже всилував директор Вілуєв, чоловік доволі мішаних і багато в чому консервативних думок, але чесний і добрий педагог. Вернувшись у Київ після вакацій 1864 р. застав я в педагогічному світі оригінальну констеляцію: наш попечитель Віте, петербургський німець досить ліберальних поглядів, але часом напускавший на себе катковщину, щоб показати, що він „любить матушку Росцію“, як він тоді кричав, бючи себе в груди, — був назначений в Варшаву на місце „маленького міністра просвіти“ в Царстві Польському, щоб виповняти досить розумний і ліберальний закон шкільний, вийшовший того ж року для Царства, по котрому закону в кожній частині Царства Польського мусіли школи вестись на мові краєвій (польській, литовській, рускій), хоч при тому в гімназіях вбільшувалась наука російської державної мови. За Віте мусів йїхати Вілуєв, єго шкільний товариш, щоб стати „маленьким попечителем“, тоб то директором усіх шкіл варшавської губернії, де було щось 5—6 гімназій. Віте, помічник єго Михневич, котрий теж переходив у Варшаву і Вілуєв вербовали учителів, інспекторів і директорів між персоналом київських педагогів. Обернувшись і до мене.

Я був з Вілуєвим трохи en ami-cochon ще з студентських часів і кажу єму: „як же Ви мене кличете в Варшаву, коли недавно мене трохи не на всю гімназію нігілістом назвали.*) Який з мене „усмиритель“ Польщі?!

*) Хоч се до Полевича й не йде, але се така характерна для тодішньої Росції історія, що я не можу не розказати єї тут. Була у нас раз гімназійна педагогічна рада, на котрій розбиралось, кому з учеників вищого класа яку нагороду дати. Присудили золоту медаль одному поляку. Коли се бере голос один учитель, А. Д. Т., колись трохи замішаний в справу Костомарова, трохи навіть потерпівший (висилку з університета на якийсь час у низчу школу), потім досить ліберальних думок, але завше безхарактерний. Т. каже, що ученик має щось, що може пошкодити єму получить золоту медаль, котра даєся „при безупречномъ поведеніи“. „Памятаєте, каже Т., обертаючись до Вілуєва. — Той каже: „не памятаю!“ — Ми всі дивуємось. — Тоді Т. розказує, як рік чи два назад, в часи повстання польського, він увійшов у клас і застав, що той ученик говорить щось з запалом по польському. На виговор Т-а ученик одповів, що він поляк, що

— Власне тому я Вас і кличу, сказав гаряче В-в, що Ви „нігіліст“, — звісно, не в „базарному“ смислу слова. Ви раціоналіст і демократ, — а нам (В-в любив говорити, як муж державний) таких у Польщі й треба. Ми беремось там не з національністю поляків, а з римським клерикалізмом і аристокрацією.

— Ну, Василь Васильович, кажу, — ще хто його зна, куди та боротьба поверне, — то ліпше Ви мене не кличте, а я Вам порекомендую людину, котра буде в Варшаві більше на своєму місці, ніж я, і буде справди окрасою Вашого „округа“, а до того не буде мішатись ні в яку політику. Се Полевич.

І я розказав В-ву, що се за чоловік, про котрого впрочім В-в чув де-що й раніше. „До-

серце єго з тими, хто береся за Польщу і т. п. Т. доніс об сїм директору і той скінчив справу, давши ученику виговор і записавши єму в той місяць за „поведеніє“ — 3, а не 5. Се по російському педагогічно й тактично, — бо на случай би хто спитав директора про справу, то можна було сказати, що була, та скінчена: „виновный наказанъ“. Тепер Т. нагадував єю пригоду. По лицям усіх, починаючи од директора, було видно, що Т. ім гідкий, — але всі мовчали. Я попрохав слова і повів розмову на ту тему, що ученик два роки назад був зовсім недоростком, що ми не маємо резону требовати од дітей сталних політичних поглядів і судити йїх за політику, що слова „безупречное поведеніє“ мають чисто морально-педагогічний смисл і т. д. За мною те ж саме м'якше ще промовив ксьондз, — і коли потім директор зібрав голоси, то тільки я та ксьондз були за те, щоб zostавити медаль за тим учеником, а инші всі подали голос, щоб одняти. Але після ради не один учитель підійшов до мене і сти-скаючи мені руку промовив: „этакая скатина Т.! — хочеть бытъ инспекторомъ!“ Слово в слово те ж саме сказав мені й Вілуєв через пів години, закликаючи мене до себе на чай.

Скоро після вакацій прийшлося нам судити одну провинність ученика вже зовсім не політичну. Провинність була негарна, — за котру по всім звичаям гімназійним мусіло випасти конечно вигнання з гімназії. Я з принципу проти такого вигнання й змагався, щоб назначити меншу кару, — але при голосуванню зо мною подав голос один Т. — Коли рада скінчилась, Вілуєв у коридорі замітив Т-у, що він не ждав од него такого голосу. — Т. образивсь і доволі голосно одповів: „я не розумію, чому Ви виговорюєте мені, а не Др-ву“. — „А, так Ви рівняєте себе до Др-ва! — закричав зовсім уже на всю гімназію В., — так знайте ж: Др-ву можна держатись усяких думок, — Др-в нігіліст, — він в інспектори не проситься!“ — Ми, учителі, — йдучи по задку, зареготались.

бре, каже, В-в, напишіть ему, що він може мати місце в Варшаві.

Я згодивсь, — але прибавив, що я мушу написати П-чу слова В. про те, що новий шкільний уряд у Ц. Польскім національності польської чинати не хоче. Про римський клерикалізм, кажу, нема що говорити з П-чем, — бо хоч він може більше католик, ніж папа, але его релігійність не має нічого агресивного.

Полевич згодивсь узяти місце вчителя латинської мови в одній з Варшавських гімназій, — і незабаром получив я од В-ва ему гарячі похвали.

Років через 5 случилось мені бути в Варшаві. Звісно, я першим ділом одшукав Полевича. Він чимало zestарівсь, або більше ослаб. Не такі сильні рухи, ні голос, але основа осталась таж сама, тільки сміх не був такий ясенодитячий, а з барвою суму й навіть іронії.

Не багато він розказав мені про своє життя в ті часи, коли ми не бачились, — але все таки довідався я, що ему важко було жити „дома“, — то б то в Борисовському повіті, — „зо своїми“, то б то з родичами, польськими шляхтичами, — котрі не розуміли, як він міг всею душею любити своїх учеників, — „московських“ хлопят і жити ними й для них. — „Служити“, заробляти гроші можна було, по їх думкам, скрізь, — а любити, покладати душу... для „москальчат“... не можна. Я з холодом у серці думав собі про ту порожню, котра мусіла бути коло душі Полевича, — за 2½ роки його життя „дома“, серед „своїх“.

В Варшаві П-ч чув себе не в міру лініше, але старої полтавської поезії життя не було. Перш усього П-ч не звик до обовязкової латини, та ще починати єї з 1 класу. При таких порядках, полтавського читання з учениками латинських авторів цілими книгами не могло бути, — а далі й латинських чаїв і всього такого. Далі П-ч опинивсь якось між двома стільцями й перед громадою, перед товаришами. Він усе таки був поляк, — але не міг поділяти польських поглядів на росіян і на все російське, польської ненависти й погорди, прикритої в офіційальних стосунках солодкими манерами й словами. Коли я був у Варшаві, — в кінці 1870 р., шкільна система вже одетупила од закону 1864 р. і явно стала прямувати до „обрусенія“. Я пригадав Вілуєву його слова 1864 р. Вілуєв путавсь в одновіді. Неждано для мене, Полевич зовсім не був противним новим російським порядкам, по крайній мірі в гімназіях.

— Безспорно, казав він, дітям з початку трудніше вчитись по російським книжкам, — але треба ж признати, що вони ліпші з педагогічного боку, ніж старі польські, — та й учителі росіяне внесли педагогічні методи й погляди свіжіші, ніж у старих учителів-поляків.

На мої слова, що освіжити польські школи могли б з годом і самі поляки, Полевич одповідав: звісно, могли б, — ну, а коли повернулось діло так, що в Польщу нові методи принесли росіяне, — то що ж тут робить?!...

Але видно було по всьому, що Полевич все таки сумував од такого звороту річей. А коли я розказував ему, що у нас і в „коренной Росії“ реакція проходить уже од політики й до педагогії і що незабаром „обрусеніє“ і в Польщі стратить свої прогресивні оздоби мілутинських часів, — то Полевич ставав ще сумнішим, — і мені просто стало жаль людини і я перестав говорити з ним про такі справи.

Про життя варшавське Полевич говорив трохи пронічно, сміючись найбільше над манією варшавян або й поляків у загалі вважати все своє найліпшим на світі: „У нас усе Шекспіри, Рафаелі, Гумбольди, Рафелі і т. д. то б то ліпші ніж справжні Шекспіри, Рафаелі, Гумбольди, Рафелі і т. д.“, — казав Полевич, заливаючись реготом і по своєму оригінально трясучи головою.

До мене в готель Полевич зайшов кілька разів і мило говорив з моєю жінкою й дитиною. Се була для мене картина невидана в Полтаві, де Полевича завше можна було бачити тільки в обстанові подібній до монастирської і де ходили комічні анекдоти про розмови Полевича з двома-трема дамами, котрі зважувались ходити до него з просьбами поправити двійку якого небудь гімназиста. — „За-віщо доля обидила сего любязного чоловіка, не давши ему своєї сім'ї?!“ — думав я, глядючи на те, як сей „манах“ мило говорив з моєю жінкою й дочкою, котрій він на другу візиту приніс навіть якусь играшку.

Вийіздячи з Варшави в Берлін, попрощавсь я з Полевичем з подвійним жалем. Я бачив, що він зовсім одинокий чоловік, виставлений на холод і як раз тоді, коли й по законам природи, навіть і без посту, свій жар у него мусить погасати.

З того часу я не бачив більше Полевича, — а тільки обмінявся з ним кількома листами. Та писати він не вмів, а після моєї еміграції писати мені до него було ніяково. Кілько років назад здивав я в Женеві одного учителя

з Варшави й довідався од него, що Полевич умер, — але ніяких деталей про смерть сю, ні про життя Полевича в остатні часи не міг я здобути од того учителя...

Я собі думаю, який то рай заслужив собі у свого бога Полевич? і не можу собі придумати для него ліпшого раю, як обставити его добровільними учениками, серед котрих він би стояв і викликував:

„Аqua, — aquaе — вода! какъ будетъ водою?... Правда!... а какъ будетъ водами?... Правда, правда, — прекрасно!“

По крайній мірі я ніколи не бачив в очах Полевича такого щастя, як тоді, коли почув од нього в перший раз подібні повищим слова.

Впрочім один мій товариш, котрого ще в Полтаві Полевич учив добровільно по грецькому, казав мені, що Полевич сам признавався, що любить більше грецьку мову, ніж латинську і що раднічий був би вчити завше дітей грецькій мові...

Коли се правда, — а здається, що правда, бо недурно ж товариші Полевича, на прощання з ним у Полтаві, подарували ему колекцію грецьких авторів, а не латинських, — то застається тільки сказати з героями Геродота:

„О, божество зависливе“,
— або інакше: о, дурне ще життя в людських громадах, коли вони не вміють ні використувати такі сили, як Полевич, ні дати їм щастя, якого вони заслужують!

(Далі буде) М. Драгоманов.

Дотепи пр. Ом. Огоновского.

....кого охота забересть...
Теперь, чтобы смѣшить народъ,
Отважно жертвовать затылкомъ?!
(Грибоѣдовъ).

Я оддавна знаю людей, котрі за боки беруться, читаючи „Історію літер. рускои“ д. Огоновского, але до недавна сам недогадувався, — що сей учений муж мусить бути вписаний в число найбільших юмористів наших. Все діло лишень в тому, чи він юморист свідомий, чи несвідомий. Для більшої честі его я думаю, що свідомий, — бо як би таки письменний земляк наш міг би що дня несвідомо показувати, що він не розуміє навіть таких слів, як: а вже ж, а то ж, нігде правди діти і т. и., котрими львівський професор зшиває свої беззвязні уступи.

Видно, д. Ог. людина дуже милостива. Він

жаліє земляків, котрим тепер не дуже весело жити, — то й почав писати і тягне свою „Історію літ. р.“, истинно не жаліючи себе. Остатнім часом, коли д. Огон. почав писати і про мене і вдостоїв мене кількома вопросними листами, я міг ближче приглянутись до процесу писання львівського професора, — напр. побачив, що він шука звісток матеріальних для своєї праці вже тоді, коли вона печатається, що він не має в руках найголовніших праць автора, про котрого пише, не зна навіть, де вони напечатані, а тим часом судить про них, або пропускає їх, складаючи при тому суд про автора, — що він не резюмує вірно ні одного твору судимого автора, перекручує его оснівні думки, — або навіть калічить і переплутує простісінькі біографічні і бібліографічні вказівки, не розбирає в відповідних листах на его зашити того, що писано для печаті, і що для него самого, і т. д. і т. д., — так що на его історію не може скластись ніхто, шукаючий в ній фактичних інформацій. При тому д. Огон. виставляє апарат ерудита: цитує книги, газети, листи. Спершу я думав, що се все робить д. Огон. з неуктва, лінивства, партійности, з браку усякої логіки і т. д. Я пробував спроводити его на ліпшу дорогу рецензіями печатними і листами, але нарешті я зважив, що недурно єсть люде, котрих так веселить праця д. Огоновского, і догадався, що він просто і пише для веселости читателів і коли напускає в свої роботи ученого апарату, то робить се так само, як Котляревський пише *infinitas locutiones* в сміхотворних промовах Пануса Енеуса.

Щоб віконець розвеселити „нашу публіку“, д. Огон., в 13 ч. „Зорі“ дійсно не пожалів себе, — а написав свою гумореску в формі *orationis pro domo sua*, скочивши од свого дотепного викладу моїх „Чудацьких думок“ до моєї критики на его видане „Кобзаря“.

„Зоря“ тепер мало проходить в Росію, то ж уважаємо своїм обовязком познакомити хоч трохи земляків наших через „Народ“ з новими дотепами оригінального львівського філантропа.

Почина д. Ог. з препотішного приміру сіллогізму: „Коли ж Драгом. каже, що програма Кирилло-Мет. братчиків 1847 р. доси найрозумніша з усього, що вигадало українолюбство, то годі зрозуміти, чому вінъ въ теперешнихъ народовцяхъ добачає шарлатанівъ и ретроградныхъ неуківъ“. Сей сіллогізм так мене одушевив, що і я під теперішній сумний час хочу і собі повеселити земляків такими

дотепами: „Коли Шевченко писав добрі поезії, то і д. Романчук презручний політик, а д. Барвінський — воистину „израїльтянинъ, въ немъ же лъсти нѣсть“. Коли Костомаров був учений историк, то і д. Огоновский прекрасний фольклорист. — На сей раз годі, — тим паче, що сумний читатель сам може багато накувати собі веселих сіллогізмів по такому ж способу.

Далі д. Огон. перекида мою замітку про те, що в єго виданю Кобзаря не зведені всі звісні тепер варянти, — такими словами: Огон... въ текстѣ поставивъ таку лекцію, яку вважавъ (він!!!) найлучшою, хоча вѣнъ варіантѣвъ не печатавъ окремо“. Аргумент превеселий для тих, хто шука повноти текстів, а не мудровань видавців про те, яка лекція ліпша для їх премудрих голів.

Потім д. Огон. домагався од мене ліпшого поділу поезій Шевченка на категорії, — коли я виразно сказав, що я (як і всі люде сучасного літературного вихованя) вважаю всі категорії, вигадані старими піітками, за глупі, і думаю, що єдина раціональна класифікація творів якого автора мусить бути хронологічна.

Мої закиди з поводу того, як скривдив д. Огон. „бідного Кирика“, приписавши єму пиянство, ш. професор збива перш усього випискою з В. К-ого, свого адвоката в „Дѣлѣ“, котрий, видимо, признає помилку свого клієнта, хоч не важну, — а потім заявою, що замітку про Кирика подав єму проф. В. Антонович. Коли б ми вели розмову не з юмористом, то ми б попросили в него точну виписку з листу єго київського авторитету, — бо з д. Огон. бува часто, що єму одно пишуть, а він друге розуміє. Але ж в усякім разі очевидно, що хоч би 20 авторитетів писали д. Огон., що Кирик цитуємої ім сатири пияниця, то все таки Кирик в тім гріху не винен, — і д. Огон., очевидно, аргументує так для жарту.

Я замітив д. Огон-ому, що він зовсім невірніо цитує ріжні мої думки зо статті про Шевченка в IV т. „Громади“. Д. Ог. між инчим написав таке: „Др-въ каже, що Ш-ко не бувъ соціалістомъ, ба, вѣнъ заявляє, що соціалізмъ на Украйні не може розвиватись гараздъ, бо „въ насъ справа соціалізму мусить ити поручъ изъ справою врятування своєї

породы, зъ новимъ нарождѣннямъ національнимъ“. Проти мого закиду д. Огон. виписує мої слова з „Громади“, — в котрих я говорю дві осібні речі: 1) що в нас справа соціалізму мусить ити поруч і т. д., і 2) що в нас єсть перешкоди яєному розумінню соціалізму європейєского в ріжних народницьких, козакофільських і инших поглядах, в роді тих, з поводу котрих і написана була тоді моя статя. Очевидно, тільки охота посмішити собою публіку могла спонукати д. Огоновєского робити виписки з моїх слов, — в котрих ніякого підчеркнутого мною бо, зо всім єго логічним ємислом, нема!

Так само тільки та ж охота спонукує д. Огон. все таки твердити, що „Ш-ко не зробив почину новому радикальному демократизмові“. Для повноти юмору зостаєся лишень прибавити, що Ш-ко зробив початок старій Огоновщині і новій Барвінщині.

Д. Огон., коли не знаходиться в веселому юморі, то, певно, знає, що автори Нового Завіту, безспорні християне, не мали в думці догматів церкви (католицкої) вироблєних вже пізнієше, і що і тепер єсть купа християн, котрі ті догмати одкидають. Але в юморі він мене запєвня, що мої слова, що „Шевченко навіть в Марії не порвав з християнством“ і єго слова, що „Ш-ко... не порвавъ зовсѣмъ зъ догматами церкви“ — те ж саме!

Дуже весело д. Ог. говорить про своє неучтво. Так він каже, — що „неучкомъ уважає Др-въ всякого, хто не проявляє думокъ космополитичнихъ“, — і далі прикидаєся задивлєним, як се я в 1893 р. закидав єму „неучтво, шарлатанство, вѣдтакъ слаббѣсть загального образования“, а в 1894 зову єго вже „ученимъ профессоромъ“.

Сурьозно говорючи, д. Ог., певно, зна, що неучками, необразованими і т. п. звуть тих, хто берєся говорити про учені справи, не знаючи елементів науки і нерозуміючи того, що мусять знати і гімназисти. Зна він також, що я назвав свою статтю в „Ж. і Сл.“ 1894 р. в котрій тепер д. Ог. шука собі мого аттєстєту на ученість: „Непорозуміння між д. Ог-им і єго наукою“, — значить розуміє, з яким заміром я назвав єго „ученим профессором“. Як було сказано, я, ще навіть писавши ту замітку, не догадуваєся, що д. Огоновский свідомий розвеселитель публіки і через те докорив єму повнієсьє незнакомство з не так то вже новою фольклорною наукою і навіть зо славян

*) З поводу д. В. К-ого мусимо сказати, що він причєпився до нас, чому ми нападаємось на Ист. літ. р. д. Ог-ого з боку, а не напишємо на неї рецензії. Ми послали свій загальний суд про роботу д. Ог-ого в „Дѣло“, — але ж воно не напечатало єї!

скими працями Пипина, Веселовского, Ягича і других.

Тепер я знаю, що д. Огоновский юморист і мене не дивують ні старі докази його загального образования, — напр. слова про те, що в поезії Ш-ка „Світе тихий“ проявляється „позитивізм“, — ні нові жарти його з словами „космополітизм, реалізм“ і т. д. Жарти ті превеселі! Д. Огон. каже: „Опроче Др-вѣ не вѣ силѣ переконати насѣ, що космополитичный гуманізмъ найвыща ступѣнь вѣ розвою людскости і т. д.“, — і ставить проти того, що тепер би то „вѣ захѣдно-европейской беллетристицѣ идеализмъ бере перевагу надѣ реализмъ, ба, на мѣсце реализму виступа подекуды символизмъ, або й мистицизмъ“. Д. Огон., навіть прекрасно розуміє, що космополітизм з одного боку, а реалізм літературний, як і ідеалізм, символизм, далі містицизм — з других, суть речі зовсім різних категорій, з котрих одна не перешкоджа другим. Знає він, певно, що ще перші християне були напр. містики, а в той же час були космополітами, а до того іноді писали фрази такі, що і для Золя в пору (напр. про „пса і його блевотини“ і т. д.). Мусить він знати і те, що „подекуды“ закону не творить, а також і те, що напр. такий теперішній беллетрист, як Бурже, тягне до католицизму, а все зостається літературним реалістом і т. д., і т. д.

Ба, — д. Огон. прикидається, що забув навіть не то слова євангельські про матір і братів, але навіть змісєл глагольних времен в людській мові, — і змісєл таких слів, як „думка“, — бо в кінці своїх дотепів пише надію, що я буду „більше прихильним до „національникѣвъ“ вже й для того, що до ихъ гурту належить такожъ рѣдна моя сестра, Олена Пчѣлка“, — і в примітці пише: Др-вѣ попрѣкає свою сестру задля того, що она (по его думцѣ) у своѣй повѣсти „Двѣ товаришки“ заподѣяла анахронизмъ, писавши про рухъ украинства середѣ Цюрихскихъ студентѣвъ вѣ 70-хъ рокахъ“.

Коли я ще не догадався, що д. Огон. юморист, то остерігав його од того, щоб він не записував у свій гурт людей, живущих у Росії, по крайній мірі, не спитавши їх. І тепер, коли б я думав, що д. Огон. говорить не для сміху, я б сказав йому, що я не „попрікав“ О. П-ку, а просто, як свідок, запевняв єї, що в 1870-ті рр. не було в Цюриху, та і нігде ні однієї студентки українофільки, що се не думка моя, а фактична вказівка. Але навіть

ніколи не міг би я ждати, що мені доведеться говорити д. Ог-ому, що погляди сестри братові не указ, як і на виворот, — і мені зостається сказати тепер: ох, ох, ох, — який жартливий чоловік наш вельми учений професор! ох, який веселий!

Як він истинно не жаліє свого лоба, щоб повеселити людей, видно найбільше з того, що він про *domo sua* приводить слова, сказані мені гр. Уваровим про мою критику галицьких партій: „Вы мѣры не знаете.... Вы хотите показати людѣм, що вони цілком дурні, навіть і тоді, коли й так видно вже, які вони!“

Значить, і так видно, що д. Огон. — юморист! Значить, і сю замітку нашу злишне було писати?! — Чи так, пане професоре?

Тото й єсть, що по крайній мірі в Галичині далеко не всі навіть між молодими ученими бачать ясно, до якого ступня доходить — юмор д. Огоновского, і навіть піднадають в своїх наукових працях впливу його школи, беручи єї за сурьозну, за браком другої... Тут єсть од чого і заплакати!

М. Драгоманов.

Біблія або Старий Заповіт. (Статя Моріса Верна; переклад Л. У.)

Від редакції. Реакційний клерикалізм, котрий зайіда Галичину, польску і руску, і котрий досить дужий і на Україні, далеко не в одних урядових кругах, опирається між инчим на грубе незнакомство наших громадян з новою європейською теологічною наукою. Тим часом в західній Європі здобутки цієї науки досить розповсюджуються не самими лишень спеціальними працями, але й популярними. Між остатніми звертають на себе увагу статі Моріса Верна, котрі печатаються в *La Grande Encyclopédie*, — бо автор їх не простий популяризатор чужих виводів, а сам один з ліпших гебраїстів Франції і спеціаліст професор на виділі релігійних наук в школі вищих студій в Парижі. (*Ecole des hautes études, — section des sciences religieuses*). Ми намірились подати гал.-укр. публіці ряд перекладів тих статей М. Верна.*)

*) Поручаємо увазі читателів також М. Верна Огляд історії жидів (*Précis d'histoire juive*, Paris, Hachette, 1889, 6 fr.) і Святу Історію (*Histoire Sainte*, 1891, 1½ fr., для дітей). Остатньої вийшла поки лишень перша половина: історія старозаконна. Друга мусить дати

Скажемо два слова про спеціальні погляди того ученого, котрі поки що одділяють его од пануючої школи новітніх богословів, — Графа, Рейса, Вельгаузен і др.

Критична праця учених сеї школи, — по більшій частині німців і голландців, — звернута була переважно на так зване Пятикнижжє або Закон і довела, що воно не могло бути писане одним чоловіком (Мойсеєм) і в пору, коли жиди були пастухами. Критика показала, що і в оповіданнях Закону і в законодавчих приписах его єсть великі ріжнці, що напр. єї приписи складаються з трьох кодексів, котрі показують на одмінні доби культури і соціального порядку: 1) т. зв. книга Союзу (Вихід, XXI—XXIII), 2) Второзаконє (головні місця сеї книги) і 3) Попівський кодекс (головні законодавчі приписи Виходу, кн. Левитів, Чисел). В першій книзі жертви богу може приносити всякий израїльтянин, в другій лишень попи, — а в третій і попівський стан ділиться на двоє: попів і левитів. Позаяк у біблій знайдено місця, що в Іерусалимі оголошувано книги закону в 622 р. до Р. Хр. (перед полоном Вавилонским) і в 444 р. (після полону) то учені богослови названої школи прийняли, що Второзаконє було оголошено в 622 р., Попівський кодекс в 444 р., — книга ж Союзу (з богом) мусила скластись раніше Второзаконія, примірно в IX ст. до Р. Хр.*)

До книг пророчих менше було прикладено критики новими богословами, котрі приймали їх переважно за писані в ті часи (з VIII до VI ст. до Р. Хр.) і тими особами, які над ними надписані. Виходило, що коли нові богослови критикою Закону однімали в історії культури єврейської єї виключний, чудесний стан історії святої вибраного богом народу, — то залишали его для доби книг пророчих, бо при-

історію новозаконну. Ціль автора дати і дітям результати нової науки релігійної в крузі віри жидівсько-християнської.

*) Нагадаймо, що вихід євреїв з Єгипта з Мойсеєм ставить традиційна хронологія в XVI ст. до Р. Хр. Від недавня, коли більше стала звична історія Єгипту по надписам єгипетским, почали деякі вчені шукати в них Фараона, при котрому б то Мойсей вивів євреїв з Єгипта і натягувати, що той Фараон мусив бути наслідник Рамсеса II, Менфета, а вихід євреїв ставити коло 1300 р. до Р. Хр. Другі, як напр. Stade, автор історії євреїв в колекції Онкена, Верн і др. скептично дивляться на саму основу оповідання про побут євреїв у Єгипті і вихід звідти.

знавали, що оснвні думки тих книг: ненависть до війни і свого роду космополітизм, а також думка, що бог не має потреби в обрядовому культі, могли бути вироблені так мало культурним народом, яким були євреї в VIII—VII ст. до Р. Хр.

З годом критика мусила звернутись і до книг пророчих, а також і до того, чи дійсно можна повірити тим словам біблій, по котрим в 622 і 444 рр. в Іерусалимі були оголошені кодекси законів. Рішуче повстав проти думки про древність пророчих книг французький учений Аве (Havet) спершу в ділі *Christianisme et ses origines*, а потім у статях О новизні пророків (*De la modernité des prophètes*), котра вийшла і осібною книгою. Аве, на лихо, не був гебраїстом, а лишень елліністом, і через те его думки мало мали авторитету. Аж од недавня почали до них привертатись і гебраїсти і між ними М. Верн, котрий рішуче поставля всю композицію біблійних книг в часи другого іерусалимського храму, то б то в добу персидську і македонську, в часи, коли євреї жили теократичною громадою в близьких відносинах з цивілізованими народами Азії і Єгипту. Певно, що основа таких нових поглядів буде нарешті прийнята наукою, бо вже і тепер, після рішучого опору проти них з боку учених старшої школи (між инчим Кюнєна і Ренана) появляються проби помирити обидва погляди думкою про новіці дописки і вставки в старіші книги, в тім числі і пророчі (Думка ся вникає напр. у Cornill *Einleitung in das alte Testament* і у Darmstetter-*Les Prophètes d'Israel*). *)

Але навряд, чи будуть прийняті наукою погляди Верна на релігію єврейську, котрі він став недавно викладати з реакції проти пануючої школи богословів-раціоналістів. Ся школа не згоджуєся виділяти релігійну еволюцію євреїв, од еволюції других народів і не признає традиційної думки, що євреї були завше монотеїстами, не вживали ідолів, — а на проти того шука аналогій між старішою релігією євреїв і других народів т. зв. семитів, шука в біблій слідів старого анімізму, фетішизму і т. и. Верн, котрий сам перше поділяв такі по-

*) Треба замітити, що перестановою космополітичних і протестантських думок пророчих книг з часів старих жидівських царств у часи персо-македонські не тільки стає натуральнішою уся історія цивілізації євреїв, а і сама поява християнства, котре по духу ближче стоїть до пророків, ніж до закону.

гляди, нарешті виступив проти них (див. надто єго найновішу велику працю *Du prétendu polythéisme hébreu*) всилуючись показати, що біблія не дає для них основи. Він зрештою не одмовля можливості, що і євреї в найстаріші часи мусили бути політеїстами, не одмовля і того, що в біблійі єсть явні сліди ідолопоклонства євреїв в часи перед полоном асиро-вавилонским (статуї людські — терафіми, мідяний змії, статуї Іегови в формі вола і т. п.). Тільки він настоює на тому, що, на скільки сягає традиція біблійна, до X—XII ст. до Р. Хр., вже євреї виступають, як народ, котрий не хоче знати другого бога, окрім Іегови (Яве). Але ж сам Верн ставить редакцію біблійі в дуже пізні часи, то властиво не можна говорити про біблійну традицію напр. X ст. і не можна легковажити тих аналогій, які сама біблія одкриває між релігійними поглядами євреїв і других народів, ні тих вказівок, які дають і тепер на релігію євреїв археологічні знаходи в Халдеї, Фінікії і т. п. Треба сподіватись, що число тих вказівок з годом стане більшим і таким робом релігійна еволюція Ізраїля все таки проясниться і методом порівнячим, проти котрого не досить слушно став виступати М. Верн.

М. Драгоманов.

Біблія або Старий Заповіт.

Зміст, складання, ширення.

Іменням Біблійі, — (слово се значить книга і походить з грецького) називають збір святих книг жидівських, що прийняті під сею самою назвою і християнами.

I. Зміст Біблійі. Біблія з'являється нам у двох досить одмінних виданнях: є Біблія єврейська і Біблія грецька. Біблія єврейська має три великі розділи: I. Тора (*Thorah*) або Закон, що теж зветься книгами Мойсеевими або Пятикнижжєм; II. Небіїм (*Nebyim*) або Пророки; III. Кетубім (*Ketoubim*) се б то писання. Сі три відділи мають в собі ось які книги: Тора або Закон має п'ять книг. 1 Битія, 2 Исход, 3 Левіт, 4 Числа, 5 Второзаконіє. Небіїм або Пророки мають шість, так званих перших пророків, потім 15 книг так званих остатніх пророків, разом 21 книга, ось їх сиче: Ієсуа Навіна (*Josue*), 7 Судей, 8 перша книга Самуїла, 9 друга книга Самуїла, 10 перша книга Царств, 11 друга книга Царств, 12 Ісаїя, 13 Ієремія, 14 Езекіїл, 15 Осія, 16 Іоїл, 17 Амос, 18 Авдій, 19 Іона, 20 Міхей, 21

Наум, 22 Авакум (*Habacuc*), 23 Софонія, 24 Агаей, 25 Захарія, 26 Малахія (остатні 12 книг можуть уважатись за один том, тоді твори остатніх пророків мають складатись з 4 книг). Кетубім або Писання мають 13 творів: 27 Псалми, 28 Притч, 29 Іов, 30 Пісня Пісень, 31 Руф (*Ruth*), 32 Плач Ієремії, 33 Екклезіаст, 34 Есфір (*Esther*), 35 Даніїл, 36 Ездра, 37 Неемія, 38 перша книга Літописів (*Chronica*) або Параліпоменон, 39 друга книга Параліпоменон. Всіх разом 39 книг.

Біблія грецька, себ то видання Біблійі зроблене в давні часи для жидів, що говорили по грецьки, прийнята й церквою християнською, має ті самі книги, тільки в иншому порядку і з чималими додатками, сі додатки часом доповняють текст, а часом вони становлять цілі нові твори. Ми спогадаємо тут ось які зміни в порядку книг Біблійі єврейської: Руф поставлена після Судей, дві книги Самуїла і дві книги Царств поєднані під назвою чотирьох книг Царств, книги літописів або Параліпоменон, Ездри й Неемії поставлені зараз після Царств, а після них стоїть зараз Есфір; книги властиве пророчі одсунуті на самий кінець, а на їх місце поставлені головні Писання влисне Іов, Псалми, Притчі, Екклезіаст і Пісня Пісень. В зборі властивих пророків видно, що Даніїл стоїть після Езекіїла, а Плач єсть немов продовження книги Ієремії. Додатки до Есфір і Даніїла змішані з самим текстом сих книг. Скільки книг невідомих Біблійі єврейській вставлені в різних місцях: (40) Товія і Юдіф після Неемії, (42) книга Премудрости Соломона і (43) Екклезіаст після Пісні Пісень, (44) Варух після Ієремії, врешті (45 і 46) дві книги Маккавеїв після Малахії. Всіх разом 46 книг. Сі розділи і порядок zostались взагалі ті самі в (латинській) Вульгаті і в нових перекладах Біблійі з тією невеличкою одміною, що протестанти частіше ставлять окреме книги другого канону, себ то ті книги грецької Біблійі, яких нема в єврейській. Взагалі поділи, про які ми тільки що говорили, можна звести до таких головних назв: 1 Закон, 2 історичні книги, 3 поетичні книги і книги премудрости, 4 пророчі книги.

Кожний з сіх 46 книг у нас будуть присвячені окрім статі. Тут ми маємо тільки дуже коротко характеризувати їх, так щоб можна було здати собі справу про зміст Біблійі. Щоб се зробити, ми приймемо такий спосіб класифі-

фікації, який найбільше уживається в новітні часи, послугуючись працею біблійської критики. Книги біблійські можна розділити на чотири групи: 1) книги історичні, се книги Судей, 1 і 2 Самуїла, 1 і 2 Царств, Ездри й Неемії, 1 і 2 Параліпоменон, 1 і 2 Маккавеїв, 2) книги Закону або Початків се 5 книг Мойсеевих і книга Ісуса Навіна (Josue), 3) книги пророчі се книги Ісаїї, Іеремії, Езекиїла, Даниїла і 12 малих пророків, 4) книги поетичні і книги премудрости — до них належать Псалми, Притчі, Іов і решта книг біблійських. 1. Книги історичні розказують історію Ізраелітів, починаючи з того часу, коли Ізраеліти оселились на землі Палестинській. Книга Судей показує нам народ ізраельський серед різних чвар, коли ще не встановилась впорядкована держава; книги Самуїла розповідають нам, як Саул дійшов до царського стану, дякуючи прихильности пророка Самуїла, потім доводять розповідь до остатніх часів царя Давида, що настав по Саулі, книги Царств розказують про вступлення на трон Соломона, про царювання його, далі все дуже коротко, — окрім уступів про Ілію та Елісея пророків, — розказується доля двох царств, Ізраеля або десяти колін, і Юди, до зруйнування Юди Халдеями (588 до Р. Хр.) По хронології, яка вживається в цих книгах, можна б подумати, що перші події згадані там відносяться до часів коло 1500 року до християнської ери, але є поважні причини до того, щоб знизити сю дату значно і дійти до 1100 р. Вище згадані книги се єдині джерела, по яким ми можемо собі скласти яке небудь поняття про стародавні часи історії ізраельської, або про долю давніх царств жидівських (від 1100 р. до Р. Хр. до 588 р. до Р. Хр.). Ми бачили, що Біблія єврейська заводить ці книги в рубріку „перших пророків“. Ся назва об'ясняється тим, що в цих книгах панує улюблена теза пророчих писателів, по якій щастя чи лихо народу залежать від його вірности національному Богові. Всі разом ці книги, що власне складають один твір в кількох томах, відзначаються догматичним поглядом на річі і погляд сей проведений скрізь систематично; кожну хвилину однак з'являються таємничі особи, „пророки“, органи божої волі, що провіщають євреям остатню руїну, справедливу кару за їх провини проти релігії й моралі. Цілий твір можна б назвати проповіддю про те, як Ізраеліти отримали з Божої ласки країну благодатну, а потім втратили її по своїй вині,

не вважаючи на численні остероги. Відомо, що після полону або вигнання вавилонського жиди, під протекцію або принаймі при толеранції перських владиків, спромоглися відновити в Палестині сталий державний лад. Книги Ездри й Неемії дають нам деякі покази, на жаль досить невиразні, на ці події, що відносяться до кінця VI в. і до всього V в. до нашої ери.

(Далі буде).

Житє і Слово. Вістник літератури, історії і фольклору, під редакцією Дра Івана Франка, книжка IV-та за юль і август 1894 містить:

Едіп Царь, трагедія Софокля 1—26; Із Голістана Саадія, перекл. А. Кримського 27—43; Основи суспільности, повість Ів. Франка 44—60; Матеріали для історії віршів укр. М. Драгоманова 61—68; Літературні стремління гал. Русинів Ів. Заневича 69—80; Із старих рукописів Ш. Вандрівка Богородиці по пеклі 81—88; Пісня про Роланда, перекл. В. Щурата 89—106; Старі хартії вільности М. Драгоманова 107—125; Будда і Буддизм Л. Фера 126—136; Із уст народа. В. Казки: 1. Премудрий младенець 136—142, 2. Фраїр на гусячих ногах 142—144; Г. Новелли і Фабліо. (чч. 1—3) 144—146; Критика і бібліографія. VIII. М. Шашкевич і гал. р. література Ів. Фр. 147—152; IX. Протипопівська сатира і сектанти на Україні М. Драгоманова 153—155; X. Етнічна антропологія Л. Василевського 155—159; XI. З поводу статі Ів. Франка М. Др. 159—160.

На окладинах сеї книжки „Житя і Слова“ редакція надрукувала ось який „Поклик“, котрий ми даємо до-слова на увагу читателям „Народа“:

„Починаючи з отсим випуском другий том нашого видання ми обертаємось до нашої публіки з висловом подяки і жалю. Подяки для тих, котрі доси ласкаво підпирали нас своїми працями і передилатою, а жалю до тих, котрі занедбали одно і друге. Що до праць, то, як показують видані доси чотири зошити, у нас нема недостатку, і ми любісінько могли б заповнювати книжки й у двох більші. Що й добір тих праць не є лихий і що видані доси книжки „Житя і Слова“ не принесли встиду руській літературі і науці, про се впевняють нас прихильні відзиви листові і друковані ріжних учених і знавців. Замітимо тут тільки, що відзиви о нашім виданню, іноді дуже підхлібні, помістили з руських часописів „Галичанин“ і „Народ“, з польських „Tydzień“, додаток до „Kurj. Lw.“ (про кожний випуск) і „Kraj“, з чеських „Cesky Lid“ і „Nase doba“, з німецьких „Zeitschrift für Ethnologie“ і „Byzantinische Zeitschrift“, з російських „Етнографическое обозрѣніе“. На жаль матеріальна підмога, якої дізнає „Житє і Слово“ від чита-

ючої публіки галицько-руської (на івшу нам годі й числити), хоч подекуди й перевиснує наші скромні очікування, все таки не вистарчає на те, щоб покрити кошти друку видання. Навіть не думаючи про який небудь гонорар за чюю небудь працю літературну або навіть за коректуру, кошти самого набору, паперу і друку для одної книжки виходять около 300 гульденів. Для шести книжок се значить 1800 г. річного видатку, а се значить 360 передплатників, котрі б точно і в повні заплатили передплату. Та на жаль і такого скромного числа любителів псаажної літературно-наукової лектури у нас не нашло ся. Доси число наших передплатників (точних і неточних) не дійшло ще й до 200; значить, нам усміхає ся перспектива покрити при кінці року в додатку до праці своєї і товаришів ок. 1000 г. дефіциту і поквинути даліше видаване „Житя і Слова“. Правда, песімісти вішували нам те з самого початку; вони й доси дивують ся, як се в Галичині нашло ся навіть стілько людей, що заперенумерували таку часопись. Наш розум мусить признати рацію тим песімістам, та наше чуте — чуте непоправних оптимістів (руський літерат мусить бути оптимістом, бо інакше б не був руським літератом!) каже нам трівати при розпочатім ділі і робити що можна, щоб заперенумерувати йому троха ліпше поводжене. Не вже ж се неможливо, щоб таке письмо як „Житє і Слово“ не могло здобути собі в Галичині 360—400 передплатників? Адже видають у нас люди гроші на німецьке драгте в роді „Uiber Land und Meer“, „Gartenlaube“ і т. і. письма, що коштують далеко більше і хоч дають більше задрукованого паперу, та все таки в переважній частині задруковують его січкою літературною і науковою, письма, котрих лектура пеує смак і скривлює понятя читачів.

„Нерадо і з певним почутєм встиду ми обертаємо ся до публіки з отсим покликком — численнійше пренумерувати „Житє і Слово“ і допомогти йому не тільки удержати ся, але також розвивати ся чим раз далі. Нам здаєть ся, що віддаючи свою працю і свій час сему виданю, ми сповнюємо свій обовязок. Та нам здаєть ся, що і у громади повинно бути почуте обовязку і до того почутя ми й відкликаємось. Здаєть ся, що дотеперішніми випусками „Житя і Слова“ ми досить ясно зазначили, що нам не ходить о ніякі тісно-партійні цілі, але поперед усього о розвій і поступ нашої суспільности, о розширене і поглиблене нашого знання власного краю і народа, его економічного і духового життя.

„Так отже — що там довго балакати! Почнемо стилем небіжчика Івана Вишенського: До вас, Р. Т. Пізні Івани, Забудьки, Недбайки, Незвайки, люде доброї волі а слабої друки, ма-них слів а пісних пирогів, високого літання а

низького падання обертаємо ся з отсим покликком. Прокиньте ся! Відгукніть ся! Здобудьте ся на сю невеличку жертву або навіть на сей невеличкий привіст в ваших народніх жертвах, і передплатіть „Житє і Слово“. Щоб опісля не довелось сказати: „А, добрий був журнальчик, я вже ось-ось думав заперенумерувати, а він і перестав виходити“. А то власне з надто довгого думання і халепа виїшла. У інших народів люде не надумують ся так довго, та га то швидше і більше роблять. А в тім і для найповільнішого думання вже було б досить часу.

„Щоб запобігти всяким хибним здогадам, заявляємо з гори, що „Житє і Слово“ виходити буде точно і без перерви до кінця сего року, хоча б нам прийшлось опісля і покрити згаданий уже дефіцит. Тільки, звісно, в такім разі на шестім випуску ми й скінчимо. Колиж нам удасть ся заперенумерувати виданє і на слідуєчий рік, то в нім окрім інших праць будуть поміщені: переклади дальших трагедій Софокля, антологія з перської національної епопеї Фірдевісі „Шахнаме“, продовженє романа „Основи суспільности“, праці І. Занєвича, „Хартії“ Драгоманова, ряд нових документів до новішої історії Галичини (1846 і 1848 рр.), ряд праць по історії нашої літератури і більше ніж сего року матеріалів фольклорних.“

Нагадаємо, що „Житє і Слово“ виходить що два місяці книжками в 10 листів і коштує в Австрії 5 г., в Росії 12 рублів у рік. Адрес редакції і адміністрації: Львів, Глубока ул. 7.

Вийшли ось які книжки:

Едіп царь, трагедія Софокля, переклад Ів. Фр. (відбитка з „Житя і Слова“), ціна 30 кр.

Украдене щастє, драма в 5 діях Ів. Франка, відзначена на конкурсі Виділу краюго 1893 року (відбитка з „Зорі“), ціна 30 кр.

Русько-український театр, історичний нарис Ів. Франка.

Іван Вишенський і его твори, наукова розвідка Ів. Франка (Літературно-наукова бібліотека, книжка 21—30), ціна 1 г.

Всі ті книжки можна замовляти через книгарню Інститута Стравропільського у Львові.

Тамже можна набути:

Житє і Слово, том І. (3 випуски), ціна 3 г. (На жаданє може бути переплетене, та в такім разі треба доплатити за звичайний переплет 40, за красший 80 кр.)

3 вершин і низин, збірник поезій Ів. Франка, брошур. 1 г. 50 кр., оправлений 1 г. 80, в красшій оправі 2 г. 20 кр.

В поті чола, збірник оповідань Івана Франка, брош. 1 г., опр. 1 г. 50 кр.